

**ESKİ MEZOPOTAMYA VE ANADOLU'DA KADIN MEKTUPLARI
VE KADIN İLE İLGİLİ EDEBİ METİNLER (MÖ II. BİNYILIN
SONUNA KADAR)**

**Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi
Tarih Anabilim Dalı
Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı**

Melis ERKURT

Danışman: Prof. Dr. Yusuf KILIÇ

DENİZLİ, 2021

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atfedildiğini beyan ederim.

Melis ERKURT

imza

ÖNSÖZ

Yazının MÖ 3200 yılında icat edilmesinden itibaren tarihi devirlere girilmiş ve bu sayede yeni bir iletişim ağı oluşmuştur. Yazının genelde kil tabletler üzerine yazılmasıyla farklı toplumlarda yayılım göstermiş, ilerleyip gelişmiş ve toplumlar arası ilişkilerde kalıcı belge niteliğinde kullanılmaya başlanmıştır. İlerleyen zaman diliminde bu yazı sistemi eğitim, kültür ve sosyal hayatın farklı durumlarının kayda geçirilmesinde de kullanılmıştır. Bu noktada farklı toplumlar arasında yazılı haberleşme sistemi gelişmiş olup haberleşme ağının vasıtası olan mektuplar ise tarih boyunca insanlar ve devletlerarası ilişkilerde iletişim için önemli bir araç olmuştur.

Eski Mezopotamya ve Anadolu’da bulunan kadın mektupları kadının o dönemlerdeki statüsünü göstermelerinin yanısıra onun eşi, çevresi ve diğer medeniyetler ile olan iletişiminde de ışık tutmaktadır. Örneğin Mari Kraliçesinin sarayın işleyişi hakkında kral Zimri-Lim ile olan mektuplaşmaları, Babilli kadınların eşlerine yazdığı mektuplar, Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde devlet yönetiminde etkin olan “rubatum” ların (kraliçe) kendilerine ait mühürlerinin bulunması, tek başına ticaret yapabilen halk kadınları, Hititler Dönemi’nde kraliçe Puduhepa’nın Mısır kralı II. Ramses ve eşi Nefertiti (Naptera) ile olan mektuplaşmaları vb. pek çok örnek ile kadınların mektupları değerlendirilip döneme olan etkileri ortaya konulmuştur. Bu sayede kil tabletlere yazılan mektuplar vasıtasıyla dönemin aile yapısı, eşler arasındaki sosyal ilişkiler ve kadınların siyasi alanda aldığı roller hakkında da bilgi edinilmektedir.

Tezimi hazırlama aşamasından itibaren vaktini, bilgisini, sabrını esirgemeyen, her zaman bir baba gibi desteğini ve sevgisini hissettiğim çok kıymetli ve saygıdeğer danışmanım Prof. Dr. Yusuf KILIÇ’a yürekten teşekkür ederim. Fikirlerini ve desteğini hiçbir zaman esirgemeyen çok değerli Doç. Dr. Şeyma AY ARÇIN’a şükranlarımı sunuyorum. Tezimin I. Bölümünde Eski Mezopotamya’da Kadın Mektupları kısmında mektupların kısıtlı olması sebebiyle çalışma için başlıca önemli kaynaklardan olan “*Women’s Writing of Ancient Mosepotamia*” adlı kaynağa ulaşmamı sağlayan saygıdeğer Dr. Gökhan KAĞNICI’ya teşekkürü bir borç bilirim. Maddi ve manevi hep yanımda olan annem Gülay ERKURT ve babam Mehmet ERKURT’a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

ÖZET

ESKİ MEZOPOTAMYA VE ANADOLU'DA KADIN MEKTUPLARI VE KADIN İLE İLGİLİ EDEBİ METİNLER (MÖ II. BİNYILIN SONUNA KADAR)

Erkurt, Melis
Yüksek Lisans Tezi
Tarih Anabilim Dalı
Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı
Tez Danışmanı Prof. Dr. Yusuf KILIÇ

Kasım 2021, 201 sayfa

Çalışmamızda çivi yazılı belgeler ışığında “Eski Mezopotamya ve Anadolu’da Kadın Mektupları ve Kadın İle İlgili Edebi Metinler (MÖ II. Binyılın Sonuna Kadar)” konusu incelenmiştir. İki bölüme ayrılan çalışmanın birinci bölümünde Eski Mezopotamya Toplumlarında Kadın Mektupları ve Edebi Metinleri başlığı altında Mezopotamya’da yaşamış toplumlara ait kadın mektupları ve edebi metinleri, ikinci bölümde ise Anadolu Toplumlarında Kadın Mektupları ve Edebi Metinleri başlığı altında Anadolu’da yaşamış toplumlara ait kadın mektupları ve edebi metinleri incelenip değerlendirilmiştir. Bu bağlamda birincil kaynaklar olarak çivi yazılı metinlerin şimdiye kadar yayınlanmış olanlarından yararlanılarak Eski Mezopotamya ve Anadolu toplumlarında kadınların sosyal, siyasi, ekonomik ve hukuki alandaki statülerinin ortaya konulması amaçlanmıştır.

Bu itibarla Eski Mezopotamya ve Anadolu toplumlarında kadın mektupları ve edebi metinlerine yer verilmiş olup özellikle mektubu yazan kişinin muhataplarına karşı olan hitap şekilleri, mektubun ilk kısmında yazılan selamlama bölümü ele alınıp gerek siyasi gerekse sosyal alanda kadının konumuna açıklık getirilmiştir. Bu noktada ataerkil bir yapıya sahip olan Mezopotamya toplumlarında kadının sosyal ve siyasi statüsü bakımından erkeğe kıyasla daha kısıtlı haklara sahip olduğu görülmüştür. Anadolu’da ise Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde ve Hitit Dönemi’nde kadın, siyasi, sosyal, ticari ve dini yaşamdaki etkinliği ile toplum içerisinde ve idari yapıda diğer dönemlere göre daha üstün bir statüde yer almıştır. Bu durum uzun süreli olmamış, kadının tarih boyunca erkeğin yanında ikinci planda yer aldığı sonucuna ulaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eskiçağ, Kadın, Mektup, Edebi Metin

ABSTRACT

WOMEN'S LETTERS AND LITERARY TEXTS ABOUT WOMEN IN THE OLD MESOPOTAMIA AND ANATOLIA (B.C. UNTIL THE END OF 2ND MILLENNIUM)

Erkurt, Melis
Master Thesis
History Department
Ancient History Programme
Adviser of Thesis: Prof. Dr. Yusuf KILIÇ

November 2021, 201 pages

In our study, the subject of "Women's Letters and Literary Texts in Ancient Mesopotamia and Anatolia (Until the End of the 2nd Millennium BC)" was examined in the light of cuneiform documents. In the first part of the study, which is divided into two parts, the women's letters and literary texts belonging to the societies that lived in Mesopotamia were evaluated under the title of Women's Letters and Literary Texts in Ancient Mesopotamian Societies. In the second part, Women's Letters and Literary Texts in Anatolian Societies were examined. In this context, it is aimed to reveal the social, political, economic and legal status of women in Ancient Mesopotamia and Anatolian societies by using the cuneiform texts as primary sources.

In this respect, in Ancient Mesopotamian and Anatolian societies, women's letters and literary texts were included, especially the forms of addressing to the addressees of the person who wrote the letter, the greeting section written in the first part of the letter, and the position of women in both political and social fields were clarified. At this point, it was seen that in Mesopotamian societies, which had a patriarchal structure, women had more limited rights compared to men in terms of social, political and status. During the Assyrian Trade Colonies Period in Anatolia and the Hittite Period, women had a superior status in the society and administrative structure with their effectiveness in political, social, socio-economic and religious life. This situation did not last long, and it was understood that women took the secondary place next to men throughout history.

Keywords: Ancient, Woman, Letter, Literary Text

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER	iv
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ESKİ MEZOPOTAMYA TOPLUMLARINDA KADIN MEKTUPLARI VE KADIN İLE İLGİLİ EDEBİ METİNLER

1.1 Sumer Kadın Mektupları ve Kadın ile İlgili Edebi Metinler	11
1.2. Akad Kadın Mektupları ve Kadın ile İlgili Edebi Metinler	25
1.3. Babil Kadın Mektupları ve Kadın ile İlgili Edebi Metinler	35
1.3.1. Eski Babil Dönemi Kadın Mektupları ve Kadın ile İlgili Edebi Metinler	37
1.3.2 Orta Babil Kadın Mektupları ve Kadın ile İlgili Edebi Metinler	45
1.3.3. Yeni Babil Dönemi Kadın Mektupları ve Kadın ile İlgili Edebi Metinler ...	54
1.4 Asur Kadın Mektupları ve Kadın ile İlgili Edebi Metinler	61
1.4.1 Eski Asur Dönemi Kadın Mektupları ve Kadın ile İlgili Edebi Metinler	63
1.4.2. Orta Asur Dönemi Kadın Mektupları ve Kadın ile İlgili Edebi Metinler	68
1.4.3. Yeni Asur Dönemi Kadın Mektupları ve Kadın ile İlgili Edebi Metinler	76

İKİNCİ BÖLÜM

ANADOLU TOPLUMLARINDA KADIN MEKTUPLARI ve KADIN İLE İLGİLİ EDEBİ METİNLER

2.1. Hitit Öncesi Toplumlarında Kadın Mektupları ve Kadın ile İlgili Edebi Metinler.....	89
2.2. Asur Ticaret Kolonileri Dönemi Kadın Mektupları ve Kadın ile İlgili Edebi Metinler	92
2.3 Hitit Dönemi Kadın Mektupları ve Kadın ile İlgili Edebi Metinler.....	118
SONUÇ	151
KAYNAKLAR	159

EKLER.....171

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

- () : Çivi yazılı tabletin sonradan tamamlanan bölümü
- (...) : Çivi yazılı tabletlerin okunamayan bölümü
- age. : Adı geçen eser
- agm. : Adı geçen makale
- agt. : Adı geçen tez
- AKT I : Ankara Kültepe Tabletleri I
- AKT II : Ankara Kültepe Tabletleri II
- AÜ : Ankara Üniversitesi
- AÜDTCF : Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
- ATHE : Die Altassyrischen Texte des Orientalischen Seminars in Heidelberg und der Sammlung Erlenmeyer
- Bkz. : Bakınız
- C. : Cilt
- CAD. : The Assyrian Dictionary of the University of Chicago
- CTH : Catalogues Textes Hittites
- Çev. : Çeviren
- ÇÜ : Çukurova Üniversitesi
- Der. : Derleyen
- DTCF : Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi

EA	: El - Amarna
Ed.	: Editör
EMT	: Eski Mezopotamya Tarihi
E.T.	: Erişim Tarihi
ETT	: Eskiçağ Türkiye Tarihi
Haz.	: Hazırlayan
İÖ	: İsa'dan Önce
Kt.	: Kültepe Tabletleri
MÖ	: Milattan Önce
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TDK	: Türk Dil Kurumu
TTK	: Türk Tarih Kurumu
v.b.	: ve benzeri
Yay.	: Yayınları
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

Tarihin en eski yaşam merkezlerinden birisi olan Mezopotamya coğrafyası birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Kelime anlamı olarak Mezopotamya, ‘iki nehir arası ya da orta toprak’ demektir. Tarihi açıdan ise Dicle ve Fırat Nehirleri arasında kalan bölgeyi tanımlamaktadır. Etimolojik açıdan incelendiğinde ise Eski Yunanca kökenli ‘mesos = orta’ ve ‘potamos = nehir’ sözcüklerinden türediği görülmektedir.¹ Bölge, Mısırlılar tarafından aynı anlama gelen Naharina ve Arapça’da ‘ada’ anlamına gelen Cezire şeklinde adlandırılmıştır.² İlk kez 1840 yılında başlayıp günümüze kadar devam eden kazılar, bölgenin içinde sakladığı medeniyetler zenginliğini gün yüzüne çıkarmakta ve tarihsel dönemlere ışık tutmayı sürdürmektedir.³

Literatürde bölge toprakları coğrafi açıdan iki bölümde değerlendirilmektedir. Bunlardan ilki, sulama imkânlarının fazla olduğu ve bölgenin en eski yerleşimlerini de içinde barındıran bugünkü Irak topraklarından, Toros ve Zagros Dağları eteklerine kadar uzanan bölgedir. İkinci coğrafi bölge ise, Toros Dağları’nın güney yamaçlarından başlamakta olup Fırat ve Dicle Nehirleri arasındaki verimli toprakları içine almaktadır. Bu bölge, Fırat ve Dicle Nehirlerinin armağanı olan verimli düzlüklerden oluşmaktadır.⁴ Mezopotamya coğrafyası doğuda Zagros Dağları, kuzeyde Güneydoğu Torosları dağ silsilesi ile sınırlanırken, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunu ise Suriye, Hajara ve Nefud Çölleri oluşturmaktadır.⁵ Özetle coğrafi olarak genel hatlarıyla Mezopotamya’nın sınırları kuzeyde Toroslar, doğuda Zagroslar, güneyde Basra Körfezi ve batıda Suriye Çölü olarak belirlenmiştir.

Ünlü coğrafyacı Strabon, Fırat ve Dicle Nehirlerinin sulama imkânından yararlanan bu alanın kuzeyini Mezopotamya, güneyini ise Babil olarak adlandırmıştır. Yunanlılar ise Mezopotamya’yı Harran civarında İbrahim Peygamber’in yaşadığı yer olarak belirtmişlerdir. Mezopotamya kelimesi, coğrafi bir terim olarak kullanılmasının

¹ Turgut Yiğit, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 19.

² Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, Çizgi Kitabevi, Konya 2014, s. 25.

³ Tamay Tekçam, *Arkeoloji Sözlüğü*, Alfa Yayınları, İstanbul 2011, s. 142.

⁴ Harriet Crawford, *Sümer ve Sümerler*, (Çev. Nihal Uzan), Arkadaş Yayıncılık, Ankara 2010, s. 7.

⁵ T. Yiğit, 2020, s. 20,21.

yanında Sumer, Akad, Babil, Asur gibi kavimlerin oluşturduğu uygarlıkları da temsil etmektedir.

İklim yönünden son derece sıcak ve kurak olan bölgede sulama sayesinde birçok tarımsal ürün yetiştirilmiştir. Arkeolojik buluntular göstermektedir ki, Mezopotamya toplumlarının temel geçim kaynağı tarım olsa da hayvancılık, çömlekçilik, hasırcılık, taş ustalığı gibi işlerle de geçimlerini sağlamışlardır. Tarımsal faaliyetler toplumsal örgütlenmeleri ve toplumsal yaşamı da beraberinde getirmiştir. Mezopotamya coğrafyası tarih boyunca verimli toprakları ile birçok devletin ilgi odağı olmuş ve bu sebepten dolayı çok kez de istilalara maruz kalmıştır.⁶ Kuzey Suriye Bölgesi ise stratejik olarak Anadolu ve Mezopotamya için tampon vazifesi gördüğünden bu istilalardan payına düşeni almış ve büyük devletler arasında sürekli el değiştirmiştir.⁷

Mezopotamya'nın güneyine yerleşen Sumer toplumu bu bölgede şehir devletleri kurmuştur. MÖ IV. binyılın ortalarında Mezopotamya'ya gelen Sumerlilerin anavatanlarının neresi olduğu ise bilinmemektedir. Ancak filolojik açıdan Sumer dilinin Ural-Altay dillerine benzediği görülmektedir.⁸ Dolayısıyla Sumerce, yapısal olarak Ural-Altay dillerinden olan Türkçe, Macarca ve Kafkas dilleriyle benzerlik göstermektedir. Sumerolog Lenghin, Sumerce ve Türkçede 350'ye yakın kelimenin benzerliğinden bahsetmektedir. Bunların bazıları: 'Dingir = Tengri (Tanrı), Kapkagag = kapkacak, men = men (ben), agar = ağır, sag = sag (sağ, sağlam, iyi)' gibi kelimelerdir.⁹ Sumerlerin, Mezopotamya iklimine uygun olmayan yünden yapılmış kalın elbiseler giymeleri, iklimin daha soğuk olduğu coğrafyalardan geldiklerini işaret etmektedir. Ayrıca mabetlerinin kuleli yapısı onların yüksek bir bölgeden geldiklerini göstermektedir.¹⁰ Bu bulgular Sumerlilerin anavatanlarının Orta Asya olduğu düşüncesini doğrulamaktadır. Bu konuda genel olarak kabul gören görüş ise; Kramer'in, Sumerlerin Orta Asya'dan

⁶ Samuel Noah Kramer, *Sümerler*, (Çev. Özcan Buse), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002, s. 15.

⁷ Hanım Hande Duymuş, *'Eski Ön Asya'da Siyasi Evlilikler'*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2006, s. 1.

⁸ Yusuf Kılıç, 'Eski Ön Asya Toplumlarında Yazı ve Dil Etkileşimi', *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 4, Denizli 2009, s. 124,125.

⁹ Osman Nedim Tuna, 'Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi', *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, C. 37, S. 1989, Ankara 1990, s. 271,272.

¹⁰ Bahattin Dartman, 'Yazının Keşfi Konusunda Dini Metin ve Arkeolojik Bulgular Çerçevesinde Yeni Bir Yaklaşım' *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 41, Erzurum 2019, s. 3,4.

Mezopotamya'ya, doğudaki dağlık bölgelerden (Altay Dağları, Tanrı Dağları...) geldikleri yönündedir.

Mezopotamya'ya yerleşen Sumerler, MÖ 3200 yıllarında çivi yazısını icat ederek uygarlıkların tarihsel dönemlere girmesini sağlamışlardır. Teokratik devlet sosyalizmi anlayışına sahip olan Sumerlerde üretilen mallar ziggurat adı verilen tapınaklara getirilmekte, devletin ihtiyacı olan mallar alındıktan sonra geri kalanı halka dağıtılmaktadır. Yazının icadı ile tapınağa getirilen bu mallar piktografik (resim) yazı biçimi ile kayda alınmıştır. Bu yazı biçimi zamanla şekillerin sadeleşip gelişmesiyle çivi yazısı biçimini almıştır. Yazı sistemi MÖ II. binyılın ilk yarısına tekabül eden zaman diliminde oluşmuş ve Ön Asya'da 3000 yıl boyunca birçok toplum tarafından kullanılmıştır. Ayrıca Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde tüccarlar aracılığıyla Anadolu'ya taşınan yazı Anadolu'nun tarihsel dönemlere girmesini sağlamıştır.¹¹

'Yaratılış' ve 'Tufan' gibi tek tanrılı dinlerle günümüze kadar ulaşan dinsel anlatılar ilk kez Sumer toplumu tarafından kayda alınmıştır. Ancak Sumerce MÖ III. binyılda yaygın olarak konuşulan bir dil iken, ilerleyen süreçte Akad istilasını ile birlikte Akadca, bölgede daha hakim bir dil haline gelmiştir. Akadca yapı bakımından Babilce, Asurca, İbranice ve Arapça gibi Sami kökenli bir dildir. Arkeolojik çalışmalarla, dönemin resmi dili olan Akadca yazılmış çivi yazılı vesikaların bulunduğu arşivlere ulaşılmıştır. Kayseri yakınlarındaki Kültepe'de Asurlu tüccar arşivi, Fırat Nehri kıyısında yer alan Mari'deki arşiv, Dur-Şarrukin ve Ninive gibi pek çok yerde hem resmi hem de özel nitelikli arşivler bulunmuştur.¹²

Sumerler tarafından icat edilen yazı zaman içinde hayatın her alanına yayılıp kil tabletlere yazılarak kalıcılığı sağlanmış ve günümüze dek ulaşarak tarihe ışık tutan önemli birer arkeolojik veri olmuştur. Bu noktada yazıya vakıf olan birey ve toplumlar arasında yazılı haberleşme sisteminin geliştiği anlaşılmaktadır. Söz konusu haberleşme sisteminin temeli olan mektuplar ise tarih boyunca insanlar ve devletlerarası ilişkilerde iletişimin en

¹¹ İrfan Albayrak, "Sembollerden Çiviyazısına Geçiş Ve Yazının Anadolu'ya Gelişi", *Archivum Anatolicum (ArAn)*, 10/2, 2016, s. 21-24.

¹² Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 33,34.

önemli aracı olmuşlardır. Tarihi geçmişi yazının icadına kadar uzanan, günümüzde Arapça'dan Türkçe'ye geçen 'mektûb' kelimesi Farsça ve Türkçe'deki karşılıkları 'name' ve 'betig (bitik)'dir.¹³ Mektuplar, Eskiçağda Mezopotamya ve Anadolu'nun gerek siyasi gerekse sosyal alandaki durumu hakkında bilgi sahibi olunması açısından önemli birer arkeolojik malzeme görevi görmektedirler. Mektupların kimden kime yazıldığı, yazan kişinin muhataplarına olan hitap şekilleri, mektubun ilk kısmında yazılan selamlama bölümü bu çalışma açısından oldukça önem arz etmektedir.

'Selamlama' ile ilgili ilk bilgiler genelde resmi yazışmalarda görülmektedir. Kayıt altına alınan diplomatik mektuplardaki selamlama devletler hakkında bilgi edinilmesini sağlamaktadır. Yapılan çalışmalar neticesinde ilk diplomatik belge Ebla Arşivi'nde ortaya çıkmıştır. Bu belge Ebla Kralı İrkabdamu ile Ebla'dan uzak bir yerleşim yeri olan Hamazi kenti beyi arasındaki mektuplaşmadır. Mektup İrkabdamu'nun hizmetkârı İbubu tarafından kaleme alınmıştır. Mektubun başında selamlamadan önce İbubu'nun Hamazi beyinin elçisine yönelik dediği; '*ben senin kardeşimim, sen de benim kardeşimsin*' ifadesi yer almaktadır. Ayrıca Mezopotamya'da her kentin koruyucu tanrısı vardır. Bu tanrılara duyulan saygıyı göstermek ve kent tanrısını onurlandırmak adına selamlaşırken ilk önce tanrının adı söylenmektedir. Bu bağlamda Uruk Kralı 'an-Am' tarafından Babil Kralı 'Sin-Muballit'e yazılmış mektupta öncelikle mektubu gönderen taraf Uruk Kralı selamını verirken önce kendi kentinin tanrısını sonra Babil kentinin tanrısını anmaktadır.

'İştâr ve Marduk sana uzun ömür versin'

Bu mektupta yukarıdaki şekilde geçen cümle tanrılara saygı ve onları hoşnut etme amacıyla önce tanrılarının adının anıldığını kanıtlar niteliktedir. Bahsedilen mektuplar Eski Babil Dönemi'ne tarihlenen Tell el Rimah'taki 'İltani Arşivi'nde ortaya çıkarılmıştır.¹⁴

Yukarıda örneği verilen mektuplaşmanın yanı sıra Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde (MÖ 2000-1750) tüccar eşlerinin Anadolu'da bulunan kocalarına yazdığı

¹³ Ali Donbay, 'Edebiyatımızda Mektup Türü ile İlgili Başlıca Çalışmalar', *ERDEM İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 61, Ankara 2011, s. 84.

¹⁴ Şeyma Ay Arçın, *Selamlaşma*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 19-20.

mektuplar da sosyal yaşamda kadının aile içindeki rolünü belirtmektedir. Bu hususta örnek teşkil edecek metin v/k 38'in 3-9. satırlarındaki Ennum-Aşşur'un, hanımına '*Niçin saçma sapan şeyler yazıp duruyorsun senin kız kardeşin benim halamla arkadaşır. Onların senin işittiğin bütün sözleri yalan ve iftiradır.*' şeklinde yazdığı mektuptur. Erkeklerin kadınlara mektup yazmasının yanı sıra kadınların da yazdığı mektuplar mevcuttur. Asurlu tüccar Kuliya'nın hanımı Abbaya'nın, kocasına yazdığı 9 No'lu mektubun 3-4. satırlarında, '*Bizler, senin küçükler ve ev halkı iyiyiz.*' ibaresi yer almaktadır. Kadının kocasının nezdinde kendisini küçük olarak statüleştirilmiş olması Mezopotamya'da aile içinde kadının atatusünü göstermektedir. Kadının toplumsal rolünü ortaya koyan bu gibi kadın mektupları çalışmanın temelini oluşturmaktadır.

Mezopotamya'da yaşamış olan Sumer, Akad, Babil ve Asur toplumlarına ait mitolojilerde, tanrıların yanı sıra tanrıça inancına da sahip oldukları görülmektedir. Nitekim kadın ile sembolleştirilmiş olarak Sumerler'de tanrıça İnanna ve Ninmah, Akadlarda İştar, Babil'de Tiamat vb. birçok tanrıça Mezopotamya'daki kadın hakkında bilgi edinilmesini sağlamaktadır.¹⁵ Ayrıca; Mari Kraliçeleri sarayın idaresini üstlenip, Zimri-Lim ile mektuplaşmışlardır. Bu mektuplar, hem sarayın işleyişi hem de kadının devlet otoritesindeki yeri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu mektuplar saraydaki din görevlisi kadınların sistematik ve hiyerarşik bir sistemle örgütlendikleri bilgisini de içermektedir.¹⁶ Bununla birlikte Babil ve Asurlu kadınların eşlerine yazmış oldukları mektuplar ve içerikleri, dönemin aile yapısının ve eşler arasındaki sosyal ilişkilerin anlaşılması açısından belirleyicidir.

Bereketli topraklarıyla Küçük Asya olarak da bilinen Anadolu, Güneydoğuda Suriye ve Mezopotamya, Kuzeybatıda ise Avrupa ile komşu durumundadır. Anadolu coğrafyası jeopolitik konumunun verimliliği dolayısıyla pek çok halkın saldırısına uğramış ve yönetim değişikliğine tanıklık etmiştir. İşte bu noktada sadece Asya ve

¹⁵ <http://arkeolojim.blogspot.com/2017/03/eski-mezopotamyada-kadin-ve-toplumdaki.html>, (Erişim Tarihi: 08.07.2020).

¹⁶ Nurgül Yıldırım, Eski Mezopotamya'da Kadınların Diplomasideki Rolü Bağlamında Mari Kraliçesi Şibtu'nun Yazışmalarından Örnekler, *Archivum Anatolicum*, 12/2, 2018, s. 206.

Avrupa arasında köprü vazifesi görmemiş zengin hammadde kaynaklarıyla ilgi çekici merkez durumunda olmuştur.¹⁷

Anadolu'nun Eskiçağ tarihi hakkında en eski bilgiler Kültepe Tabletlerinden edinilmektedir. MÖ 1975-1723 yılları arasına tekabül eden süreç Asur Ticaret Kolonileri Çağı olarak adlandırılmaktadır. Bu döneme dair elde edinilen tabletlerin önemli bir kısmı Asurlu tüccarların ticari faaliyetleriyle ilgili olsa da yerli halk, dönemin sosyal yaşantısı ve kadına dair bilgilere de rastlanılmıştır.¹⁸

Anadolu kadını hakkında ise MÖ II. binyılın ilk yüzyıllarını kapsayan Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde devlet yönetiminde rubatum-beyce/ kraliçelerin olduğu görülmektedir. Bu dönemin kadınlarına ait mühür ve mühür baskıları, tabletler ve kil tablete yazılan mektuplar, onların toplum içerisindeki statüleri ve mülkiyet haklarına ait bilgiler sunmaktadır. Tüccar eşlerinin Anadolu'da bulunan eşlerine yazdığı mektuplar eşin yokluğunda aile düzeni hakkında bilgi içeren özel amaçlı mektuplar olduğu gibi ticari amaçlı mektuplar da olabilmektedir. Örneğin, Asur kadını Taram-Kubi'nin Anadolu'daki tüccar kocası İnnaya'ya yazdığı mektuplardan birinde, '*Sen gittikten sonra şehirde (Asur'da) büyük bir kıtlık oldu (ve) sen bana tek litre bile arpa bırakmadın*' ifadesini kullanması, erkeğin yokluğunda kadının aileyi yönetme rolünü de üstlendiği görülmektedir. Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde kadınların eşlerine yazdığı mektuplarda sıkça karşılaşılan ifadeler arasında '*boş bir kilerde oturmaktayım*' şeklinde ibareler de görülmektedir. Bu hususta dönemin korkulan durumu yiyeceksiz kalmanın olduğu ve Asur'da belirli bir dönemde kıtlık yaşandığı ortaya çıkmaktadır. Dönemin sosyal durumu hakkında bu sayede bilgi edinilmektedir.¹⁹

Ayrıca MÖ II. binyılın ikinci çeyreğinden itibaren Anadolu'nun orta bölümüne hakim olan Hitit Kraliçesi Puduhepa'nın diplomatik yazışmaları, devlet antlaşmaları krala eşitliğini gösteren kişisel mühürleri, Kadeş Antlaşması ve Mısır Kraliçesi Nefertiti'nin Puduhepa'ya olan mektubu, bu mektuptaki hitap şekli dönem hakkında bilgi

¹⁷ J.G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2018, s. 11.

¹⁸ Esmâ Öz Kiriş, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. XI.

¹⁹ Ebru Mandacı, *Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Kadın*, Tulpars Yayınları, Ankara 2016, s. 39-40.

vermektedir. Bu sayede Mezopotamya'da ve Anadolu'da kadının sosyal, siyasi ve iktisadi hayattaki rolü ortaya konulmuştur.

KURAMSAL BİLGİLER VE LİTERATÜR TARAMASI

Eski Mezopotamya ve Anadolu'da Kadın Mektupları ve Kadın İle İlgili Edebi Metinler (MÖ II. Binyılın Sonuna Kadar) konusu ile ilgili şu ana kadar müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Çalışmaya yardımcı çivi yazılı metinlerin transkripsiyonu ve çevirileri mevcuttur. Konu ile ilgili literatür taraması yapılmış ve ilgili yayınlanmış bilimsel kitap ve makaleler temin edilmiştir. Yayınlanmış olan Sumer, Akad, Babil, Asur ve Hititlere ait çivi yazılı tabletlerin transkripsiyon ve tercümeleri yazılmıştır. Bununla birlikte yayınlanmış olan her türlü bilimsel eserlerden çalışmanın içeriği ile ilgili olanları incelenerek gerekli görülen kısımlardan yapılan alıntılar karşılaştırmalı bir şekilde verilmiştir.

MATERYAL VE METOT

Çalışmada yayınlanmış olan çivi yazılı tabletler, kraliyet yazışmaları, mektuplaşmalar, muhataplara karşı olan hitap şekilleri, hukuki açıdan kadın ile ilgili kanun maddeleri, kadınlar ile ilgili mitolojik eserler, dua metinleri, fal ile ilgili mektuplar, şiirler bu sayede dönemin kadınının statüsü hakkında bilgi verilmiş olup çivi yazılı arşivler ve tüm arkeolojik malzeme incelenip konu hakkında yazılan makale ve kitapların taraması yapılmıştır. Son aşamada ise eldeki veriler değerlendirilip ilgili kısımların yazılması ile çalışma sonuca ulaştırılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ESKİ MEZOPOTAMYA TOPLUMLARINDA KADIN MEKTUPLARI VE KADIN İLE İLGİLİ EDEBİ METİNLER

‘İki nehir arası’ anlamına gelen Mezopotamya, verimli toprakları nedeniyle tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Mezopotamya’nın bu verimli ve bereketli toprakları ile ekonomik faaliyetleri tarih boyunca pek çok kavmin ilgisini çekmiş ve bu nedenle çok kez istilalara maruz kalmıştır.

Başta küçük devletçiklerden oluşan, zamanla büyüyüp, güçlenip diğer medeniyetlerle rekabet eder duruma gelen Sumer, Babil ve Asur Devletleri ‘Mezopotamya Toplumunu’ oluşturmuşlardır.²⁰ Mezopotamya’ya dışarıdan gelen Sumerler’in bu bölgeye MÖ IV. binyılda geldikleri hakkında görüşler ileri sürülmektedir.²¹ Mezopotamya’da bilinen ilk medeniyet olan Sumerler kendi memleketlerine ‘kengi’ adını vermiş olsalar da zaman içinde farklı isimlerle de anılmıştır. Örneğin; Basra Körfezi’nin kuzeybatısına Yeni Sumer Devleti Dönemi’nde (MÖ 2110-2000) ‘Sumer’, Eski Babil Dönemi’nde (MÖ 2000-1750) ‘Deniz İli’, MÖ I. binyılda ‘kalde’, Sumer Dönemi’nde ‘Agade’ denilmiştir.²² Bu bölgeye klasik yazarlar, görkemli Babil şehriden dolayı ‘Babylonia’ ismini vermişlerdir.²³

Mezopotamya coğrafyasına yerleşen Sumerler MÖ 3200 yıllarına tarihlenen süre zarfında çivi yazısını icat etmişlerdir. Yazıyı icat etmelerindeki birincil amaçları ticari ilişkilerde kullanmaktır. Bu yazı stili çivi şekline benzediği için çivi yazısı olarak adlandırılmıştır. Zaman içerisinde ticari kayıtlar dışında sosyal yaşamda da çivi yazısı kullanılmıştır. İlerleyen süreçte çivi yazısını kendisine uyarlayan her toplum dillerinin

²⁰ H. H. Duymuş, agt., s. 7.

²¹ ‘Sumerlerin nereden ve nasıl Mezopotamya’ya geldikleri konusunda çeşitli görüşler mevcuttur. Bunlardan birisi de Hindistan’ın İndus Vadisinde bulunan Harappa ve Mohenjo-daro harabelerinde ortaya çıkan ve Sumer çivi yazısının ilk örnekleriyle büyük benzerlik gösteren yazı çeşidini dikkate alan görüştür. Bazı uzmanlar buna dayanarak Sumerlerin Hindistan coğrafyasından çıkarak Mezopotamya’ya geldiklerini iddia etmektedirler.’ Bkz. Y. Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, 2014, s. 25-26, dn.37.

²² Y. Kılıç, 2014, s. 25.

²³ Elif Güneş, ‘*Mezopotamya’da Aile İlişkileri*’, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2017, s. 3,4.

özelliklerine uygun değişiklikler yapsalar da bu yazı sistemini kullanmışlardır. Yazının yaygınlaşmaya başlaması bir yazıcı sınıfının ve okul geleneğinin oluşmasını sağlamıştır. Örneğin Sumerce E.DUB.BA kelimesinin '*Sumer okulu*', UMMIA kelimesinin '*Öğretmen*', DUB.SAR kelimesinin '*Katip, yazıcı*' anlamlarında kullanılması yazının artık ekonomik yazışmalar dışında eğitimde de kullanıldığını göstermektedir. Arkeolojik çalışmalarda, öğrencilerin yazıyı öğrenirken yaptıkları tekrarları gösteren tabletlere ulaşılmıştır.²⁴

Çivi yazısı hakkında bilgi sahibi olunmasını sağlayan kil tabletlerin ilk örneği Aşağı Fırat Bölgesi'nde kalan, günümüzdeki Irak sınırlarında bulunan Warka'ya karşılık gelen Uruk kazılarında ortaya çıkarılmıştır.²⁵ Ortaya çıkarılan bu çivi yazılı kaynaklar sayesinde dönemin toplum yapısı, siyasi durumu, sosyal yaşamı vb. birçok alanda bilgi sahibi olunmaktadır. Bulunan yazılı vesikalar, Mezopotamya'da kadının konumuna da ışık tutmaktadır. Şimdiye kadar Mezopotamya'da kadının siyasi hayatta üst mevkilerde bulunduğu dair somut bir veri ele geçmemiştir. Bu durum Mezopotamya'da genel olarak ataerkil bir toplum yapısının mevcut olmasından kaynaklanmaktadır.²⁶

Bu hususta Mezopotamya'da kadının konumu ile ilgili bilgilere, kayda geçirilmiş kanun metinleri ve aile hayatına dair yazılan hukuki belgelerden ulaşılmaktadır. Mezopotamya'da kanun maddelerinin çoğu taş tabletlere bir kısmı da steller üzerine yazılmıştır. Amurrular'ın, Mezopotamya'yı istilasına kadar metinler Sumerce yazılmış, istiladan sonra Akadca yazılmaya başlanmıştır. Sumerler tarafından yazılan ilk kanun metni olan Urukagina Kanunları'nda mülkiyet ve aile hukuku ile ilgili hükümlerden bahsedilmektedir. Aynı zamanda 'Kadınlar evi' ve 'Çocuklar evi' olarak geçen ifadelerle göre dul kadınların ve yetim çocukların haklarının korunmaya çalışıldığı 162-165. maddelerde geçmektedir. '*...öksüz zengine teslim edilmedi. Dul kadın, kuvvetli adama teslim edilmedi*' şeklinde ibareler ile kadının kanunlar çerçevesinde korunduğu

²⁴ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 54,55.

²⁵ Y. Kılıç, 2014, s. 27.

²⁶ Yusuf Kılıç, 'Eski Mezopotamya ve Anadolu Toplumlarında Kadının Sosyal Durumu', *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 1-2, Ankara 2005, s. 36.

anlaşılmaktadır.²⁷ Urukagina'nın toplumsal alanda yapmış olduğu icraatlardan bir diğeri ise boşanma durumunda erkeğin kadına yüklü miktarda nafaka ödeme zorunluluğu olmuştur. Bu durumlarda erkeğin eşinden boşanmadığı, eşinin başka bir erkekle evlenmesine mani olmadığı görülmektedir. Bunun neticesinde toplumsal düzen 'poliandri' (kadının birden fazla erkekle evlenmesi) denilen bir yapıya dönüşmüştür. Nitekim Kral Urukagina yapmış olduğu reform ile kadınların birden fazla erkekle evlenmesi uygulamasına son vermiştir.²⁸ Daha sonraki kanun koyucu ise III. Ur Dönemi'nin ilk kralı Ur-Nammu'dur. Ur-Nammu, aile birliğinin üzerinde durmuş ve evliliğin sözleşme ile resmileştirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ur-Nammu Kanunu'nun 8. maddesinde *'eğer sözleşme metni yoksa evlilik meşru değildir'* ifadesi ile evlilik sözleşmesine verilen önem belirtilmiştir. Aynı kanun metninin 9. maddesinde ise *'eğer bir adam karısını boşarsa o ona 60 sheqel (28,8 gram) gümüş verecektir.'* Boşanan kadının eğer ikinci evliliği ise bu ücret yarı fiyatına düşmektedir. Bu maddeler ile kadın haklarının korunmaya çalışıldığı sonucu çıkarılabilmektedir.²⁹

Yukarıda değinilen kanun metinleri, kadın ve aile hukuku hakkındaki maddeler, mektuplar vb. yazılı dokümanlar kadının statüsü, toplumsal rolleri, hiyerarşik yapıdaki yeri hakkında bilgiler vermektedir. Ayrıca kraliçelere, halktan kadınlara ait yazışmalar ve hitap şekilleri toplumsal yapı hakkında bilgiler vermektedir.

1.1. Sumer Kadın Mektupları ve Kadın ile İlgili Edebi Metinler

Sumer adı ilk olarak bir kitabede kral unvanı olarak tespit edilmiştir. Sumercenin dil bilgisi ve kelime yapısı ortaya çıktıktan sonra Sumer kelimesi hakkında bilgi sahibi olunmaya başlanmıştır. Bu bağlamda Sumer adı Sumer halkının yaşadığı coğrafyaya verilen bir ad olduğu ortaya çıkmıştır. Akadlara ait çivi yazılı metinlerde Sumer ismi '*Şumer*' olarak kayda alınmış aynı zamanda yine Akad dilinde '*kültür arazisi*' anlamında kullanılmıştır.³⁰

²⁷ Yüksel Arslantaş-Rüstem Kadri Septioğlu, 'Çivi Yazılı Hukuki Belgelere Göre Mezopotamya'da Kadın', *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C.XII, S. 1-2, Elâzığ 2016, s. 4.

²⁸ Y. Kılıç, 2014, s. 29.

²⁹ Y. Kılıç, 2014, s. 33.

³⁰ Abdullah Altuncu, '*Sümerlerin Dini Tarihi*', (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ 2011, s. 17.

Sumer dilinin bitişken bir dil olması Sumerlerin anavatanlarının Hazar Denizi'nin güney kıyılarında aranan Aratta civarında bir yer olduğu ihtimali düşünülmüştür. Aratta bugün yeri henüz keşfedilemeyen bir yer olmasına karşın Sumer şehri olan Uruk ile bağlantılarını gösteren kahramanlık öykülerinden bu kanıya varılmaktadır.³¹ Sumerler MÖ III. binyıldan önceki zamanlarda Irak'ın güney kısmına yerleşmiş küçük bir medeniyettir.³² Mezopotamya topraklarının öncelikle belirli kesimine yerleşen Sumerler sonrasında genellikle nehir kıyılarında yer alan Ur, Uruk, Lagaş, Umma, Şuruppak ve Kiş isimli birçok şehir devleti kurmuşlardır.³³

Bölgeye dışarıdan gelmiş olan Sumerler burada çömlekçi çarkı, silindir mühür, ziggurat inşa etmişler, en önemlisi yazının keşfi ve bu gibi pek çok icatlar ile farklı bir toplum yapısı oluşturmuşlardır. Coğrafyaya dışarıdan gelen Sumerler buradaki mevcut köy kültürünü yaptıkları yenilikler ile geliştirerek kent kültürü haline getirmişlerdir.³⁴ Özellikle yazının keşfinden sonra birçok alanda yazılı tabletler bırakmışlardır.

Çivi yazılı tabletler Sumer toplumunda kadının önemli bir sosyal statüsü olduğunu açığa çıkarmaktadır. Sosyal, dini, ticari hayatta ve bunun yanı sıra evlenme ve boşanma konularında kadın aktif olarak rol almaktadır. Dini alanda çeşitli rahibe sınıfının olması da kadının dini alanda dahi belirli bir statüsünün olduğunu göstermektedir.³⁵ 'Kutsal evlilik' olarak adlandırılan törene tanrıçayı temsilen katılan din kadınları diğer din kadınlarına nazaran üst düzey bir statüde görülmüştür.

Din kadınlarının hakları kanunlar ile koruma altına alınmıştır. Sınıfsal ayrıma tabi olan bu kadınlara statülerine göre farklı isimler de verilmiştir. Ayrıca Mezopotamya

³¹ Sumerliler ve Akadlılardan kalma metinlerde halk tanımlanırken, Sumercesi sag.ge6.ga ve Akadcası şalmāt qaqqadī olan "karabaşlılar" tabiri kullanılmıştır. Ayrıca Sumerliler kendileri ve yerleştikleri coğrafya için belgelerde ki.en.gi. (ra) ifadelerini kaydetmişlerdir. M.Ö. 2500'ler civarında Sumer Bölgesi ve kültürüyle tanışan Sami Akadlılar, onların memleketlerini māt Şumerim "Sumer Ülkesi", dillerini de lišan Şumerim "Sumer Dili" şeklinde tanımlamışlardır. Bkz. İrfan Albayrak-Hakan Erol (2018), Sumerliler ve Dilleri Hakkında Bazı Notlar, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, S. 5, s. 157.

³² Von Benno Landsberger, 'Sümerler', (çev. Mevrure Osman Tosun), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 5, Ankara 1943, s. 89.

³³ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Yayınevi, Bursa 2015a, s. 24.

³⁴ Abdullah Altuncu, 'Sümerler'de Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Panteonu', *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 4, S. 7, Kilis 2014, s. 119.

³⁵ A. Altuncu, 2011, s. 76.

rahibelerinin evlenebildikleri, mirastan faydalanabildikleri ancak çocuk doğurma zorunluluklarının olmadığı da bilinmektedir.³⁶

Sumer kökenli olup bölgede daha sonra egemenlik kuran medeniyetlerden olan Babil Hükümdarı Hammurabi'nin yazdırmış olduğu kanunlarda da '*entum, naditum, SAL.ZİKRUM, qadiştum, kulmaştum, şugitum*' gibi unvanlarda farklı sınıflara mensup rahibeler görülmektedir. Babil öncesi Akad Devleti'nin kurucusu Kral Sargon'un annesinin de bir tapınak rahibesi olduğu bilinmektedir. Sargon'un günümüze ulaşan şiirine '*Ben Agade'nin kralı büyük Sargon! Annem yüksek bir rahibe idi.*' şeklinde başladığı görülmektedir.³⁷

Şiirin devamı ise şu şekildedir:

Babamı bilmiyorum.

Yüksek rahibe annem beni gizlice doğurdu.

Beni bir kamış sepete koydu, onu ziftle kapladı

Beni nehre bıraktı, dışarı çıkamayacaktım.

Nehir beni sürükleyerek su çekici Akki'ye götürdü.

*Akki beni sudan çıkardı, kendi oğlu gibi büyüttü beni.*³⁸

Sumer rahibeleri içerisinde elde edilen en yüksek mertebeye *Nindingirra* rahibeleridir. Akadlar'ın '*entum*' dediği bu rahibeler, genellikle manastırlarda oturmuşlar ve sadece erkek tanrılara hizmet etmekle sorumlu tutulmuşlardır. Fakat buna rağmen manastır dışında oturabilme haklarına da sahiplerdir. Akadlar Dönemi'nde kendi içlerinde *entum rabbitum* (büyük entum) ve *entum sihirtum* (küçük entum) gibi sınıflara da ayrılmıştır.³⁹ Sumer ve Asur Devletleri döneminde kral kızları ay tanrısı Nanna'ya

³⁶ Yusuf Kılıç-Hanım Hande Duymuş, 'Eski Mezopotamya'da Din Kadınları ve Rahibeler', *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Ankara 2009, S. 1, s. 162,163.

³⁷ Y. Kılıç-H. H. Duymuş, agm., s. 162, dn.2.

³⁸ Muazzez İlmiye Çığ, *Ortadoğu Uygarlık Mirası-I*, Kaynak Yayınları, Ankara 2017, s. 203.

³⁹ A. Altuncu, 2011, s. 76.

adanan Ur Tapınağı'nda Nindirgirra olarak görev almışlardır. Benzer bir durum Yeni Babil Dönemi'nde de görülmüştür.⁴⁰

Ayrıca kadın bahsinde Urukagina reformu kadın haklarının belirtildiği ilk somut veri durumundadır. Buradan kadının bu dönemde değer gördüğü anlaşılmaktadır. Sir Leonard Woolley tarafından bulunan Ur Kral mezarında Kral Abargi'nin yanında yatan eşi Puabi olarak da bilinen adı ve tacı bulunan Kraliçe Şubat, Kiş'te bir sülale kurmuş olan Kubala, komşu beylere diplomatik elçiler gönderen Kraliçe Barnamtarra, kadının devlet yönetiminde de rol aldığı ve değerinin göstergesidir. Örneği verilen kraliçeler arasında mezarı ile ünlü Kraliçe Puabi'nin mezarında 20 altın yapraktan oluşan taç, lapis lazuli taşından yararlanılan süs eşyaları, büyük altın küpeler, değerli madenlerden oluşan çanak-çömlekler de mezarında bulunmuştur.^{41, 42} Ayrıca Lagaş şehrinin Kralı Ur-Nanşe bir karısı ve sekiz çocuğuyla rölyef üzerine aktarılmıştır. Bulunan bu rölyefte hareme veya çok eşliliğe dair bilgiye rastlanılmamıştır.⁴³

Sumer toplumunda kadınlar evlilik konusunda, o dönem için çok modern bir yaklaşım olan anlaşmalarla korunmuş, nafaka ve tazminat haklarına kavuşmuşlardır.⁴⁴ Ur-Nammu Kanunları'nın 8. maddesinde '*eğer sözleşme metni yoksa evlilik meşru değildir*' ifadesi ile evliliğin sözleşmeye dayandırıldığı açık bir ifade ile belirtilmiştir.⁴⁵ Sumer'de evlenme aile kurumunun oluşması açısından önemli bir etken olmuştur. Çocuk sahibi olmanın önemli olmasının sebebi, çocuğun tanrıların hediyesi olduğu inancıdır. Sumer inancısında '*Evlenmek insani bir meseledir; Çocuk sahibi olmak tanrıların meselesidir*' şeklinde geçen ifade evliliğin yanında inanış biçiminin gücünü kanıtlamaktadır.⁴⁶ Evlenme konusunda devletin geleceği için yapılan siyasi evlilikler ve kraliçelere ait elde edilen veriler ile evliliğin önemi vurgulanmıştır.

⁴⁰ A. Altuncu, 2011, s. 77.

⁴¹ <https://www.penn.museum/collections/highlights/neareast/puabi.php> , (E.T. 14.08.2020).

⁴² Muazzez İlmiye Çığ, *Ortadoğu Uygarlık Mirası-2*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2018, s. 178.

⁴³ Marten Stol, *Women in the Ancient Near East*, (Çev. By Helen and Mervyn Richards), Deutsche Nationalbibliografie, Berlin 2016, s. 463,464.

⁴⁴ M.İ. Çığ, 2018., s. 181.

⁴⁵ Mecrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, TTK Yayınları, Ankara 1989, s. 40.

⁴⁶ E. Güneş, agt., s. 11.

Ayrıca Sumer toplumunda kadınlar çalışma hayatında da yerini almıştır. Halk kadınları dahi ticarete katılabilmekte, çeşitli iş alanlarında çalışabilmektedir (Doktor, ebe, sekreter, meyhaneci, mabetlerde rahibe, dokumacı gibi).⁴⁷ Erken Süllaleler Dönemi'nde kadınlar devlet yönetiminin üst düzey yönetici kadrolarında bulunmuşlardır. Dönemin sonuna doğru Lagaş şehrinde yönetim kadrosunun tamamen kadınlardan oluştuğu bilinmektedir.⁴⁸ Bu noktada kadının yönetimdeki etkisinden büyük ölçüde bahsedilmesinin sebebi, hem halk kadınının hem de kraliyet ailesi kadınlarının bir nevi özerk bir yaşantıya sahip olduklarını ifade edebilmektir. Nitekim aile içerisinde ve yönetimde etkin konumda olan Sumerli kadın hukuk nezdinde de hak ettiği statüyü elde etmiş olmalı ki, kanun metinlerinin birçok maddesinde bu durum ayrıntılı bir şekilde vurgulanmıştır.

Nitekim Gudea, B Yazıtı, 44-45. satırlarda; **e dumu-nita nu-tuku dumu-munus-bi i-bi-la-ba mi-ni-ku** “Oğlu olmayan bir hane için, kızının (evin) varisi olmasına izin verdim” ifadesi kadınların evin erkek evladı olmadıkları durumlarda aileye varis kabul edildiklerini göstermektedir. Muhtemelen daha önceki zamanlarda ailenin herhangi bir erkek evlada sahip olmaması durumunda o ailenin mirası diğer akrabaların erkek evlatları arasında tanzim edilmekte idi. Ancak Gudea bu hukuki yaptırım ile kız çocuklarının baba mirasına varis kabul edilebileceklerinin önünü açmıştır.

Bununla birlikte ilk defa tam teşekkülü bir kanun metni ortaya koyan Sumerli Ur-Nammu'da 59 maddeden oluşan kanununda geçen **Tukum-bi lu₂ ba-uş₂ dam-pi-ni ibila 1-gin₇ e₂-a he₂-dim₂** “Eğer adam ölürse karısı evde tek varis gibi davranır”. İfadesinden ise bu kez kocanın ölümü durumunda karısının evin tek varisi statüsüne kavuşturulduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca burada ailenin çocuklarından söz edilmemesi de ilginçtir.

Diğer taraftan Sumerce yazılmış olan Lipit-İştâr Kanunlarında'da “**Tukum-bi lu₂-gal e₂-a u₃ nin e₂-a-ke₄ ...,**” “Eğer bir mülkün efendisi veya cariyesi”⁴⁹ ifadesi cariye

⁴⁷ Muazzez İlmiye Çığ, Tarih Boyunca Kadın, *Ortadoğu Uygarlık Mirası-1*, Kaynak Yayınları, Ankara 2017, s. 199.

⁴⁸ Hanım Hande Duymuş, agt., s.16.

⁴⁹ Brigitte Lion - Cecile Michel, *The Role of Women in Work and Society in the Ancient Near East*, Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, Berlin 2016, s.165.

statüsünde olan kadınların da efendileri gibi mülk üzerinde tasarruf hakkına sahip oldukları şüphesini uyandırmaktadır.

Tüm bu hukuki ifadelerden kadının hane içinde söz sahibi olduğu ve varis olma gibi birçok yetkisinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Sumer kanun metinlerinde yer alan ifadelerden, kadının bu dönemde erkeğin sahip olduğu birçok misyonu elde etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca “*Geme- Suen, bahçıvan Ur- Lugal’in karısına, kendisiyle birlikte 2 mina gümüş kredisi olduğunu söyledi*”⁵⁰ cümlesinden borç senetlerinde de kadının ödeyeceği miktarın belirtilmiş olması, onun sosyal ve ekonomik hayatta da etkin rol aldığını göstermektedir.

Sumer kadın mektupları bahsinde ‘*Women’s Writing of Ancient Mesopotamia*’ isimli kitapta geçen ‘*Letter from an Angry Wife*’ başlıklı bölümde Sumerli bir kadının kocasına yazmış olduğu mektup öncelikli örneği oluşturmaktadır. Kadın, kocası yokken yaptığı eylemleri anlatan bir mektup yazmıştır. Mektuptaki ifadelerden anlaşıldığına göre; kocasının yokluğunda evlerini yanlış yönettiğine dair duyular alan kocasına mektup yazan kadın bu söylentileri düzeltmeye çalışmıştır. Özellikle mülkleri için gereken harcamanın dışında bir masrafta bulunmadığını belirtmiştir. İşçilerin tohum olarak kullanmayı planladıkları arpa deposunu değiştirdiklerinden bahsetmiş, ekim işlemlerini yapmak için belirlediği bir kişi olan Lu-Nanna ile sözleşme yapıp yapmayacağını veya başka düzenlemeler yapması gerekip gerekmediğini sormuştur. Sumerce yazılmış olan bu mektup III. Ur Dönemi’ne tarihlenmektedir. Nerede yazıldığı hakkında ise net bir bilgi verilmemiştir. Fakat bazı araştırmacılar, bu metnin aslında gönderilen bir mektuptan ziyade dönemin kâtipleri tarafından eğitim amaçlı yazılmış bir model kompozisyon olabileceğini belirtmişlerdir.⁵¹

Mektubun içeriği şu şekilde verilmiştir:

¹⁻²⁾ *Kiaga’ya söyle:*

⁵⁰ 1 mina 500 gr.’a tekabül ettiği için burada 1000 gr. gümüşten bahsedilmektedir.

⁵¹ Charles Halton, *Women’s Writing of Ancient Mesopotamia: an Anthology of the Earliest Female Authors*, Cambridge University Press, New York 2018, s. 118.

3-5) *Neden çocuklar yüzünden beni suçluyor?*

6-11 *Deri çantada bir parça ekmek veya yarım litre un bile sakladım mı? Evde arpa (veya) ne olursa olsun kadınlar tarafından saklanmaz. Depo hakkında endişelenmenize gerek yok, ben girmedim. Sadece mülkümüzde bulunan 11 bira-ekmeği alıp evine verdim.*

12-17 *Tohumun sürdürülmesi için arpa gelince, işçiler çekti. Evde artık arpa kalmadı. Lu-Nanna ile tarla hakkında konuştum ve bana 'Sana (arpa) vereceğim' dedi. O (Kiaga) tarlaya (Lu-Nanna'nın) tarlasına koymamışsa, kendim için farklı bir tohum ve saban almak zorunda kalacağım.*

18-21 *Öküz gelince, (Kiaga) bana bir yardımcı göndermesine izin ver. Evimde hiç arpa yok. Bana arpa vermesi gerekiyor buna mecburdur.*

22-23 *Igidu bana, Tanrı Şara'nın elçisinin onu götürdüğünü söyledi. Onu tutmayacak mısın? Bana gelmesine izin ver.⁵²*

Örneği verilen mektupta kadın kendini savunmuş ve söylentileri yalanlayarak eşine icraatları ile ilgili açıklamada bulunup adeta bir sitem mahiyetinde cümleler kurmuştur. Bu sayede erkeğin hanede olmadığı takdirde kadının evin geçimi dâhil çoğu işi üstlendiği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca 'Kiaga' olarak bahsedilen şahsın kayınvalide vasfında olması ihtimali göz önüne alındığında metnin gelin- kayınvalide geçimsizliği ile ilgili olduğunu düşünmek gerekmektedir. Burada Kiaga isimli kadının kayınvalide olarak düşünülmesi ihtimalinin temelinde, kadının eşine yazdığı mektupta aynı hane içinde iki kadının yaşadığının anlaşılmasıdır. Nitekim kadın, kendisine yöneltilen suçun doğru olmadığını (belki de bunun kayınvalidesinden kaynaklandığını) kocasına açıklama gereği duymuştur.

⁵² C. Halton, *age.*, s. 119.

Tüm bunlarla birlikte Sumerler'e ait edebi metinlerden yani sosyal yaşamda önemli yer tutan metinler kapsamında şiir, ninni gibi kadınlar tarafından oluşturulan somut verilerden örnekler aşağıda verilmiştir.

Edebi metinler konusunda öncelikle edebiyat kelimesinin etimolojisine değinmek gerekirse, edebiyat Arapça kökenli 'edep' kelimesinden gelmektedir. Başta 'davet' anlamında kullanılan bu kelime zaman içinde farklı anlamlara bürünerek günümüze güzel sanat olarak ulaşmıştır. Edebi metinler, dönemin zihniyetini, zevklerini, olaylara karşı tutumlarını sergileyen, zamanla değişip zenginleşen, eski çağlardan bugüne önemini koruyan yazılı somut verilerdir.⁵³ Bu bağlamda Sumer edebi metinleri yazının icadından sonra gelişme gösteren okul sistemi içerisinde doğup gelişim göstermiştir. Öyle ki, öğrenciler yazı yazmanın yanı sıra kompozisyon, şiir, destan gibi edebi türler üretmeye başlamışlardır. Hatta Sumer okullarında işlenmiş bir konu olup, Yunan filozofu Platon'un da bahsettiği bir yer olan Atlantis, araştırmacılar tarafından edebi eser kabul edilen, Sumerler Dönemi'nde bir öğrencinin kompozisyon şeklinde kaleme aldığı metinde yer almaktadır.

Sumer edebi metinlerinin birçoğu günümüz Irak'ta, Bağdat'ın güneyinde yer alan, eski adı Nippur olan şehirde yapılan arkeolojik çalışmalarla ortaya çıkarılmıştır.⁵⁴ Yine arkeolojik çalışmalar sonucu ortaya çıkan edebi tabletler arasında Sumer destanları, mitleri, ilahileri, ağıtları, atasözleri ve bilgelik sözleri bulunmaktadır. İlahilerin çoğu III. Ur Dönemi ve onu izleyen İsin Dönemi'nde kralları ve tanrıları övmek amacıyla yazılmıştır.⁵⁵

Nippur Arşivi'nde bulunan edebi içerikli yazıları bir başlık altında toplamak gerekirse;

Kral Şulgi'nin İlahisi, Kral Lipit-İştari İlahisi, 'Kazmanın Yaratılışı' miti, Gök kraliçesi İnanna'ya ilahi, Hava tanrısı Enlil'e ilahi, Kiş kentindeki ana tanrıça Ninhursag

⁵³ Şerif Aktaş, 'Edebi Metin ve Özellikleri', *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 39, Erzurum 2009, s. 188.

⁵⁴ Muazzez İlmiye Çığ, *Uygarlığın Kökeni Sümerliler-1*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2019, s. 39.

⁵⁵ S.N Kramer, *Sümer Mitolojisi*, (Çev. Hamide Koyukan), Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2018, s. 37-39.

tapınağına ilahi, Destansı masal, 'Gilgamiş, Enkidu ve Ölüler Diyarı', Destansı masal, 'Inanna ve Ebih', Destansı masal 'Gilgamiş ve Huvava', Destansı masal 'Gilgamiş ve Agga', 'Sığır ve Tahıl' miti, Naram-sin Dönemi'nde Agade'nin düşüşü üstüne mersiye, Ur'un yıkılışına mersiye (436 dize olan eser yazar tarafından orijinal haline getirilerek Chicago Üniversitesi Doğu Enstitüsü'nün Assyriological Study No.12'de yayımlanmıştır), Nippur'un yok edilmesine mersiye, Sumer'in yok edilmesine mersiye, Destansı masal, 'Lulbanda ve Enmerkar', 'Inanna' nın Ölüler Diyarına İnişi' miti, katip olarak eğitilen bir çocuğun etkinliklerini anlatan bilgelik yapıtları, 'Bir köylünün oğluna Öğütleri'.⁵⁶

Yapılan araştırmalar sonucunda, edebi metinlerdeki 'ninni' türünün tarihsel süreçte Sumer ile bağlantılı olduğu anlaşılmıştır. Bu bağlamda günümüzde '*uyusunda büyüün ninni*' olarak geçen ninni ifadesi kökeninde, Sumer tanrıçası olan Inanna'nın diğer ismidir. Tanrıça Inanna 'Nin-Ana'dan' (Gök Ana) türemiş olduğuna dair araştırma verileri mevcuttur. Aşk Tanrıçası olan Inanna Güneş Tanrısı Utu'nun kız kardeşidir. Inanna'nın zaman içinde farklı toplumlarda değişime uğraması şu şekilde olmuştur: **INNIN, In-nin, In-ni-na, I-ni-en-na, En-nin, En-ni-na, In-na-na, in-na-na, in-na-an-na, Na-na, Ni-in, Nin, ni-in-ni, Nin-ni-na, Nin-an-na, Ni-in-na-na, Ir-ni-na** şeklinde kelimenin zaman içinde farklı forma bürünmesi ifade edilmektedir.⁵⁷

Ninni konusunda diğer bir örneği oluşturacak metin ise Kral Şulgi'nin karısı Kraliçe Abisimti'nin oğlunun rahatsızlığına üzülmesi neticesi oluşturduğu ve bunu dile getirdiği yapıttır. Şiir birçok pasajdan oluşmakta ve Ururu şarkısıyla devam etmektedir. Fakat çalışmanın konusu itibarıyla bu metinde sınırlamaya gidilmiş ve sadece konu ile ilgili kısımlarına yer verilmiştir.

"U-a a-u-a

Ururu şarkımda-büyüsün,

⁵⁶ S. N. Kramer, 2018, s. 42.

⁵⁷ Hüseyin Yaltrık, 'Türkülerde 'Ninni' ve Sümer İzleri', *Ege Üniversitesi Devlet Türk Musikisi Konservatuvarı Dergisi*, S. 2, İzmir 2012, s. 39.

*Ururu şarkımda-kocaman olsun,
Irina ağacı gibi sağlam kök salsın,
Şakir bitkisi gibi boy atsın”.*

Aradaki pasajlarda ise kraliçenin oğluna duyduğu güçlü sevgiyi belirten cümleler bulunmaktadır. Fakat çalışmada o kısımlara yer verilmeyip, sadece onun oğlunun hastalığına duyduğu büyük endişe ve direk oğluna seslendiği bölüm işlenmiştir.

*“Sen acılar içindesin,
Ben endişeler içinde,
Elim kolum bağlı, yıldızlara bakarım,
Yeni ayın şavkı üzerime vurur,
Kemiklerin duvara dizilecek,
‘Duvarın Adamı’ senin için gözyaşı dökcek,
Ağıtçılar senin için lirlerine vuracaklar,
Gekolar senin için yanaklarını paralayacaklar,
Sinekler senin için sakallarını yolacaklar,
Kertenkeleler senin için dillerini ısıracaklar(?),
Acı çekenler hep senin için çekecekler,
Acı saçanlar, hep senin için saçacaklar”.*⁵⁸

⁵⁸ Samuel Noah Kramer, *Tarih Sümer’de Başlar*, (Çev. Hamide Koyukan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1998, s. 396-398.

Görüldüğü üzere pasajda ölüm karşısında duyulan acı ve çaresizlik dile getirilmiştir. Öyle ki, evladını kaybeden anne için dünyanın sonu gelmiş gibi imalı ifadelere yer verilmiş ve etraftaki bütün canlıların ömür boyu bu acı ile yanacağı dile getirilmiştir. Bu noktada toplumlar tarihi süreç içerisinde dini inanç bakımından farklılıklar göstermelerine rağmen, ölüme duyulan üzüntü ve acı aynı şekilde seyretmiştir.

Sumer edebi türlerinden olan bir örnek de, Sumerli Ludingirra'nın ideal anne portresini edebi bir dille sunmasıdır. Eserini edebi bir dil ile yazıp Nippur'daki annesine götürmesi için kraliyet ulağına teslim etmiştir. Ulak annesini tanımadığı için ona annesinin beş özelliğini tarif etmiştir.⁵⁹

İlk tarifini iyi bir gelin olmasıyla yapar. Eğer annemi tanımıyorsan sana onun kişilik özelliklerini veriyim:

'Adı Şat-İştâr'dır ...,

İşiltılı bir kişi ...,

Güzel bir tanrıça, hoş bir gelin,

Gençliğinden beri kutsanmıştır,

Enerjisiyle kayınpederinin evini çeker çevirir.

Kocasının tanrısına hizmet edendir.'

İkinci özellik ise; annesinin güzelliği ve bu güzelliği hayranlıkla betimlediği bölümdür.

Sana annemin ikinci özelliğini veriyim:

'Annem ufkun parlak ışığı, bir dağ maralıdır.

⁵⁹ S. N. Kramer, 1998, s. 401.

Işıl ışıl parıldaayan sabah yıldızı....,'

Değerli akik, Marhaşi sarı. Safiri,

Cazibe dolu bir prenses mücevheri,

Neşe yaratan akik mücevherleri,

Kalaydan yüzük, demirden bilezik,

Altından ve parlak gümüşten yapılmış bir asa,

Çekicilik dolu, kusursuz bir fildişi heykeltçilik,

Lapis taşı kaide üzerinde kaymaktaşımdan bir melektir'.

Üçüncü özelliğinde annesini verimli ürün veren bir tarla ve bahçeye benzetmektedir. Burada tarla ve bahçe benzetmesiyle kadının doğurganlığı betimlenmektedir.

Sana annemin üçüncü özelliğini vereyim:

'Annem mevsiminde yağmurdur, ilk tohum için sudur,

Zengin bir hasat, çok iyi (?) arpadır,

Keyif dolu bir bolluk bahçesidir,

Kozalaklarla süslü, iyi büyümüş bir köknardır,

Yeni yılın meyvesi, ilk ayın ürünüdür.'

Dördüncü özellik ise annenin mutlu ve sevgi dolu olduğu ifade edilmiştir.

'Annem bir bayramdır, sevinç dolu bir sunu,

Bakması huşu veren bir Yeni Yıl sunusu,

Büyük bir eğlence için hazırlanmış bir halay yeri,

Prenslerin dölü, bir bolluk şarkısıdır.'

Beşinci özellikte annesinin kokusunun güzelliğinden bahsetmektedir.

'Anam çam ağacından yapılmış bir araba, şimşir ağacından bir tahtirevandır,

Yağla kokulandırılmış güzel bir giysi,

Devekuşu yumurtasından yapılmış, içi kusursuz yağla dolu bir şişecik,

Çok bereketli hazırlanmış, göz okşayan bir çelenktir.'

Örneği verilen edebi metinde anneye duyulan hayranlık edebi cümlelerle oldukça açık bir şekilde betimlenerek ifade edilmiştir. Anneye duyulan özlem, sevgi, beğeni gibi pek çok duyguyu içinde barındıran bu edebi metin Sumer toplumunda anneye verilen değeri ve önemi açıklamaktadır.⁶⁰

Mevcut verilere göre insanlık tarihindeki ilk aşk şiiri de Sumerler'e aittir. Bu şiirin yapılan çalışmalar sonucunda, Kubatum isimli bir kadın tarafından III. Ur Dönemi krallarından biri olan 'Şu-sin' için yazıldığı anlaşılmıştır.

1951 yılında birçok Sumerolog tarafından çalışılan No. 2461 numaralı tablet böylelikle tarihteki ilk aşk şiiri olarak kayıtlara geçmiştir. Veysel Donbaz tarafından çözümlenmesi yapılan şiir aşağıda verilmiştir.

Kalbimin güveyi, (sevdiğim)sin

Caziben tatlı bir şeydir, bal (kadar tatlı)

Kalbimin sevgilisi, sevdiğimsin sen

⁶⁰ Aylin Durmuş, 'Eski Doğu ve Eski Batı Toplumlarında Karşılaştırmalı Kadın Profili', (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2014, s. 14,15.

Caziben tatlı bir şeydir, bal kadar tatlı.

Beni büyüledin, kendi arzumla sana geleceğim,

Güvey, peşin sıra divana koşayım,

Aklımı başımdan aldın, kendi arzumla sana geleceğim,

Sevgilim, peşin sıra divana koşayım.

Güvey, (bak) sana ne tatlılıklar yapacağım,

Değerli tatlım, balı sana getireceğim...

Ey! Bana âşık olan güvey,

Annemle konuş (ve) ben sana kendimi vereceğim,

Babamla konuş, (sana beni) hediye olarak verecektir,

Dizginleri sakinleştirmeyi, dizginlerin nasıl sakinleştirileceğini, biliyorum,

Güvey, şafağa kadar uyu evimizde,

Bir kalbin nasıl memnun edileceğini, kalbini, biliyorum,

Sevgilim, şafağa kadar uyu evimizde.

Sen, beni sevdiğin gibi,

Sevgilim, Bir de bana o tatlı şeyleri yapabilsen sadece,

Beyim tanrım, benim koruyucu meleğim beyim,

Enlil'in kalbini memnun eden Şu-sin'im,

Bir de o tatlı şeylerini yapabilsen sadece!

Bal kadar tatlı olan 'o yerine' elini koysan sadece,

Onun üstünü bir ölçüm kabı tıpası gibi benim için.

(Bu İnanna'nın balbela şarkısıdır, Veysel Donbaz tarafından çevrilmiştir).⁶¹

Krala yazılan bu lirik tarzdaki mektupta erkeğe yapılan cilveler ve ona olan istek görülmektedir.

Sumer kadın mektubu hakkında örnek verilip yapılan değerlendirmeler ile dönemin kadınının konumu, psikolojik durumu, kraliçelerin yönetimdeki etkisi açıklanmıştır. Edebi metinlerle de yazıyı bulan toplumun yazı sistemini geliştirip günümüze ulaşacak eserler vermesi, bunun yanında 'ninni' gibi edebi türlerin hala günümüzde kullanılması, dini inançlarında tanrılara yazılmış ilahiler ile tanrılara verilen önem, anneye verilen değer ve bu gibi verilerle Sumer toplumunda kadın hakkında bilgi sahibi olunmaktadır.

1.2. Akad Kadın Mektupları ve Kadın ile İlgili Edebi Metinler

Akadlar, Erken Sülaleler Dönemi'nde Güney Mezopotamya'ya göç eden Sami kökenli kavimlerdir. Bu coğrafyada Sumer kültürünü ve Sumer dilini benimseyip resmi yazışmalarda Sumerce'yi kullanmışlardır. Anavatanları coğrafi açıdan tam olarak bilinmese de Suriye'den geldikleri yönünde görüşler mevcuttur.⁶² Arabistan'dan göç eden ilk kavmin Akadlar olduğu da belirtilen görüşler arasındadır.⁶³ Akadların Mezopotamya coğrafyasına geldikleri dönem "*Cemdet Nasr Dönemi*" olarak adlandırılmıştır. İmparatorluğun kuruluşuna kadar geçen ve MÖ 2850-2550 yıllarına tarihlenen bu zaman dilimi "*Er Sülaleler Dönemi*" ismini almıştır.⁶⁴ Guti akınlarını avantaj olarak değerlendiren Akadlar, devletin kurucusu olan Sargon önderliğinde Sumer

⁶¹ Veysel Donbaz, <https://www.sumerceatolyesi.com/ilk-ask-siiri-tam/>, (E.T. 20.08.2020).

⁶² K. Köroğlu, *age.*, s. 75,76.

⁶³ Mustafacan Baştopuz, Akkad Dönemi ve Anadolu ile İlişkileri. https://www.academia.edu/17438903/AKKAD_DÖNEMİ_VE_ANADOLU_İLE_İLİŞKİLERİ, (E.T. 20.08.2020).

⁶⁴ Abdullah Şahin, Akad İmparatorluğu, https://www.academia.edu/41975594/AKKAD_İMPARATORLUĞU, (E.T. 22.08.2020).

medeniyetine son vermişler ve ilk merkezi devleti kurmuşlardır.⁶⁵ İlk başlarda küçük çaplı olan bu devlet kurucu Sargon'un askeri gücü ve zekâsı sayesinde yaptıkları fetihlerle sınırlarını hızla genişletmiştir.⁶⁶ Akad Devleti'ne ait en önemli iki isim devletin kurucusu Sargon ve torunu Naram-Sin'dir.⁶⁷

Akad İmparatorluğu'nun başkenti olan Agade şehrinin konumu tam olarak tespit edilememiştir. Adı geçen şehrin Güney Mezopotamya'daki Dicle ve Diyala Nehirleri'nin birleştiği noktaya yakın olan Bağdat'ın güneyinde Kiş şehri (Tell el-Ohaymir) civarında olduğu hakkında veriler mevcuttur.⁶⁸

Sargon Dönemi'nde Akadca devletin resmi dili, Sumerce ise sadece din dili olarak güneydeki Sumer şehirlerinde rahipler tarafından kullanılmıştır. Diplomasi dili olan Akadca Geç Tunç Dönemi'ne rastlayan dönemde kullanılmıştır.⁶⁹ Kullandıkları yazı dili itibariyle gerek Sumerce gerek Akadca'ya ait Hitit Dönemi hakkında bilgi veren Boğazköy Arşivi'nde de Sumer ve Akadların dil özelliklerine ait benzerlikler, yapılan transkripsiyonlar sonucu ortaya çıkmıştır. Yazının diğer coğrafyalardaki toplumlara aktarımında değişim geçirse de köken itibariyle benzerliklerin mevcut olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁰

Bu dönemde devlet yönetimi ve sosyal yaşamda da değişiklikler gözlemlenmiştir.⁷¹ Değişikliklerin Sargon öncesi döneme dayandığı anlaşılmaktadır. Sami kavimlerin Er Sülaler Dönemi'nde bu coğrafyaya geldiği, Ur mezarlarında bulunan Kraliçe Puabi'nin 'Şub-ad' diye de okunan isminin Sami kökenli olmasından anlaşılmaktadır. Bu kanıt Sargon öncesi dönemde Samilerin bölgeye geldiği konusunda

⁶⁵ H. H. Duymuş, agt., s. 16,17.

⁶⁶ Massimo Maiocchi, "Eski Akkad Dönemi", *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç), Alfa Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 103.

⁶⁷ M. Maiocchi, *age.*, s. 104.

⁶⁸ T. Yiğit, 2020, s. 81,82.

⁶⁹ University of Oxford, <https://www.orinst.ox.ac.uk/akkadian&prev=search&pto=ae>, (E.T. 08.09.2020).

⁷⁰ Edgar H. Sturtevant, *A Hittite Glossary Words of Known or Conjectured Meaning with Sumerian and Akkadian Words Occuring in Hittite Texts*, Published by University of Pennsylvania, America 1936, s. 17.

⁷¹ Firuzan Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1983, s. 81.

etkin bir örnek oluşturmaktadır. Sargon öncesi olan bu döneme 'Presargonik' dönem ismi verilmiştir.⁷²

Akad Dönemi'ne ait bilgiler genel itibariyle Akadlardan sonra kurulan medeniyetlerden öğrenilmektedir. Örneğin 1958'de Kültepe'de yapılan kazılarda 764 adet tablet bulunmuş ve bunlar Ah-Şalim adlı tüccarın arşivinde ortaya çıkarılmıştır. Bu arşivde Akad Kralı Sargon'a ait Eski Asur lehçesi ile yazılmış bir tablet bulunmuştur.⁷³

Sargon'un yaşam öyküsüne bakıldığında Akad Devleti'ni kurmadan önce Kiş Kralı Ur-Zababa'nın sakisi ve komutanı olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır. Sargon, III. Ur Dönemi Kralı Lugal- Zagassi'yi yendikten sonra askeri gücünü etkili bir biçimde göstermiş ve ilerlemeye başlamıştır. Kiş Krallığını da hâkimiyeti altına aldıktan sonra tanrılara verilen unvan olan 'dört yönün kralı' unvanını kullanmaya başlamıştır. Unvan konusunun bir örnek ile desteklenmesi gerekirse, Mezopotamya coğrafyasında fetihlerini tamamlayan Sargon bu hususta kendisine 'Şarkışşati' yani 'Dünya Kralı' unvanını vermiştir. Burada mübalağalı bir kelime olan dünya kralı olarak anlatılmak istenen Mezopotamya Kralı oluşudur.⁷⁴ Edebi yönde Akad krallarının efsanevi hikâyeleri vardır. Örneğin *Savaş Kralı* edebi türlerin örneklerindedir. Bu eserin Asur ve Ninive'de kopyalarının bulunmasının yanısıra bir kopyasıda Kültepe'de bulunmuştur. Ayrıca Mısır'da firavun Akhenaton'un El-Amarna'da bulunan tabletlerde de bahsedildiği bilinmektedir.⁷⁵

Sargon kendini tanrı ilan etmese de doğumu onu tanrılaştırır mahiyettedir. Çünkü onun doğumu Hz. Musa'nın ve Romalı Romus Romulus kardeşlerin doğum öyküsü ile benzerlik göstermektedir.

'Sargon, güçlü kral, Akkad'ın kralı, ben. Benim annem bir rahibeydi, babamı bilmiyorum. Babamın akrabaları dağlık memleketlerde yaşıyorlar, benim memleketim, Fırat nehri kenarındaki Azapiranu. Annem yüksek rahibe, bana gebe

⁷² F. Kınal, 1983, s. 49.

⁷³ Cahit Günbattı, 'Kültepe'den Akadlı Sargon'a Ait Bir Tablet', *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ankara 1998, s. 131.

⁷⁴ Ekrem Memiş- Cemil Bülbül, *Eskiçağ'da Göçler*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa 2014, s. 23.

⁷⁵ M. Maiocchi, *age.*, s. 103.

kaldı ve gizlice beni doğurdu. Beni kamıştan bir sepete koydu ve benim kuluçkamı (sepetimi) ziftle sıvadı ve sonra o kaçamayacağım nehre bıraktı. Nehir beni taşıdı ve Aqqi'ye, su çekicisine getirdi.'

Yukarıdaki metinde Sargon'un nehirde boğulup ölmekten kurtulduğu, sağlıklı büyüdüğü ve kurtuluşunu ilahi güce dayandırdığı anlaşılmaktadır.⁷⁶ Mitolojik bahiste ise Tanrıça İştâr'ın Sargon'a âşık olduğu ve bu vesileyle Sumer ve Akad'ın hâkimiyetini ona verdiği de kaynaklarda geçmektedir.

Bu bağlamda Mezopotamya coğrafyasında ataerkil bir toplum yapısı görülmesi itibariyle Akad toplumunda da bunun izlerine rastlanılmaktadır. Kadınlar eşleri şehir dışına veya savaşa gittiği takdirde evin ihtiyaçlarını karşılayarak erkeğin idareci rolünü üstlenmiştir. Çocuklarının fizyolojik ihtiyaçlarını gidermenin yanı sıra bahçe işleri, sebze yetiştiriciliği gibi işlerde bulunarak evin geçimini sağlamışlardır.⁷⁷ Aynı zamanda bu dönemde kadınların okuryazar oldukları ve kamusal alanda da görev aldıkları bilinmektedir.⁷⁸

Çivi yazılı belgelerden yola çıkılarak Sumer toplumunda olduğu gibi Akad toplumunda da kadının hakları kanunlar ile güvence altına alınmıştır. Akadca kaleme alınan Eşnunna, Hammurabi ve Orta Asur Kanunları'nda kadınlar ile ilgili yer alan ifadeler buna örnektir. Eşnunna Kanunu, Diyala Nehri'nin doğusunda bulunan Eşnunna şehri yanında Tel Harmal (Şadupum) kazılarında iki tablet olarak bulunmuştur. Bu iki tablet 1945-1947 yılları arasında Iraklı bilgin Taha Baqır tarafından fark edilmiş ve çivi yazısının çözümlenmesinde önemli katkıları olan A. Goetze tarafından kayıt altına alınmıştır. Prolog ve epilog kısımları kırık olması itibariyle tam anlamıyla çözülememiştir.⁷⁹ Kim tarafından yazıldığı bilinmeyen bu iki tabletin içerdiği maddelerdeki genel konular ceza hukuku, medeni hukuk, borçlar gibi hususlardan

⁷⁶ Yusuf Kılıç-Şeyma Ay, 'Eski Mezopotamya'da Siyasi Örgütlenmede Din Olgusu', *Turkish Studies*, C. 8, S. 5, 2013, s. 395,396.

⁷⁷ Ali Narçın, *AKADLAR İlk İmparatorluk*, Eduba Yayınları, İstanbul 2020a, s. 73.

⁷⁸ Don C. Benjamin, 'The Impact of Sargon & Enheduanna on Land Rights in Deuteronomy', *Biblical Theology Bulletin*, C. 39, S. 1, s. 23.

⁷⁹ Y. Kılıç, 2014, s. 38.

bahsetmektedir.⁸⁰ 1980 yılında da Tell Haddad'daki kazılarda üçüncü bir tablet daha bulunmuştur. Arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkan bu tabletin, Eşnunna şehrinin Kralı Daduša'nın saltanatı zamanında yazıldığı bilinmektedir. Akad dilinin lehçeleriyle yazılan bu kanunlar ile toplumlara ve bu toplumlardaki halk kadınlarının haklarına dair bilgiler edinilmektedir. Arada zaman farkı ve göçler yaşansa bile Mezopotamya'da kurulan toplumların genelinde erkek egemenliğinin ön planda olduğu aterkil toplum yapısı görülmektedir.

Kanun maddelerinde kadından, genellikle evlilik müessesesi ile ilgili konularda bahsedilmiştir. Çoğu Mezopotamya toplumunda karşılaşılan evlilik sözleşmesi Akad toplumunda da önemli bir yer tutmaktadır. 61 maddeden oluşan Eşnunna Kanunu'nun 27. ve 28. maddeleri bu bağlamda örnek teşkil etmektedirler. Metnin 27. Maddesinde geçen '*Eğer sözleşme metni yapılmamışsa, kız adamın evinde 1 yıl otursa dahi onun karısı değildir*' ifadesi ile 28. maddesindeki '*Eğer mukavele özetini ve mukaveleyi kızın anne ve babasına yapmış ise o onun zevcesidir. Başka bir adamın koynunda yakalanırsa ölecektir, yaşamayacaktır.*' ifadesi, aile onayı ve evlilik sözleşmesinin önemini vurgulamaktadır. Anne ve babanın onayı olmadan yapılan evlilik meşru sayılmayıp cezası ölüm olarak hükmedilmiştir.⁸¹

Kaleme alınan kanun maddelerinde toplumsal hiyerarşinin varlığı göze çarpmaktadır. Hür ile kölenin farklı cezalandırılma şekilleri ve uygulamalar bu hiyerarşik ayrımı açıkça göstermektedir. Eşnunna Kanunu'nun 31. maddesi bakire köle kadının tecavüze uğraması ile ilgili hükmü içermektedir. '*Eğer bir adam, bir başka adamın bakire kölesine tecavüz ederse, o 2/3 şeqel gümüş tartıp verecek, fakat bu kadın köle, sahibinin mülkiyetinde kalacak.*' Bu maddede köle kadına yaşatılan kötü olayın nakdi bir cezaya bağlandığı ve bu şekilde yaşanan durumun çözüme kavuşturulduğu belirtilmiştir. Oysaki hür bir kadın veya nişanlı bir kadının başkası tarafından tecavüze uğramasının cezası ölüm olmuştur.⁸²

⁸⁰ Y. Arslantaş – R.K. Septioğlu, agm, s. 6.

⁸¹ M. Tosun-K. Yalvaç, age., s. 82.

⁸² Y. Kılıç, 2014, s. 40,41.

Akad Dönemi'nde kadın siyasi sahnede de yer almaktadır. Siyasi evlilik yoluyla evlendirilen prensesler Akad toplumunda etkin bir varlık göstermişlerdir. Örneğin Naram-Sin'in kızı Taram-Agade Kuzey Suriye'deki Urkiş kentinde yerel bir hükümdarın karısı olarak yaşamıştır. Ayrıca burada ona ait bir mühür baskısı da bulunmuştur.⁸³ Yine Taram-Agade'nin kız kardeşi Sima-Ulmaş (*Ulmaş'ın gururu*)' Mari prensi ile evlendirilmiştir. Naram-Sin böylece evlilik ittifakıyla topraklarını genişletme ve siyasi gücünü artırma yoluna gitmiştir.⁸⁴ Ayrıca Akad Dönemi'nde bazalt ve kerpiçten yapılan bir saray inşa edilmiş bu yapı Naram-Sin'nin krallığı döneminde yenilenmiştir. Bu durum, Naram-Sin'in kızı Taram-Agade'nin kraliyet silindir mührünün sarıldığı kil kapı contalarından anlaşılmaktadır.⁸⁵ Ayrıca Taram-Agade'nin mührünün inceliğine ek olarak bu dönem işlenen figürlerin ana hatları, ayrıntıları (özellikle insan yüzü boğa başı ve iki aslan yelesi) dikkatlice oyulmuştur.⁸⁶ Kadına ait mühür bulunması kadının siyasal yaşamda bir otorite sahibi olduğunu göstermektedir. Bu sayede Akadların günümüze ulaşan eserleri vasıtasıyla dönem hakkında bilgi edinilmektedir.

Dini alanda da Sumer etkisi görülen Akad toplumunda, Sumer aşk tanrıçası olan İnanna önemli bir yer tutmaktadır. İnanna, Sumer toplumunda aşk, güzellik ve bereket tanrıçasıdır.⁸⁷ Aynı zamanda tanrıça olarak tapınım gören İnanna, Sami dilindeki İştar'ın Sumer dilindeki karşılığıdır.⁸⁸ Etkileşimin bariz örnekleri yazılan edebi vesikalar sayesinde görülmektedir. Bu bağlamda tarihte ilk kadın şair olarak kayıtlara geçen Akad Kralı Sargon'un kızı Enheduanna, Sumer tanrılarını öven birçok ilahi yazmıştır.⁸⁹ Enheduanna ismi '*Cennete uygun rahibe*' anlamına gelmektedir.⁹⁰

⁸³ H. H. Duymuş, agt., s. 17.

⁸⁴ Benjamin R. Foster, *The Age of Agade: Inventing Empire in Ancient Mesopotamia*, New York 2006, s. 22.

⁸⁵ B. R. Foster, *age.*, s. 79.

⁸⁶ Marliyn Kelly-Buccellati, 'Power and Identity Construction in Ancient Urkesh', *From The Treasures Of Syria Essays On Art And Archaeology In Honour Of Stefania Mazzoni*, (Eds. Paola Ciafardoni and Deborah Giannessi), Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten, Leiden 2015, s. 124.

⁸⁷ S. N. Kramer, 1998, s. 126.

⁸⁸ Samuel Henry Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, (Çev. Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2015, s. 25.

⁸⁹ Lerzan Gültekin, 'Geçmişten Günümüze Kadının Yazarlık Serüveni', *Toplumsal Cinsiyet Yansımaları*, (Eds. Lerzan Gültekin, Gül Güneş, Ceylan Ertung ve Aslı Şimşek), Atılım Üniversitesi Yayınları, Ankara 2013, s. 104.

⁹⁰ H. H. Duymuş, agt., s. 17.

Etimolojik olarak incelendiğinde ise Mezopotamya coğrafyasında isim verme geleneğinde toplumların kültürlerinin etkisinin olduğu gözardı edilemez bir gerçektir. Bu bağlamda Enheduanna ismi, *'En-hedu-Ana'* şeklinde incelendiğinde gökyüzü tanrısı 'En', mücevher veya değerli anlamında 'hedu', yine gökyüzü tanrısı 'An' olarak tercümesi yapılmıştır.⁹¹

Enheduanna, babası Sargon tarafından Ur kentindeki Ekişnugal tapınağına başrahibe olarak gönderilmiştir. Çünkü bu dönemde kral kızları genellikle tapınaklarda üst düzey rahibe görevinde bulunmuşlardır. Enheduanna ile ilgili ilk arkeolojik veriler 1925'te arkeolog Leonard Woolley tarafından bulunmuştur. Bugün Enheduanna'dan kalan iki mühür, bir disk ve pek çok tablet Pensilvanya Müzesi'nde sergilenmektedir.⁹²

Enheduanna tarafından yazılan "nin-me-sar-ra" ilahisi İnanna'ya övgüyü içermektedir. İnanna için yazdığı "nin. me. şa. ra" şiiri Eski Babil Dönemi'nde popüler hale gelmiştir ve anlamı 'me lerin hanımı' şeklinde tercüme edilmiştir.⁹³ İlahi in-nin me-hus-a İnanna ve Ebih ile ilgili konuları içermektedir. Yine Enheduanna'nın yazdığı bir ilahi olan in-nin sa-gur-ra ilahisinde İnanna profili korkunç bir savaşçı olarak betimlenmiştir. Bu ilahinin diğer farklı bölümlerinde ise İnanna, tanrıları tehdit eden bir tanrıça olarak verilmiştir.⁹⁴ İyi bir kompozisyon şeklinde hazırlanmış olan Nin-me-sar-ra'nın bugüne kadar toplam 59 kopya ve 1 fragmanı bulunmaktadır.⁹⁵

Ur tapınağına rahibe olan Enheduanna tanrıçaya yalvarış ve onu yüceltme anlamında yazdığı ilahi niteliğindeki edebi eser kaynakta şu şekilde verilmiştir:

"Kraliçem, sadece yüceltilmiş olan sizleri yücelttim.

Kraliçe An'ın sevgilisi, papatyalarınızı diktim, kömürleri yığdım,

⁹¹ Helga Vogel, 'Enheduanna- erster homme des lettres der, Weltliteratur', *Netzwerk archaologisch arbeitender Frauen e.V.*, Rundbrief, Nr. 74, Jg. 24, 2014, p. 8.

⁹² <https://www.gnoxis.com/ilk-kadin-sair-enheduanna-34059.html> , (E.T. 09.09.2020).

⁹³ M. İ. Çığ, 2019, s. 98.

⁹⁴ Suzan Akkuş Mutlu, *'Eski Mezopotamya'da Törenler'*, (Basılmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012, s. 49.

⁹⁵ Claus Wilcke, 'Nin-Me-Sar-Ra-Probleme Der Interpretation', *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, C. 68, Vienna 1976, s. 81.

Ayinler yaptım, sizin için nikah odası kurdum,

Kalp benim için yatırılınsın,

Yeter büyük kraliçe, senin için yeniliklerden daha fazlasını yaptım,

Derin gecede sana ne okudum,

Gala şarkıcısı öğle vakti sizin için tekrar edecek.”⁹⁶

Eserin başında tanrıçaya övgü ile başlanmış ve onun adına yaptığı icraatlar dile getirilmiştir. Son cümlede belirtildiğine göre İnanna adına yazılmış ilahinin, onu yüceltmek ve anmak için günün öğle vaktinde başka bir kişi tarafından tekrar edileceği belirtilmiştir.

Enheduanna'nın 153 satırlık şiirinden bir bölümü aşağıda verilmiştir. Bu bölüm Enheduanna'nın Uruk'tan sürülmesi ile ilgilidir.

“Kutsal Giparu'dan önüne geldim.

Ben yüksek rahibe, ben Heduanna,

Tören sepetini taşıyarak bir neşeli şarkı söyledim

Fakat senin meydana getirdiğin o yerde oturamıyorum artık

Günün ışıkları yaklaşıyor

Benim üzerimdeki ışık yok oluyor

Gölge ışığa yaklaşıyor

Ve kum fırtınası gibi onu kaplayacak.

⁹⁶ Marta Weigle, 'Women as Verbal Artists: Reclaiming the Sisters of Enheduanna', *A Journal of Women Studies*, C. 3, S. 3, University of Nebraska Press, America 1978, s. 2.

Benim tatlı sesim bozuldu,

Bana zevk veren her şey toza döndü.

Ey Sin! Göğün kralı! Bana ne yaptı bu Lugalanne?

An'a söyle, İnanna beni kurtarsın!

O, Lugalanne'nin erkekliğini alsın!

Dağlar ve tufan onun elinde, o beni ve şehri titretti.

Ona söyle, kalbi benim için sakinleşsin!

Ben Enheduanna ona bir dua yapayım

Gözyaşlarımı tatlı bir içki gibi İnanna için akıtayım. Ona bir selam diyeyim".⁹⁷

Şiirde işlenen konu, İnanna'nın Uruk'tan ayrılacağı için duyulan üzüntünün dile getirilmesidir. Kral Lugalanne tarafından şehirden sürüldüğü ve bundan dolayı duyduğu öfke ve hüznün belirtilmektedir. Dini boyutta ise tanrıça İnanna'ya olan inanç ve atfedilen kutsiyet ile bu durumun aşılabileceği ifade edilmiştir.

Edebi bir tür olan şiirde duyguların ifade edilmesi önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle kadınlar tarafından yazılmış şiirler duygu yüklü ifadeler barındırmaktadır. Duygusal bağlamda bir kadının sevdiği erkeğin başkasına âşık olmasına duyduğu hüznün ve onu kendine geri çekme hırsını anlatan şiir de ortaya çıkarılmıştır. Şiirin yaklaşık olarak 153 satırdan oluştuğu bilinmektedir. Jean Bottero'nun 'Everyday Life in Ancient Mesopotamia' isimli eserinde bahsi geçen şiirin ve Muazzez İlmiye Çığ'ın 'Ortadoğu

⁹⁷ M. İ. Çığ, 2019, s. 207,208.

Uygarlık Mirası-2' isimli eserinde de 153 satırı olmasa da çoğunluğu yazılmıştır.⁹⁸ Bu bağlamda şiirden belirli bir bölümün örnek verilmesi çalışma içeriği açısından önemlidir.

“Şahidim olsun İştar,

Sana sadık kalacağım sevgilim,

Üstün gelecek benim aşkım,

Tutulacak şeytan dili o kadının,

Sana sadık kalacağım

*Ödüllendireceğim aşkını, benim aşkımla...”*⁹⁹

İlk cümlede geçen ifade de ‘*Şahidim olsun İştar*’ ile tanrılara verilen önem ve bir tür tanrı yemini belirtilmiştir. Mezopotamya’nın aşk ve savaş tanrıçası olan İştar, dönemin toplumunda önemini korumuştur. Çünkü medeniyetler ortak coğrafyada, ortak üretim kaynakları ve ortak yaşam tarzları ile birbirlerinden etkilenmişlerdir. Bu etkileşimin ayırt edici noktaları olsa da dini mahiyette de kendisini göstermektedir.¹⁰⁰ Çünkü insanoğlu tarih boyunca bir şeylere inanma ihtiyacı duymuştur. Yani zihinlerinde mitolojik olarak insanlara veya birtakım nesnelere tanrısal özellikler yükleyip iyi veya kötü yaşadıkları durumları zihinleri ile gerçek hayatta bütünleştirdikleri tanrılar ile bağdaştırmışlardır.¹⁰¹

Şiirin devamında kadının sevdiği erkek için olan çabalarının boşa gitmediği anlaşılmaktadır. Bu fikri destekleyen materyal ise erkeğin kadının bu şiirine karşı verdiği cevaptır.

⁹⁸ Jean Bottero, *Everyday Life in Ancient Mesopotamia*, (Translated by Antonianevill), Printed in Great Britain 2001, s. 104.

⁹⁹ M. İ. Çığ, 2018, s. 116.

¹⁰⁰ Nurgül Yıldırım, *Eskiçağ’da Aşkın ve Savaşın Mezopotamya’lı Sahibi ‘Tanrıça İnanna/İştar, Mezopotamyanın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı, Değişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 193.*

¹⁰¹ Vahyettin Aygün, ‘Eskiçağ Mezopotamya’sında Tanrı Algısı’, *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5, S. 1, Muş 2017, s. 83.

“Evet! Yalnız benim düşüncem sensin

Yüzün her zamanki gibi çok güzel

Bana yaklaşıp başını omzuma koyduğün zaman

Senin için ‘büyüleyici’ demekten başka bir şey söyleyemem

Ve benim için unvan yalnız ‘akıllıktır’

İştar tanığım olsun

*Bundan sonra senin rakibin düşmanımızdır”.*¹⁰²

Akadlar’a ait kadın mektubuna dair henüz bir bilgi yoktur. Edebi metinler bahsinde ilk kadın şairin Akad Kralı Sargon’un kızı Enheduanna olması ve bu doğrultuda Sumer kültürü ile Akad kültürünü kaynaştırma amacıyla olması, Tanrıça İnanna adına yazdığı ilahi ve şiirlerde görülmektedir. Akad toplumu ataerkil bir toplum olması sebebiyle erkek daima ön planda olmuş, bunun yanında kadına da önemli ölçüde misyon yüklenmiştir. Bu hususta prenseslerin önemli coğrafyalardaki mabetlerde üst düzey rahibe unvanı ile görev almaları, kamusal alanda krala yardımcı faaliyetlerde bulunmaları ve okuryazar kısımda eser verip bazı prenseslerin kendilerine ait mühürlerinin de bulunmasından anlaşılmaktadır.

1.3. Babil Kadın Mektupları ve Kadın ile İlgili Edebi Metinler

MÖ III. binyılın sonları ve II. binyılın başlarına tekabül eden tarihi dönemlerde Mezopotamya’ya ikinci bir Sami göçü olmuştur. Göç ile gelen gruplara *Martular* ya da *Amurrular* ismi verilmiştir.¹⁰³ Amurru, Akadca’da ‘*batı*’ anlamına gelmektedir. Bunlar Sumer dilinde de *Martu* ismini almışlardır. Tevrat kitabında da bu topluluktan ‘*Amorit*’ olarak bahsedilmektedir.¹⁰⁴ Arap yarımadasının batı kıyılarından gelen bu kavimler başta işçi, asker, çiftçi gibi iş alanlarında çalışmışlar zaman içerisinde buradaki Samilerle

¹⁰² M. İ. Çığ, 2018, s. 117.

¹⁰³ Ekrem Memiş, *Genel Tarih*, Tablet Yayınları, Konya 2002, s. 139.

¹⁰⁴ T. Yiğit, 2020, s. 112.

birleşerek kendi egemenlik sahalarını kurmuşlar ve Mezopotamya coğrafyasında yaşamış olan Sumer-Akad kültürünü kendi kültürleri ile bütünleştirip harmanlamışlardır.¹⁰⁵ Bu şekilde oluşturdukları kültür ve kurmuş oldukları şehir devletleri uzun süre Mezopotamya'ya hükmetmiştir. Nitekim söz konusu şehir devletlerinden olan Babil, Mezopotamya'nın güneyinde kurulmuştur. Ayrıca bu şehir 'mutlak krallık' anlayışının ortaya çıktığı devlet yapısına dönüşmüştür.¹⁰⁶

Babil Devleti'nin MÖ 1894'te kurulduğu bilinmektedir. Modern Irak memleketinin başkenti Bağdat'a 90 km. uzaklıkta olan Babil şehri El Hilla Bölgesi'nde yer almıştır.¹⁰⁷ Yapılan araştırmalar sonucu bahsedilen bölge Güney Babil Krallığı olarak adlandırılmış, Kuzey Babil Krallığı ise Şırnak ilinin İdil ilçesine bağlı Babil köyünde kurulduğu belirtilmektedir.¹⁰⁸

Babil Krallığı hakkında ilk bilgiler başta devletin varlığını işaret eden kutsal kitaplar sayesinde edinilmiştir. Çünkü arkeolojik çalışmalar başlamadan önce Babil hakkında bilgi veren kaynaklar kutsal kitap (Eski Ahit) ve Klasik Dönem yazarlarının eserleri olmuştur. Bu doğrultuda tarih boyunca dikkati çeken Mezopotamya coğrafyası ve bunun yanında Tevrat'ta bahsi geçen Babil, batılı araştırmacılar tarafından dini kitapta bahsedilene doğrulamak amacıyla XIX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren araştırılmaya başlanmıştır. Bu hususta Babil coğrafyası hakkında ilk araştırma yapanlar William Beaumont Selby, Robert Koldewey, Claudius James Rich yer almaktadır.¹⁰⁹ William Beaumont Selby, Babil hakkındaki çalışmalarını '*Memoir on the Ruins of Babylon*' isimli eserinde açıklamıştır.¹¹⁰ Koldewey ise Babil kazısında ortaya çıkan yapıları, kazı süreci gibi pek çok bilgiyi '*The Excavations At Babylon*' isimli eserinde belirtmiştir.¹¹¹

¹⁰⁵ İsmail Güven, *Uygarlık Tarihi*, Pegem Akademi, Ankara 2014, s. 53.

¹⁰⁶ Hamza Ateş-Soner Ünal, 'Devletin Doğduğu Yer: Antik Çağ Ortadoğusu'nda İdari Hayat', *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.8, 2004, s.26.

¹⁰⁷ Beatrice Andre-Salvini, *Babil*, (Çev. Ela Uluatam), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2019, s. 11.

¹⁰⁸ Ali Narçın, *BABİL Babil'in Çocukları*, Parola Yayınları, İstanbul 2020b, s. 8.

¹⁰⁹ CebraİL Yeşilçay, '*Geç Dönemde Babil Şehri ve Bayındırlık Faaliyetleri*', (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bitlis 2019, s. 8.

¹¹⁰ C. Yeşilçay, agt., s. 16.

¹¹¹ C. Yeşilçay, agt., s. 20.

Babil kelimesi, Sumerlerin kullanmış olduğu dilde ‘*Dingir KA.GAL*’ şeklinde geçmektedir. ‘*Tanrının kapısı*’ anlamına gelen bu kelime tanrının bulunduğu yer veya mabedin kapısının olduğu yer anlamında kullanıldığı gibi bazı kaynaklarda da ‘*Hayatın ve bereketin beşiği*’ anlamında geçmektedir.¹¹² Akadca ‘*Bab-ilm*’ kutsal kitaplarda da yine ‘*Tanrının kapısı*’ anlamına gelen ‘*Ba-bel*’ şeklinde geçmektedir. Burada ‘*bab-kapı, ili-ilu-tanrı*’ anlamına gelmektedir. Eski Sumer Dönemi’nde ‘*Kan-dingirra*’ olarak geçen yerinde Babil olduğu düşünülmektedir. I. Babil Dönemi’ne son veren Kaslar buraya ‘*Karduniaş*’ adını vermişlerdir.¹¹³ Ayrıca II. Nabukadnezar burada yapılan saraydan yazıtlarında bahsetmektedir.

Sınıfsal farkların olduğu Babil toplumunda genel olarak erkeğe önem verilmiş kadın soyun devamı için bir araç vazifesi görmüştür. Bunun yanında edinilen bilgiye göre çocuk düşürmeye cüret eden kadın, direğe bağlanmış ve ona işkence yapılmıştır.¹¹⁴ Ayrıca Babil toplumunda kadın erkeğe bağlı bir varlık olarak görülmüştür. Bu hususta kadın doğduğu andan itibaren babasının yönetiminde büyümüş, evlenince ise kocasının yönetimine geçmiştir.¹¹⁵

Bu bağlamda çalışmanın kapsamı itibariyle üç döneme ayrılan Eski Babil, Orta Babil ve Yeni Babil Dönemi’nde kadının konumu, kadınlara ait mektuplar ve dönem için önem arz eden kadınlara ait edebi metinler alt başlıklar şeklinde incelenmiştir.

1.3.1. Eski Babil Dönemi Kadın Mektupları ve Kadın ile İlgili Edebi Metinler

Mezopotamya coğrafyası tarih boyunca üç büyük Sami göçüne sahne olmuştur. *Martular* ya da *Amurrular* olarak adlandırılan kavmin Kuzey Suriye ve Arabistan coğrafyasından çıkarak Babil coğrafyasına gelmeleri ikinci büyük göç hareketidir.¹¹⁶ Sami toplumlarının önemli bir grubu olan Babiller, Sumerli III. Ur Dönemi’nin

¹¹² B. A. Salvini, *age.*, s. 8.

¹¹³ A. Narçın, 2020b, s. 8,9.

¹¹⁴ Bu hükümler Sumer toplumuna ait Ana İttişu Kanunu ile Sami toplumlarına ait Hammurabi ve Orta Asur Kanunları’nda yer almıştır. Bkz. Tuğba Sabuncuo, “Eski Mezopotamya’da Gebelik ve Doğum”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C:7 / S:3, 2020, s. 1829.

¹¹⁵ Fitnat Şimşek, ‘*Mısır, Mezopotamya ve Anadolu’da Kadın*’, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012, s. 40.

¹¹⁶ Cemil Bülbül, ‘Amurru Göçleri ve Amurruların Eski Önasya Tarihindeki Rollerini’, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.29, S.48, 2010, s. 35.

yıkılmasından sonra tarih sahnesine çıkmışlardır. Nitekim Eski Babil Dönemi'ni kuran grubun Amurru kökenli oldukları yapılan çalışmalar neticesinde ortaya çıkmıştır. 11 kralın başa geçtiği bu dönemde. Hammurabi'nin krallığına kadar önemli bir bilgiye ulaşılamamıştır.¹¹⁷ Eski Babil Dönemi'nin ilk kralı kral listelerinden elde edilen bilgilere göre Sumu-Abum'dur. Eski Babil Devleti, İsin Larsa Dönemi'nde de varlığını sürdürmüştür. Bu dönemde güneyde güçlü Larsa Krallığı'nın bulunması Babil'in genişlemesini engellemiştir. Sumu-la-el'in iktidarlığı döneminde faaliyet örneği olarak *meşarum* yani borç affı uygulaması gösterilebilir. Sumu-Abum'dan sonra başa sırasıyla Sumu-la-el, Sabum, Apil-sin, Sin-Muballit başa geçmiştir. Sin-Muballit rakibi olan İsin kentini ele geçirmiştir. Sin-Muballit'ten sonra oğlu, Babil'in yükselişinde çok önemli bir isim olan ve kanunlarıyla tanınan Babil'in VI. Kralı olarak bilinen Hammurabi başa geçmiştir.¹¹⁸

Hammurabi ile Babil Devleti güçlü devletler arasına girmiştir. Onun güçlü kuralları ve iyi yönetim anlayışı ile 43 yıl süren hükümdarlığı süresince ilk 29 yıl kendi bünyesinde kalarak etrafındaki güçlü devletler ile ılımlı bir politika izlemiştir.¹¹⁹ Bu süre zarfında içte yenilenme ve gelişmelere odaklanılmıştır. Örneğin, MÖ 1760'ta baş gösteren susuzluk problemine karşı 'Hammurabi halkın bereketidir' isimli 160 km. uzunluğunda Nippur, İsin, Larsa ve Eridu'dan geçen bir su kanalı inşa ettirmiştir.¹²⁰ Hammurabi reformcu kişiliği ve siyasi zekâsı ile Babil Devleti'ni zirve noktasına ulaştırmıştır.¹²¹ Mari Bölgesi ile Asur Bölgesi dahil olmak üzere Elam'ı aşağı denizden Amurru'ya ve yukarı denize kadar olan ülkeleri fethetmiştir. Eski Babil Devleti ayrıca Mari topraklarını da MÖ 1762'de ele geçirmiştir.

Babil'in parlak bir dönem yaşadığı Hammurabi zamanında önemli bir hukuki eser olan Hammurabi Kanunları yazılmıştır. Bu kanunlar içerik bakımından kadına ve kadın haklarına da değinmektedir. Hammurabi Kanunları İran'ın Sus şehrinde 2. 25 metre

¹¹⁷ K. Köroğlu, *age.*, s. 107,108.

¹¹⁸ T. Yiğit, 2020, s. 126,127.

¹¹⁹ Marc Van De Mieroop, *King Hammurabi of Babylon: A Biography*, Blacwell Publishing, UK 2005, s. 112.

¹²⁰ Oylum Gülmez Dinç, '*Çivi Yazılı Belgeler Işığında Babil Diplomatik İlişkileri*', (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2019, s. 8.

¹²¹ Recep Yıldırım, *Uygurluk Tarihine Giriş*, Asil Yayın, İstanbul 2004, s. 35.

uzunluğunda siyah diyorit taşa işlenmiş bir eserdir. 282 maddeden oluşan kanunlarda 208 madde prolog (önsöz) ve 74 madde epilog (sonsöz) yer almaktadır. Prolog ve epilog kısımları Babil edebiyatı için güzel bir örnek teşkil etmektedir.¹²²

Hammurabi, Tanrı Marduk'a çok önem vermiş kendini onun yeryüzündeki vekili ilan etmiştir. Kanunlarını oluştururken de ona büyük önem vermiştir. Bunu çivi yazılı tabletlere yazılan '*Sözlerim değiştirilmesin*' şeklindeki ifade ile Marduk'un sözleriymiş gibi ifadelerde bulunarak imparatorluğa Marduk inancını yaymıştır.¹²³

Hammurabi Kanunları'nda cezalar sert uygulamalarla sonuçlandırılmıştır. Örneğin, kadınlara yönelik cezalarda 'su ordali' denilen suya atılma cezası görülmektedir. Bunu 132. madde ile açıklamak mümkündür. Kadın evinin düzenini sağlamaması, kocasına kötü sözler sarf etmesi ve sokağa düşkün olması onun nehre atılması için yeterli sebepler arasındadır. Eğer suçluysa nehir onu yutar ve boğulur, suçsuzsa nehir onu su yüzüne çıkarırdı.¹²⁴ Sınıf ayrımı görülen Babil toplumunda bu hususta yine sert bir şekilde kanun maddelerinde belirtilerek cezalandırma yoluna gidilmiştir. 15. maddede '*Eğer bir adam sarayın erkek veya kadın kölesini ya da ikinci sınıftan bir kişinin erkek veya kadın kölesini saray kapısından çıkarırsa/kaçırırsa öldürülecek*' ifadesi yer almaktadır.¹²⁵ Evlilik sözleşmesi diğer Mezopotamya toplumlarında olduğu gibi bu dönemde de önemli yer tutmuştur. Bu hususta Hammurabi Kanunları'nda da evlilik sözleşmesinin önemi belirtir mahiyette kanun maddesi eklenmiştir. 128. maddede '*Eğer bir adam, bir kadın alır sözleşmesini yapmazsa, o kadın eş olarak sayılmaz*' ifadesi yer almaktadır.¹²⁶ Böylece evlilik sözleşme ile geçerli ve yasal hale gelmektedir.

¹²² Y. Arslantaş - R. K. Septioğlu, agm., s. 6.

¹²³ Oktay Pekşen, '*Eski Mezopotamya'da Din-Siyaset İlişkisi*', (Basılmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2017, s. 88.

¹²⁴ Hanım Hande Duymuş Florioti – Gözde Demirci, '*Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde İlginç Bir Suç Tespit ve Cezalandırma Yöntemi: Suya Atılma*', *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.32, S.54, Ankara 2013, s. 13.

¹²⁵ Mehmet Salih Erkek, '*Eski Yakındoğu'dan Osmanlı'ya Kaçak Köleliğin Tarih Yazımı ve Üsküdar'da Kaçak Köleler*', *Turkish Studies*, S.12/19, Ankara 2017, s. 66.

¹²⁶ George E. Vincent, '*The Laws of Hammurabi*', *American Journal of Sociology*, Vol.9, No.6, Chicago 1904, s. 745.

Dönemin en güçlü kralı Asur Kralı I.Şamsi- Adad'dı. Onun ölümüyle Hammurabi ılımlı politikasını bozmuş ve ittifak kurduğu her devlete saldırmıştır. Bu devletler, Elam, Larsa, Eşnunna, Mari olarak kayıtlara geçmiştir.¹²⁷ Hammurabi fetih faaliyetlerinde siyasi evlilikleri de kullanmıştır. Elam'ı aldıktan sonra Larsa şehrine yönelmiş burada etkin faaliyetlerde bulunabilmek için Eşnunna Kralı Silli-sin ile kızını evlendirmiştir. Bu evlilik siyasi anlamda Hammurabi'nin Larsa şehrini ele geçirmesi açısından Eşnunna ile ilişkisini sağlamlaştırmıştır. Öylesine önem arz eden bir evlilik olmuştur ki Eşnunna tarihlleme sisteminde '*Silli-sin'in Hammurabi'nin kızı ile evlendiği yıl*' olarak yazılı vesikalarda belirtilmiştir.¹²⁸ Bu sayede Larsa Kralı Rim-Sin'i yenerek Basra Körfezi'ne kadar olan bölgeyi ele geçirmiştir.¹²⁹

Babil'in muhatap olduğu devletler arasında da siyasi evliliklerle karşılaşmıştır. Önem teşkil eden evlilik bahsinde ilk örneği Babil ve Halep Devletleri ile güçlü bir ilişki kuran Mari Kralı Zimri-Lim'in, Halepli Kral Yarim-Lim'in kızı Şiptu ile evlenmesi oluşturmaktadır. Bu evlilikten ikiz çocukları olmuştur.¹³⁰ Mari Kralı'nın Şiptu ile evlenmesiyle devletin sınırları Habur Vadisi'ne kadar ilerlemiştir.¹³¹ Arkeolojik çalışmalar sayesinde döneme ait Mari mektupları da ele geçirilmiştir. Kraliçe Şiptu'nun Zimri-Lim'in sefere gittiğinde yazdığı mektuplar konu kapsamında önem arz etmektedir.

Mari sarayında 8500 adet tablet bulunmuş ve bu tabletlerin içeriğinden anlaşılacağı üzere sarayın yönetiminde kral kadar kraliçenin de etkin rol oynadığı görülmüştür.¹³² Zimri-Lim'in idareye geçtiği dönemin başında annesi Adad-duri idarede etkin iken o öldükten sonra eşi Şibtu ve kızı Şimatam idarede aktif rol oynamışlardır.

Şibtu'nun kumaş ticareti ile ilgili Zimri-Lim'e gönderdiği bir mektubun giriş cümlesinden örnek verilmiştir.

¹²⁷ O. G. Dinç, agt., s. 13.

¹²⁸ O. G. Dinç, agt., s. 15.

¹²⁹ T. Yiğit, 2020, s. 128.

¹³⁰ B. Lion-C. Michel, *age.*, s. 302.

¹³¹ H. H. Duymuş, agt., s. 20,21.

¹³² N. Yıldırım, 2018, s. 205.

*(‘Beyime söyle, kölen Šibtu şöyle (söylüyor): ‘saray iyidir...’)*¹³³

Yukarıda belirtilen giriş cümlesi ile kraliçe seferde olan kralına sarayda işlerin yolunda gittiğini belirtmiştir. Anlaşılacağı üzere saray hayatında kral seferde iken kadının üstlenmiş olduğu rol önem arz etmektedir. Kral sefere gittiğinde yönetimi üstlenen kraliçe kralına sarayın işleyişi hakkında bilgi vermektedir.

Šibtu’nun Zimri-Lim’e yazdığı bir başka mektup ise saray idaresi hakkında saraya alınacak olan görevliler konusundadır. Zimri-Lim seferde iken sarayın yönetim idaresini sağlayan kraliçe saray görevlileri ile ilgili değerlendirme yapabilmekte fakat her konuda olduğu gibi son kararı Zimri-Lim vermektedir. Sarayda görev alacak kadın ‘zikaru’, erkek ‘sinništu’ olarak adlandırılmıştır. ARM 10, 4 numaralı mektupta Šibtu, Zimri-Lim’e şunları yazmıştır:

ARM 10,4

*Beyime söyle! Kölen Šibtu şöyle (söylüyor): zikaru ve sinništu’nun alımları ile ilgili olarak ücretleri beyim için oldukça iyidir. (Ancak) İsmе-Dagan benzer zikaru ve sinništu için fiyatın iyi olmadığını (söyledi) ve (daha düşük bir fiyatı) beyimin ayağına getireceğim (dedi).*¹³⁴

Yukarıda verilen mektupta kraliçe sarayda göreve gelecek kişilerin ücretlerinden bahsetmiştir. Bu kişilerin ücretleri hakkında verdiği bilgilerin yanı sıra karar yetkisinin kralda olduğunu belirten bir açıklamada da bulunmuştur. Bir önceki mektupta sarayın işleyişi hakkında bilgi sunmasıyla ve bu mektupta saraya alınacak görevliler ve ücretlerini de belirtmesi kral seferde iken, sarayda olan tüm işleyiş hakkında krala bilgi vermesi kadının iyi bir idareci olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

¹³³ N. Yıldırım, 2018, s. 208.

¹³⁴ N. Yıldırım, 2018, s. 211. zikarum CAD Z: 110’da ‘erkek, eril’, sinništum CAD S: 286’da ‘kadın, dişil’ olarak tercümesi verilmiştir.

Kraliçe Şibtu, kralına saray hayatında yaşananların yanında ülkedeki olaylar hakkında da pek çok bilgi verdiği yine Zimri-Lim'e yazmış olduğu bir mektuptan anlaşılmaktadır.

ARM10,25

'(Aydın) 24.günü Mari'de oldukça şiddetli yağmur yağdı. Beyimin inşa ettiği kanalın ortasında 1 qanû kadar su birikti...'

Bu mektubunda ülkede sel benzeri bir doğal afetin yaşandığını ve bu durumun kralın yaptırmış olduğu kanalı etkilediğini belirtmiştir. Ayrıca tarihleme sistemi kullanılarak yaşanan coğrafi olayın zamanını bildirmiştir. Anlaşılacağı üzere tarihleme sisteminin kullanılması ile kralın uzun süredir seferde olduğu ve bu süre zarfında kadının yönetim faaliyetlerinin tüm detaylarını krala aksettirdiği görülmektedir.

Örneği verilen mektuplar genelde siyasi içerikli olup saraydaki işleyiş, yönetim ve şehirde yaşanan olaylar hakkında bilgi sunmaktadır. Bunun yanında edinilen bilgiler doğrultusunda Kraliçe Şibtu'nun eşine yazdığı duygusal içerikli mektuplar da bulunmaktadır. Bu bahiste ilk örneği kraliçenin krala ikiz çocukları olduğu haberini verdiği mektubudur.

ARM 10,26

'(Beyime) söyle, kölen (Şib)tu şöyle (söylüyor): İkiz doğurdum, bir kız bir erkek Beyim sevinsin!'¹³⁵

Bir diğer duygusal içerikli mektubun tercümesi ise şu şekilde verilmiştir:

¹³⁵ N. Yıldırım, 2018, s. 214.

'İçime büyük bir sıkıntı düştü. Efendimden bir tablet gelse de yüreğim rahatlasa.'

Bu cümleden çıkarılan sonuca göre kraliçenin belirli bir süredir kraldan mektup alamadığı için ona kötü bir şey olduğunu düşünerek meraka düşmesidir. Zimri-Lim'in bu mektuba cevabı ise şu şekildedir:

*'Şibtu'ya efendisinden mektup. Duyduğun bir haberden dolayı canının sıkılmasından korkuyorum. Gerçekten de düşman silahlarıyla beni hiç de korkutmamıştır. Her şey yolunda artık üzme canını.'*¹³⁶

Bu döneme ait bir rahibenin Mari Kralı'na yazdığı mektup ortaya çıkmıştır. Mektup şu şekilde başlamaktadır:

*'Yıldızıma ilet: Ben İnib-Şina. Kadın kâhin Şelebum bana daha önce bir mesaj verdi ve ben onu sana yazdım. Bugün tanrı Dagan'ın Terka'daki bir rahibesi beni ziyaret etti ve benimle konuştu. Bana şöyle dedi: 'Eşnunna adamın barış önerileri bir kandırmacadan ibaret. Samanın altından su akıyor ve ben onu dokuduğu ağla bağlayacağım. Ben onun şehrini yok edeceğim ve eski zamanlara tarihlenen hazinesini elinden alacağım.'*¹³⁷

Örneği verilen mektupta Babil iklim tanrısı (fırtına ve gök gürültüsü) Adad'ın rahibesi olan İnib-Şina mektubun başında kendisini tanıtır. Daha sonra Eşnunna'nın onları kandırmaya çalıştığı ve bu sayede kendi çıkarlarını ön plana almak istediği anlaşılmaktadır. Burada rahibe, Mari Kralı Zimri-Lim'i ona karşı kurulan oyunu belirtip onu uyarmaktadır. Mektuptan anlaşılacağı üzere bu dönemde kâhinlerde bulunmaktadır. Mezopotamya coğrafyasında yaygın olarak görülen fal geleneği kadınlarında sıklıkla başvurduğu sorulara cevap arama mahiyetinde yapılan bir icraattır. Karaciğer falı, hayvanlarının iç organlarının incelenmesi fal bakma çeşitleri arasındadır. Eski Babil

¹³⁶ H. H. Duymuş, agt., s. 21,22.

¹³⁷ Nicola De Zorzi, "Hammurabi Döneminde Babil", *Antik Yakınoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç), Alfa Yayıncılık, İstanbul 2019a, s. 149,150.

Dönemi'ne tarihlenen pek çok çivi yazılı vesikada kâhinler ve onların fal bakma yöntemlerini öğrettikleri öğrencilerin bulunduğu kayıtlara geçirilmiştir.¹³⁸

Yine Eski Babil Dönemi'ne tarihlenen Eshunna Kralı'na kayınvalidesinin yazdığı bir mektup örneği verilmiştir.

No.12

*'Bilalama'ya söyle: Battum öyle der: Abda-El yerine sana güvenmeliyim. Başka kime dönebilirim? Abda-El hayatta olsaydı (iyileşir mi?), bana başka köleler verirdi. Her kim... ise ele geçirdiğiniz kölen değil. Kölelerim sizin köleniz değildir. Su-Isbara'nın oğlu, kendi işiyle İsur'a gitti. Mara-El, kölen onu gönderdi. Ve senin sayende kölelerim efendiler gibi davrandılar ve istedikleri yere gittiler. Eğer damadımsan ve ben senin annenim, düşüncelerinizde olmalıyım. Beni mutsuz etme. Kölemi serbest bırakın, böylece hasadı kaybolmasın ve aç kalmasın. O köle yüzünden size sadece tenimle geliyorum. Eğer oğlumsan, Düşmanlarımın gözleri... Gözyaşlarımı durdur. Ve oraya gönderdiğim diqarum'u geri gönder!'*¹³⁹

Bu mektupta kayınvalide damadından kölesini istemektedir. Diqarum olarak geçen ifadenin kölenin ismi olması kuvvetle muhtemeldir. Sınıf ayrımı görülen Babil toplumunda, mektupta da belirtildiği üzere köleler toplumda ortak değil, kişilerin şahsiyetine bağlı olan bir statüde olduğu belirtilmiştir. Ayrıca mektupta kayınvalidenin köle konusunda yoğun bir sitem ve mutsuzluk ifade eden sözleri dikkati çekmektedir. Kölelerini geri istemesinin yanı sıra onların özgür davranışlarda bulunmalarından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir.

Eski Babil Dönemi MÖ 1894'te Mezopotamya coğrafyasına yapılan ikinci bir Sami göçü hareketi ile başlamıştır. Eski Babil Dönemi'nin bitip Orta Babil Dönemi

¹³⁸ Gözde Demirci Karaoğlu, *'Eski Mezopotamya'da Kehanet Kültürü ve Anadolu'daki Yansımaları'*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2018, s. 68.

¹³⁹ Robert M. Whiting, *Old Babylonian Letters From Tell Asmar*, The Oriental Institute of the University of Chicago, Assyriological Studies, No.22, 1987, s. 51,52.

başlayana kadar geçen süre zarfında 11 kral başa geçmiştir. Sumu-Abum ile başlayan dönem Samsu-Ditana ile sona ermiştir.¹⁴⁰ Tarihe kanunları ile geçen meşhur kral Hammurabi, Eski Babil Dönemi için önem arz etmektedir. 42 yıl süren saltanatı boyunca iç ve dış sahada pek çok faaliyette bulunmuştur. Son seferi olan kuzeyde Şubartum'a sefer yapmış ve MÖ 1750'de ölmüştür.¹⁴¹ Hammurabi'nin ölümünden sonra devlet yavaş yavaş gerileme sürecine girmiştir. Doğudaki dağlardan geldikleri düşünülen Kassitler ve Babil'e sürekli sorun çıkararak Deniz Eli Sülalesi ile mücadele etmişlerdir. Fakat Eski Babil Devleti'ni asıl yıkan Hitit Kralı I. Murşili olmuştur.¹⁴² Babil'in fethi, Hititler için büyük önem arz etmektedir. Bu fetih sayesinde Mezopotamya coğrafyasının kapıları açılmıştır. Fetih öylesine yankı uyandırmıştır ki Babilli kâtipler '*Hattili adam geldi, Babil'i aldı*' şeklinde çivi yazılı tabletler yazmışlardır.¹⁴³

1.3.2. Orta Babil Kadın Mektupları ve Kadın ile İlgili Edebi Metinler

Eski Babil Devleti'nin VI. kralı olan Hammurabi'nin ölümünden sonra Babil topraklarında içte kargaşa ve gerileme başlamıştır. Bu siyasi boşluktan yararlanmak isteyen Deniz Eli Sülalesi ve Kassit Devletleri, Babil topraklarını hâkimiyet altına almaya çalışmışlardır.¹⁴⁴ Fakat bu hususta Eski Babil Devleti'ne son veren Anadolu'dan gelen Hitit Kralı I. Murşili olmuştur. Fetih faaliyetlerinden sonra hızla Anadolu'ya dönen I. Murşili memleketinde öldürülmüştür. Böylece Babil'e bir süre Basra Körfezi civarında yaşayan Deniz Eli Sülalesi hâkim olmuş¹⁴⁵ ardından kısa bir süre sonra yönetim Zagros Dağları'ndan gelen Kassitler'e geçmiştir.¹⁴⁶ Bir dağ kavmi olan Kassitler, Eski Babil Dönemi'nde at yetiştiricisi, asker, ücretli işçi olarak Babil topraklarında varlık göstermişlerdir.¹⁴⁷ Böylece başlarda etkinliklerini göstermeye başlayan Kassitler'in Babil Devleti'nin başına geçmesiyle Orta Babil Dönemi başlamış, ayrıca bu dönem Kassit

¹⁴⁰ O. G. Dinç, agt., s. 18.

¹⁴¹ N. D. Zorzi, 2019a, s. 142.

¹⁴² Joan Oates, *BABİL*, (Çev. Fatma Çizmeli), Arkadaş Yayınevi, Ankara 2004, s. 88,89.

¹⁴³ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Yayınevi, Bursa 2015b, s. 95.

¹⁴⁴ C. Bülbül, agm., s. 46.

¹⁴⁵ O. G. Dinç, agt., s. 39.

¹⁴⁶ T. Yiğit, 2020, s. 132,133.

¹⁴⁷ Halil Ersin Avcı, *Dünya Uygarlıkları Tarihi*, e-books, ISBN9786056960307, 2019, s. 23.

Dönemi olarak da adlandırılmıştır.¹⁴⁸ Kassitler'in Babil'e egemen olduğu süre boyunca 36 Kassit prensi burada hükümdarlık yapmıştır.¹⁴⁹

Kassit ismi Akad kaynaklarında '*Kaşşu*', Eski Yunan kaynaklarında ise '*Kassaioi*' olarak belirtilmiş, Mezopotamya coğrafyasının güneyine yerleşen Kaslar ise Babil topraklarına '*Karduniaş*' adını vermişlerdir.¹⁵⁰ Bu dönem MÖ 1530-MÖ 1150 yıllarına tekabül eden bir dönem olmuştur.¹⁵¹ Kassit Dönemi'nde toplumda köklü değişiklikler yaşanmıştır. Bu değişimin yaşanmasındaki esas unsur ise, Kassitler'in yönetim faaliyetlerini yürüttüğü süre boyunca Kassitler, Elamlar, Hurriler, Aramiler ve Kaldeliler gibi farklı kültürlü grupların bir araya gelmesidir.¹⁵² Bu harmanlama bahsinde Kassitler özellikle Babil topraklarının gelenek ve din yapısından etkilenmişler ayrıca Babil dilini de kullanmışlardır.¹⁵³ Dini anlamda Kral II. Agum, özellikle Marduk inancını yükseltmiştir.¹⁵⁴

Dönemin kâtipleri tarafından Kassit Dönemi hakkında oldukça az sayıda yazılı vesika kayda geçirilmiştir. Bu dönem bir nevi karanlık kalmıştır. Fakat buna rağmen Babil topraklarında en uzun süre hâkimiyet kuran devlet olmuştur. Tarihi verilere göre 400 yıl boyunca Kassit Dönemi'nin sürdüğü belirtilmektedir.¹⁵⁵

Kassitler'in Babil topraklarındaki ilk Kralı II. Agum'dur.¹⁵⁶ II. Agum'dan sonra Kassit Devleti'nin başına geçen krallar Mısır medeniyeti ile münasebete geçmişlerdir. Bu münasebette kadın bahsinde siyasi evlilikler ön plana çıkmıştır. Bu görüşü kanıtlar mahiyetteki bilgilere ise El-Amarna arşivindeki mektuplar sayesinde ulaşılmaktadır.¹⁵⁷ El-Amarna arşivinde bulunan mektupların Kassit Devleti ve siyasi evlilikler hakkında

¹⁴⁸ Ahmet Seyrek, *BABİL*, Mavi Çatı Yayınları, İstanbul 2019, s. 15.

¹⁴⁹ B. A. Salvini, *age.*, s. 37.

¹⁵⁰ T. Yiğit, 2020, s. 143.

¹⁵¹ İbrahim Sarı, *Babil İmparatorluğu*, Net Medya Yayıncılık, Antalya 2016, s. 7.

¹⁵² Tuğba Sabuncuo, '*Eski Mezopotamya ve Anadolu'da Çocuk*', (Basılmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2019, s. 88.

¹⁵³ T. Sabuncuo, 2019, s. 90.

¹⁵⁴ Amelie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu*, (Çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, C.I, s. 443.

¹⁵⁵ J. Oates, *age.*, s. 90,91.

¹⁵⁶ T. Yiğit, 2020, s. 144.

¹⁵⁷ Didem Çağla, 'Kassitler ve Hititler Arasında İlişkiler', *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C.10, S.1, 2020, s. 145.

bilgi vermesinin sebebi, Mısır'daki Amarna Devleti ile olan münasebetleridir.¹⁵⁸ Bu dönem Mısır'da XVIII. Sülale hüküm sürmektedir. Resmi tarihlemeye ise MÖ 1400-1350 yıllarına tekabül etmektedir.¹⁵⁹

Orta Babil Dönemi'nde ayrıntılı bir şekilde kadının statüsü hakkında bilgiler mevcut değildir. Fakat genel hatlarıyla denilebilir ki Babil toplumunda erkek ön planda tutulmuştur. Örneğin evliliğin ilk aşamasında erkek, kadının ailesine 'tirhatu' denen bir miktar para öderdi. Bu işlemden sonra kadın ve erkek sözlenmiş olurdu. Ataerkil bir yapı görülen Babil'de kadın soyun devamlılığı için önemliydi. Eğer kadının çocuğu olmuyorsa erkek bir cariyeden çocuk yapabirdi. Ayrıca geçim problemi yaşanan evliliklerde, erkeğe boşanma hakkı verilip kadına bu hakkın verilmemesi toplumsal yapıyı ortaya koymaktadır.¹⁶⁰

Çalışmanın kapsamı itibariyle, Orta Babil Dönemi'ndeki kadının konumu değerlendirilip, döneme ilişkin elde edilen kadınla ilgili mektuplar ve kadınların birbiri ile olan mektuplaşmalarının transkripsiyon ve tercümelere verilip değerlendirilmiştir. Bu bölümde Amarna Arşivi'ndeki mektupların kullanılması çalışmaya katkı sağlaması yönünden önemlidir. Mektuplarda tarafların birbirine karşı sergilemiş oldukları tavır ve hitap şekilleri, döneme dair sosyal ilişkilere ışık tutmaktadır.

Orta Babil Dönemi'nde kadına ilişkin bilgi verilmesi hususunda ele geçen bir mektup örneği aşağıda verilmiştir.

Yarım kübit boyunda, U4.9.KAM-belet adında Babil yerlisi genç bir kız. İli-Şamaş'ın oğlu, tüccar Raba-şa-Ninimma ikinci oğlu Ninimma-ze-ra-şubşi'ye gelin(eş) olsun diye onu babasından, Hurad-Hamatir kasabasındaki bir Kassit olan Kiautu'nun oğlu Kidin-Şumaliya'dan (ve) Sin-epiranni'nin kızı

¹⁵⁸ 'Amarna Çağı, Eskiçağ dünyasında siyasi ilişkilerin en yoğun yaşandığı dönem olarak bilinmektedir. Bu dönem Mısır'da hüküm süren 18. Sülalede III. Amenhotep, IV. Amenhotep, Smenkhare ve Tutankhamon'a ait siyasi içerikli mektuplar bulunmuştur. Bu tür mektuplar, Beni Amran isimli Arap kökenli kabileden dolayı Tell-El Amarna ismini alan arşivde ortaya çıkmıştır.' Bkz. Cemal Yılmaz-Yusuf Kılıç, 'Eski Yakındoğu'nun Diploması Dönemi: Amarna Çağı ve Arşivi', *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.7, S.2, 2020, s. 882.

¹⁵⁹ Füzuran Kınal, 'Amarna Arşivindeki Babil Mektupları', *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.23, S.3-4, 1965, s. 171.

¹⁶⁰ A. Durmuş, agt., s. 20,21.

Agargarutu'dan satın aldı. Satın alma fiyatı olarak Raba-şa-Ninimma 2 ince muhtillu urbayı, 2 şekel altını Kidin-Şumaliya ile karısı Agargarutu'ya verdi; Raba-şa-Ninimma satın alma fiyatının geri kalanı için Kidin-Şumaliya ile karısı Agargarutu'ya yiyecek verecek.

(Bir sonraki parçalanmış satırlar ile alışverişe karşı çıkabilecek kızın başka akrabalarından Raba-şa-Ninimma'yı korumaktadır; sonra)

Anu, Enlil, Ninnil, Sukamuna ve kral Kadaşman-Harbe huzurunda ant içmiş bulunuyorlar.

Tanıklar: Ninurta-bani'nin oğlu İautu; Kidin-Ninurta'nın oğlu İzkur-Ninurta; Dimahdi-Uras'ın oğlu Nusku-aha-iddina; Ninurta-bani'nin oğlu Ra-ba-şa-Ninurta. Yazıcı: İli-ikişa'nın oğlu Eriba-Marduk.

Kislimu ayı, on birinci gün, kral Kadaşman-Harbe'nin tahta çıktığı yıl.

Kidin-Şumaliya'nın tırnak izi ve karısı Agargaru(tu)'nun tırnak izi mühür mahiyetinde basılmıştır.

(CBS 12917; Brinkman 1976: 383-384, metin no.9).¹⁶¹

Bir izdivaç mektubu olan bu yazılı vesikada öncelikle kızın fiziksel özelliklerinden bahsedilmiştir. Anlaşılan o ki; kızın boyunun küçük olduğu ve bu bağlamda çıkarılabilecek bir diğer husus kızın yaş olarak da küçük olduğu anlaşılmaktadır. Mezopotamya toplumlarında yaygın olarak görülen evlilik sözleşmesi ve nitekim anne-baba rızası evlilikte önem arz ettiği için genç kızın anne ve babasından satın alındığı görülmektedir. Dönem itibariyle çağdaşı olan Nuzi ve Asur toplumlarında böyle bir satın alma uygulamasının olduğu bilinmektedir.¹⁶² Nippur'da ele geçen vesikalarda da kadının satın alınmasıyla ilgili mektuplara rastlanılmıştır. Ayrıca Orta Babil Dönemi'nin sonlarına doğru mahkeme kayıtlarında bazı kadın isimlerinin erkekten

¹⁶¹ A. Khurt, *age.*, s. 440.

¹⁶² A. Khurt, *age.*, s. 441.

bağımsız olarak yazıldığı görülmüştür. Nitekim ataerkil toplum yapısı görülen Babil’de kadın erkekten bağımsız bir profil olarak da görülmektedir.¹⁶³ Tanrıların huzurunda ant içilmesi ise tanrılara verilen önemi ve evlilik kurumunun dini esaslara göre oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Bu merasim, günümüzdeki gibi şahitler huzurunda gerçekleştirilmektedir. Bunun yanında gün, ay ve yıl olarak tarihi detaylar verilmesi bu durumun yasal açıdan da tarihi olarak kaydedildiğini göstermektedir. Babil takviminde yıl ilkbaharda başlatılmış ‘başlangıçta, ortada ve yıl sonunda’ şeklinde bölünmüştür. Mektupta bahsedilen Kislimu ayı ‘*Qut Satti*’ denen yıl sonunda olarak adlandırılan bölümde bulunmaktadır. Bu ayın günümüzde Kasım-Aralık ayına tekabül ettiği düşünülmektedir.¹⁶⁴ Anne ve babanın rızasının olduğunu ve kızlarını verdiğini (muhtemelen bir imza niteliğinde) parmak izi ile bu belgede belirtmişlerdir.

Mısır’da Amarna Dönemi’nin yaşandığı dönemde, Babil’de de Kassit Dönemi’nin yaşanması ve bu devletlerin mektuplarında birbirlerine olan hitap şekilleri ile her iki devletin de kendini eşit olarak gördüklerini göstermektedir. Bu bağlamda birbiri ile olan mektuplaşmalarında ‘*kardeşim*’ şeklindeki hitapları bu yargıyı kanıtlar mahiyettedir.¹⁶⁵ Alt statüde olan devletler ise yazışmalarında kendilerinden üstün olan devletlere hitaplarında ‘*efendim, güneşim, kralım*’ ifadelerini kullanmışlardır.¹⁶⁶

Amarna Arşivi’nde bulunan, bir prensese ait mektup örneği şu şekildedir;

EA. 12- VAT 1605, Çeviri: Pintore.

‘Lorduma de ki işte prenses. Sizin için savaş arabalarınızın hepsi gidebilir. Burra-Buriyaş’ın tanrıları size eşlik etsin. Böylece güvenle yürüyün. Evinize tekrar döneceksiniz. Efendimin huzurunda bu şekilde eğiliyorum. ...elçim size renkli kumaş getirir. Sizin şehirleriniz ve eviniz için iyi olanı getirir.

¹⁶³ Raymond Westbrook, *A History of Ancient Near Eastern Law*, Tuta Sub Aegide Pallas, Boston 2003, s. 498.

¹⁶⁴ https://tr.qwe.wiki/wiki/Babylonian_calendar, (E.T. 20.08.2020).

¹⁶⁵ Cemal Yılmaz, ‘*Amarna Çağı’nda Ön Asya Toplulukları Arasında Diplomatik İlişkiler*’, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2015, s. 48.

¹⁶⁶ A. Ateş, agt., s. 77.

*Endişelenme yoksa beni üzeceksiniz. Hizmetkârınız Kidin-Adad, ...sizin için canımı veririm.*¹⁶⁷

Mısır sarayına Kral Burnaburias Dönemi'nde gönderilen Babilli bir prenses tarafından yazılan mektup aşağıda verilmiştir. Bu mektup Amarna arşivinde bulunmuştur.¹⁶⁸

İlgili mektubun tercümesi şöyledir:

¹⁻⁶ *Belia* 'ya kralın kızı şöyle söyler: 'Sana, arabalarına, adamlarına, evine selam olsun.

⁷⁻¹¹ *Burna-Buriaş*'ın tanrıları seninle olsun ve sen iyi ol! Selametle git ve senin evini gör.

¹²⁻²² ... önünde(?)...sonra... şöyle... () *Elçilerim renkli kumaştan elbise getirir. Senin şehrin ve ev halkın için her şey güzel gitsin! Endişelenme, sen beni üzmeyeceksin.*'

²³⁻²⁶ *Kölen Kidin-Addu koyuldu (oldu). Efendime ömrümü veririm.*¹⁶⁹

Mektubun prenses tarafından bir kâtibe yazdırıldığı ilk cümledeki ifadesinde belirtilmiş bir durumdur. Dini unsurlarda tanrıların koruyucu olduğu vurgulanarak çıkılan seferde başarı dileklerini ilettiklerini ve geriye güvenle dönecekleri hususundaki temennilerini belirtmiştir. Ayrıca anlaşılan o ki bu dönemde siyasi evlilikler bahsinde sıkça rastlanan devletlerarası hediyeleşme geleneğinin benzer örneğine bu mektupta da rastlanılmaktadır.

¹⁶⁷ William L. Moran, *The Amarna Letters*, The Johns Hopkins University Press, London 1987, s. 24.

¹⁶⁸ F. Kinal, 1965, s. 178.

¹⁶⁹ O. G. Dinç, agt, s. 96,97.

Önceki sayfalarda bahsedildiği üzere bu dönemde devletlerarası ilişkilerin pekişmesi, çıkar amaçlı veya Mitanni gibi devletlerle olan düşmanca ilişkiler siyasi evlilik yolu ile yumuşatılıp sağlamlaştırılmıştır. Nitekim bu konuda destekleyici veri olan Amarna mektupları sayesinde Mısır'a gelin olarak verilen bazı prensesler kayıtlara geçirilmiştir. Mısır ve Babil hükümdarlarının mektuplarında evlilik içerikli mektupların örneği verilmiş olup buna karşın Mısır'dan kız alınmadığı da elde edilen veriler arasında mevcuttur.¹⁷⁰ Ayrıca belirtmelidir ki Kadaşman-Enlil'in III. Amenhotep'e (Amenofis) yazdığı mektup önem arz etmektedir. Mektubun ön yüzü 12 satır arka yüzü 5 satırdan oluşur. İlk 5 satırı mektubun giriş bölümüdür. Evlilik ile ilgili hususta kral 6-11. satırlarında şunları yazmıştır:

EA.2

*'Mademki benim kardeşim evlilik konusunda bana yazdı ben de diyorum ki neden olmasın. Benim kızlarım evlilik için uygun ama onların evleneceği kişi ya kral olmalı ya da kraliyet kanı taşımalı. Bunlar benim kızlarım için eş olacak kişilerdir. Hiçbir kralın kızı kral kanı taşımayan birine asla verilmez.'*¹⁷¹

Mektupta geçen kardeşim ifadesi ile devletlerarası eşitlik vurgulanmıştır. Kral burada kızlarının evliliğe uygun bulunduğunu ve onların kraliyet soyundan biri ile evlenmelerini istemesi statü olarak kendisini yüksek görüp yine yüksek statüde biriyle evlenmesi gerektiğini vurgulamıştır. Burada kralın aynı zamanda baba olarak kararı vermesi de dikkati çekmektedir. Çünkü ataerkil toplum yapısında karar yetkisi genel itibarıyla erkeğe aittir. Mektubun arka yüzünde bahsi geçen konu ise Babil Kralı'nın Mısır'a göndermiş olduğu hediyelerden bahsedilmektedir. Hediye olarak at, ahşap eşya, altın, 60 şeqel lapis lazuli gönderildiği yazılmıştır.¹⁷²

¹⁷⁰ A. Ateş, agt., s. 78.

¹⁷¹ C. Yılmaz, agt., s. 174.

¹⁷² W. L. Moran, *age.*, s. 6.

Kadaşman-Enlil'in III. Amenhotep'e yazdığı bir diğer 34 satırlık mektubu da kızı ile ilgili evlilik yönündedir. Mektubun 4-22. satırları bu yönde önem teşkil etmektedir.

EA. 3

*'Senin bana benim kızım ile evlenme konusunda yazdıklarına gelince; o yetişkin biri oldu, evlenecek yaşta. Onu sana getirmesi için sadece yetkili birilerini gönder. Önceleri babam size elçi gönderirdi ve siz o elçiyi geciktirmezsiniz. Siz onu hızlı bir şekilde gönderirdiniz ve babama da güzel selamlama hediyeleri gönderirdiniz. Ama şimdi ise ben size bir elçi gönderdiğim zaman onun gelmesi 6 yılı buluyor ve sen bana 6 yıl içinde selamlama hediyesi olarak sadece 30 mina altın gönderdin o da gümüş gibi gözüküyor. Altın elçin Kasi'nin huzurunda eritildi, o buna şahit oldu. Sen büyük festival yaptın ve bana bir davet göndermedin gelin yiyin için diye. Ne de bana festivalle alakalı bir selamlama hediyesi gönderdin. Senin bana gönderdiğin sadece 30 mina altın! Benim size her yıl verdiğim bile bu kadar vardır.'*¹⁷³

Kadaşman-Enlil'in yazdığı mektupta kızını Mısır'a gelin verdiği anlaşılmaktadır. Genel hatlarıyla bir sitem mahiyetinde yazılmış olan mektupta elçilerin gecikmesinden, hatta süresi vurgulanarak bundan duyulan rahatsızlık da mektupta dile getirilmiştir. Mektuplaşmalarda sıkça rastlanan hediyeleşme geleneğine bu mektupta da yer verilmiştir. Fakat burada belirtilen '*30 mina altın gönderdin oda gümüş gibi gözüküyor*' ifadesinde eskiden daha çok altın gönderildiği şimdi gönderilen altının az ve daha düşük kalitede olduğu vurgulanmıştır. Elçinin önünde eritilen altının değerinin düşük olduğunu da yazarak şikâyeti dile getirilmiştir. Mektubun 32-34. satırlarında tahtadan araba, at gibi selamlama hediyelerinin de Mısır'a gönderildiği yazılarak mektuba son verilmiştir.¹⁷⁴

¹⁷³ C. Yılmaz, agt., s. 175.

¹⁷⁴ W. L. Moran, age., s. 7.

Aşağıda örneği verilen mektubun içeriğinde Babil Kralı, Mısır Kralı'na, Mısır'dan gelin göndermemesi hususundaki kızgınlığını belirtmektedir. Bu hususta Babil Kralı da bir daha gelin göndermeyeceğini belirterek onu tehdit etmektedir.

EA.4

İlgili mektubun tercümesi şöyledir:

- ⁴⁻²² *Şimdi kardeşim sen, senin kızın ile evlenmem hakkında bana şöyle yazmışsın: 'Eski zamanlardan beri Mısır kralının hiçbir kızı başka birisine verilmez.' Neden olmasın? Sen kral değil misin? Ne istersen yaparsın. (Kızı) versen kim bir şey söyleyebilir? (Birilerinin) büyümüş kızları evlenebilir güzel kadınları vardır. Sanki seninmiş gibi güzel bir kadını bana gönder. Kim 'o kralın kızı değil' der? Ama senin kararın bana hiçbirini göndermemek. Sen kendin dostluk ve kardeşlik aramıyor muydun? (Ve) bana evlilik yoluyla birbirimize daha yakın olacağımızı yazdın ama bana bir eş yollamadın. (Ben de) aynı nedenle sana yazdım. Birbirimize daha yakın olalım. Kardeşlik ve dostluk için. Neden kardeşim bana tek bir kadın yollamadı? Bana bir kadın göndermediğin için ben de sana yollamayı reddetmeliyim. (Ama) Hayır! Ben, kızlarım oldukça onları sana göndereceğim (seni onlardan mahrum etmeyeceğim).*
- ²³⁻³⁵ *Belki de evlilik hakkında (sana) yazdığım zaman ve hayvanlar hakkında sana yazdığım zaman (...). Şimdi sen büyüklerinle beraber konuştun (bu bölüm kırık). Ben sana kızlarımdan göndereyim ama sen de bana senden istediğim hayvanları göndermedin.*
- ³⁶⁻⁵⁰ *Ve böylece, sana yazdığım altın hakkında, senin elçin bana gelmeden önce derhal vermelisin. Acil olarak bu yaz, Temmuz ya da Ağustos ayı içerisinde gönder ki, bende meşgul olduğum işimi bitireyim. Eğer bu yaz esnasında Temmuz ya da Ağustos ayında sana yazdığım altını gönderirsen, ben de kızımı vereceğim. Lütfen bana altını.....gönder. Ama eğer Temmuz ya da Ağustos ayında altını göndermezsen, meşgul olduğum işimi bitiremem. Böylece senin yolladığın altının ne amacı kalır? İşimi bitirdikten sonra altına*

*ne ihtiyacım olacak? Böylece önceden olduğu gibi üç bin talent altını bana gönder yoksa ben kabul etmem sana onu geri iade ederim ve kızımı da evlenmek için sana vermem.*¹⁷⁵

Babil Kralı mektupta bahsedilen altın miktarı ile kızını gelin olarak verme konusunda bir şart koşmuştur. Önceki örneklerde de bahsi geçtiği üzere iki devlet arasında yakınlaşma amacıyla da evlilik bağının kurulduğu aşikârdır. Kendisini Mısır ile aynı güçte bulan Babil Kralı'nın cümlelerini rahatça ifade etmesinden de anlaşıldığı üzere 'kardeşim' tabiriyle bunu vurgulamaktadır. Nitekim genel olarak mektupta asıl bahsi geçen mesele Mısır'ın Babil'e gelin vermeme konusunda Babil Kralı'nın sitem ve tehdit içeren cümleleridir. Fakat bu mektuptan sonra da Mısır'dan Babil'e gelin gittiğine dair bir kayıt yoktur. Muhtemelen bu mektuptaki sorun çözümsüz kalmıştır.

Örnekler konunun kapsamı itibariyle Babil'den Mısır'a gelin giden kral kızları konusunda verilmiştir. Fakat bunun yanında mektubuna ulaşamayan Kral I. Asur-Uballit'in kızı Prenses Muballit-Şerua, Babil'e gelin gelmiş ve bu prenses için görkemli bir düğün de yapıldığı bilinmektedir.¹⁷⁶

1.3.3. Yeni Babil Dönemi Kadın Mektupları ve Kadın ile İlgili Edebi Metinler

Güney Mezopotamya'da Kassit Dönemi'nin sona ermesiyle uzun süren siyasi istikrarsızlığı fırsat bilen Asur Kralları yönetimi ele geçirmişlerdir. Ancak bu dönemde Aşağı Dicle ve Fırat Nehri Bölgesi'nde şeyh önderliğinde kabileler şeklinde yaşayan Kaldeliler de baş göstermişlerdir. Kaldelilerin, 86 yıl hüküm sürecek olan Yeni Babil Devleti'nin kurucuları oldukları düşünülmektedir.¹⁷⁷ Kalde adı, Eski Ahit'te *Kasdim* şeklinde geçmekte ve bu sözcük *Babil ve Arami* ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Bunların Süryaniler ile aynı kökenden geldikleri hususunda da görüşler mevcuttur. Kaldeliler hakkındaki ilk bilgilere Asur Kralı III. Salmannassar'a ait kral yazıtlarında rastlanılmıştır.¹⁷⁸

¹⁷⁵ O. G. Dinç, agt., s. 72-74.

¹⁷⁶ Erol Sever, *Asur Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1993, s. 59.

¹⁷⁷ K. Köroğlu, *age.*, s. 197,198.

¹⁷⁸ Kadir Albayrak, <https://islamansiklopedisi.org.tr/keldaniler>, (E.T. 03.10.2020).

Babil topraklarında hüküm süren Kaldeliler’de Nabopolassar’ın tahta çıkışıyla Yeni Babil Dönemi başlamıştır.¹⁷⁹ Kaldeliler, Asur Kralı Asurbanipal’ın ölümünden sonra zayıflayan Asur Devleti’nin durumundan yararlanmak istemişlerdir.¹⁸⁰ Bu dönemde özellikle Asur Devleti’nin önemli kentlerinden olan Ninive, Tarbisu, Kalhu ve Harran’ı ele geçirmişlerdir.¹⁸¹

Bu şehirlerden en önemlisi Asur İmparatorluğu’nun son başkenti Harran’dır. Çivi yazılı vesikalarda ‘*Haranu*’ olarak geçen bu yerin adı ‘*yol*’ anlamındadır. Tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmasının yanı sıra ilmi yönden de dünyanın ilk üniversitesi burada kurulmuştur.¹⁸² Harran toprakları MÖ 605-550 yılları arasında Babil hâkimiyeti altında kalmıştır.¹⁸³

Bununla birlikte İran coğrafyasında ortaya çıkan Medlerin Asur topraklarına hâkim olmak istemeleri esnasında Babil Devleti, Medler ile ittifak kurmuştur. Hatta taraflar arasında siyasi birlik sağlanması yönünde Nabopolassar’ın oğlu Nebukadnezar ile Med Kralı’nın torunu prenses Amyitis arasında siyasi bir evlilik gerçekleştirilmiştir. Bu siyasi evlilikle güçlenen Med, Babil ve İskit ittifakı, MÖ 612 yılında 3 ay süren Ninive kuşatması ile kenti yıkarak Asur İmparatorluğu’na son vermiştir.¹⁸⁴ Dünyanın 7 harikası olarak tarihe geçen Babil’in Asma Bahçeleri de Kral Nebukadnezar tarafından memleket özlemi duyan eşi Amyitis için yaptırılmıştır.¹⁸⁵

Tarihe önemli bir isim olarak damgasını vuran Babil Kraliçesi Nitokris, siyasal gücü ve engin zekâsı sayesinde bu dönemdeki kadın hakkında önemli bilgiler vermektedir. Nitokris’in, Medlerin yoğun saldırıları karşısında aldığı tedbirler dikkat çekmektedir. Bu bağlamda Herodotos ‘*Tarih*’ isimli eserinde kraliçenin aldığı ilk tedbiri şu şekilde vermiştir: ‘*Düz bir çizgi halinde akan Fırat Nehri’ne girintili çıkıntılı bir yatak açtırdı ki, ırmak bazı Asur köylerinden 3 kez geçer oldu; Fırat’ın içinden böyle geçen*

¹⁷⁹ J. Oates, *age.*, s. 134.

¹⁸⁰ Arthur Cotterell, *The First Great Powers Babylon and Assyria*, HURST&COMPANY, London 2019, s. 225.

¹⁸¹ A. Kuhrt, *age.*, s. 280.

¹⁸² Adem Işık, ‘İlk Şehirler ve Yazılı Medeniyete Geçiş’, *Mavi Atlas Dergisi*, C.6, S.2, 2018, s. 53.

¹⁸³ Efe Durmuş, ‘Orta Çağ’da Harran’, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C.6, S.2, 2020, s.559.

¹⁸⁴ J. Oates, *age.*, s. 135.

¹⁸⁵ Meliha Aklıbaşında-Ömer Atabeyoğlu-Yahya Bulut, ‘Tarihte Kadınlara Adanmış Bahçeler’, *İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, C.2, Özel Sayı, 2011, s. 959,960.

köyün adı Arderikka'dır. Böylece bu denizden Babil'e Fırat'a inmek suretiyle giden bir kimse, bu köyün içinden üç ayrı günde üç kez geçer.' Kraliçenin yaptığı ilk icraat bu şekilde anlatılmaktadır. Ayrıca yapay bir göl inşa ettirmiş konum olarak da düşmanın ilk olarak gireceği bölgeye yaptırmıştır. Yapılan çalışmalarda esas amaç Medlerin kendi halklarıyla iletişime geçmelerini engellemek olup bu sayede neler olup bittiğinden haberdar olmayacaklardır.¹⁸⁶ Kraliçe Nitokris kentin en işlek kapısının üzerine bir açık hava mezarı yaptırmış ve üzerine *'Babil'de benden sonra gelecek krallardan biri darda kalırsa, bu mezarı açsın ve içindeki hazineden istediği kadarını alsın; ama kendini korusun gerçekten darda kalmış değilse sakın açmasın; çünkü hayrını görmeyecektir'* yazdırmıştır. Yıllar sonra Dareios mezarı açtı ve karşılaştığı manzarada yalnızca bir ölü ve yazıt vardı. Yazıtta yazılanlar ise şu şekilde verilmiştir: *'Eğer bu kadar para canlısı ve utanılacak kadar açgözlü olmasaydın, ölülerin sığındıkları yeri açmazdın.'* Bu sayede kraliçenin güçlü zekâsı ve ileri görüşlülüğü anlaşılmaktadır.¹⁸⁷

Yeni Babil Dönemi'ne dair kadın ile ilgili hukuki bilgilere dönemin son Kralı Nabonid tarafından yazılan kanun metninde rastlanmaktadır. Tek metin halinde bulunmuş ve çeşitli kanuni hakların yanında evlilik bahsine de yer verilmiştir.¹⁸⁸ Kanun metninin alt ve üst kısımları tahribata uğramış bu vesileyle 15 maddesi korunmuştur.¹⁸⁹ Bu kanun metni Eski Babil Dönemi'ne ait Hammurabi Kanunları'nın başlangıcında yer alan *'eğer'* ifadesinin yerine *'bir erkek, kız veya bir kadın ki'* şeklinde başlanmıştır.¹⁹⁰ Kanun maddelerinin sadece *'amelu'* olarak adlandırılan özgür insanlar ile ilgili olduğu yapılan transkript ve tercüme sonucunda ortaya çıkmıştır.

Kanunun 7. ve 15. maddeleri evlenme, boşanma ve miras konuları ile ilgilidir. Örneğin 7. maddeye göre, *kocasını vefat etmiş dul kadın tekrar evlenebiliyor ve kendi kazancı olan mal, mülk ve çeyizini her iki kocasından doğurduğu oğullarına miras olarak bırakabiliyordu.* Anlaşılan o ki kadının çalışma hayatında bulunduğu, nitekim bu sayede miras bırakabileceği mal ve mülk edinebildiği görülmektedir. Ayrıca kocası ölmüş kadına

¹⁸⁶ Herodotos, I .185,186.

¹⁸⁷ Herodotos, I . 187.

¹⁸⁸ Emin Bilgiç, 'Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An'anesi', *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.21, S.3-4, 1963, s. 115.

¹⁸⁹ Y. Kılıç, 2014, s. 72.

¹⁹⁰ M. Tosun-K. Yalvaç, *age.*, s. 17.

tekrar evlenme hakkı tanınması, mülk edinip miras bırakabilmesi bir nevi erkek ile benzer statüde tutulduğunu gösterir mahiyettedir. Kral Nabonid tarafından oluşturulan kanun metninin 15. maddesinde ise, *karısı ölen erkeğin ikinci bir kadınla evlenebilmesi ve bu bağlamda ilk karısından olan oğullarına mirasının 2/3'ünün, ikinci karısından doğan oğullarına da 1/3'ünün geçtiği belirtilmiştir.*¹⁹¹ Böylece Mezopotamya toplumlarının genelinde görülen miras meselesinde erkek evlada önem verildiği, kız evlatlarının ise evleneceği süreçte çeyiz olarak verilen miktardan faydalandıkları anlaşılmaktadır.

Mezopotamya toplumlarında sık rastlanan bir durum olan kral kızlarının önemli şehirlerde bulunan tapınaklara rahibe olarak atanması, Yeni Babil Dönemi'nde de görülmektedir. Örneğin, Kral Nabonid, kızı Ennigaldi-Nanna'yı Ay Tanrısı Sin'in Entum'u (Akadca 'yüksek rahibe') olarak Ur'a atamıştır.¹⁹² Entum rahibelerine evlenme ve çocuk yapma hakkı tanınmış olup¹⁹³ ayrıca bulunduğu yüksek konumu gösteren ayrıcalıklı giysileri ve değerli mücevherler takmışlardır.¹⁹⁴ Ayrıcalıklı giysiler bahsinde Akad dilinde yazılmış vesikalarda geçen '*kubšu, türban; bir kabın kapağı*' anlamında kullanılan başörtüsü Yeni Babil Dönemi metinlerinde geçmektedir.¹⁹⁵ Bir eşya mahiyetinde görülen başörtüsünü kadınların yanı sıra erkeklerde kullanmıştır.¹⁹⁶

Kral Nabonid dünyanın ilk arkeoloğu olarak da tanımlanmaktadır. Bu bağlamda Ennigaldi-Nanna, babası Nabonid'in de teşvikiyle birtakım çalışmalar yapmış, eserler toplamış ve küçük bir koleksiyon oluşturmuştur. Ennigaldi-Nanna'nın hayatı hakkında detaylı bilgi edinilememiştir. Fakat Nabonid'in annesi, Ennigaldi-Nanna'nın anneannesi Adda-guppi, oğlunun krallığı sürecinde siyasi hayatta aktif rol oynamış bir rahibedir. Yazdığı otobiyografi ile edebi metin bahsinde geçmişe dair önemli bir kaynak teşkil eden eser bırakmıştır. Bu eserinde ay tanrısına olan şükranlarını ve 104 yaşına kadar sağlık içinde yaşadığını belirtmiştir.¹⁹⁷

¹⁹¹ Y. Kılıç, 2014, s. 73.

¹⁹² Y. Kılıç-H. H. Duymuş, *agm.*, s. 165.

¹⁹³ Kadriye Yalvaç, 'Eski Babil'de Kız Evladın Miras Meselesi', *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.23, S.1-2, Ankara 1965, s. 35.

¹⁹⁴ Y. Kılıç - H. H. Duymuş, *agm.*, s. 164.

¹⁹⁵ Sebahattin Bayram-Ömer Kahya, 'Eski Mezopotamya'da Baş Örtüsü Kullanımı Üzerine', *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.6, S.2, 2019, s. 642.

¹⁹⁶ S. Bayram- Ö. Kahya, *agm.*, s. 643.

¹⁹⁷ Loise Pryke, <https://theconversation.com/hidden-women-of-history-ennigaldi-nanna-curator-of-the-worlds-first-museum-116431>, (E.T. 06.10.2020).

Nitekim bahsi geçen otobiyografi Harran Cami'nin girişinde iki nüsha olarak kaldırım taşına işlenmiş şekilde bulunmuştur. Şehir Ay Tanrısı Sin'in kült merkezi olarak anılmıştır. Otobiyografi Adda-guppi'nin kişilik özellikleriyle başlayıp ölümüne kadar geçen süre zarfında yaptığı icraatları ve yaşanan olayları anlatmaktadır.¹⁹⁸

Yeni Babil Dönemi stellerinde Adda-guppi'ye ait otobiyografide genel olarak bahsedilen hususlar aşağıdaki gibi aktarılmıştır:

'Ben Babil kralı Nabonid'in annesi, kendimi Sin, Nin-gal, Nuşku ve Sadarnunna'ya adanmış Adda-guppi. Babil kralı Nabu-apal-usur'un 16. yılında, tanrıların Kralı Sin, kenti ve tapınağı ile kızgındı ve göğe gitti kent ve içindekiler yok olmaya yüz tuttular. Sin, Nin-gal, Nuşku ve Sadarnunna'nın kutsal alanlarına gece gündüz baktım ve onların duacısı oldum...

*Aynı zamanda benim de doğduğum Asur Kralı Aşşur-ban-apli'nin 42. Yılına değin, oğlu Assur-etillu-ili'nin üç yılı, Nabu-apal-usur'un 21 yılı, Nabu-kudurri-usur'un 43 yılı, Awel-Marduk'un 2 yılı, Nergal-şar-usur'un 4 yılı süresince 95 yıl, yeryüzü ve gökyüzündeki tanrıların Kralı Sin'in kutsal alanlarına göz kulak oldum... Asur Kralı Aşşur-ban-apli'nin zamanından, Babil Kralı, oğlum Nabonid'in 9. yılına kadar, tanrıların tanrısı Sin'in bana bahşettiği saygı, sağlıklı iki göz, akıl, el-ayak, (ve) pürüzsüz bir tenle, mutlu 104 yıl yaşadım...'*¹⁹⁹

Yukarıda verilen otobiyografi örneğinden Babil Kralı Nabonid'in annesinin yüksek rahibe sınıfından olduğu, Tanrı Sin'e duyduğu saygı ve erkek tanrıya olan hizmetinden anlaşılmaktadır. Bu husus Ay Tanrısı Sin'e olan övgü, hizmet ve şükür mahiyetinde yazdığı satırlarında belirgin bir şekilde vurgulanmıştır. Yaşamının çoğunu tapınakta Tanrı Sin'e hizmet etmekle geçirmiştir. Aynı zamanda doğduğu süreçte

¹⁹⁸ Marc Van De Mieroop, *A History of the Ancient Near East*, Blackwell Publishing, USA 2007, s. 279.

¹⁹⁹ Aynur Özfirat, *Harran Tarihi (Başlangıcından Yeni Babil Dönemi'nin Sonuna Kadar)*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1988, s. 55-56. Ayrıca Adda-guppi'nin otobiyografisinden yapılan bir alıntı *A History of the Ancient Near East* adlı eserde de mevcuttur. Marc Van De Mieroop, *A History of the Ancient Near East ca. 3000-323 BC*, Blackwell Publishing, United Kingdom 2007, s. 279.

Harran'da Asur hâkimiyetinin sürdüğü ve bu bağlamda Asur kökenli olduğu anlaşılmaktadır.²⁰⁰

Asur kökenli olan Adda-guppi, oğlu Nabonid'in krallığa yükselmesinde de rol oynamıştır. Asur İmparatorluk Dönemi'nde çok saygı gören Sin, Şamaş, İştâr gibi tanrılara da önem vermiştir. Harran'ın baş tanrısı olan Sin'e daha çok önem atfedilmiştir.²⁰¹ Dini yönde önemli hizmetleri olan Adda-guppi'nin herhangi bir sağlık sorunu bulunmadığı Mart-Nisan ayının beşinci gününde Sippar kenti yakınlarında bulunan Dur-Karuşu'da öldüğü Nabonid Kroniğinde²⁰² geçmektedir.²⁰³ Nabonid Kroniği'nde Adda-gubbi'nin ölümü Akadca *imtu* 'eceliyle ölmek' şeklinde ifade edilmektedir.²⁰⁴ Bu önemli rahibenin ölümü tarihsel bağlamda Yeni Babil Dönemi'nin sona erdiğini de göstermektedir. Çünkü Adda-gubbi'nin ölümünden hemen sonra Pers Kralı II. Kyros gücünü katlayarak fetih hareketlerine başlamıştır.²⁰⁵

Kadın mektupları bahsinde '*Letters from Mesopotamia*' isimli eserde Yeni Babil Dönemi Özel Mektuplar isimli bölümde Leydi Saggila ve Rimut'tan erkek kardeşleri Zakir'e yazılan bir mektup konu kapsamında elde edilen veriler arasındadır. Mektubun içeriği şu şekilde verilmiştir.

'Erkek kardeşime esenlik diliyorum.

Ben öldüğümde çocuklara nazik davranacak mısın? ve onlar mahkûm olurlarsa mahkûmlar arasında arayıp gümüş ödeyerek kurtaracak mısın? Yaşadığım sürece bana nazik davranmadın. Başınızı kaldırın ve güneş tanrısına bakarak gerçeği söyleyin. Siz benim oğlum gibisiniz ve sizi ben büyütmedim mi? Oraya gelip bunu sizin yüzünüze mi söylemeliyim? Niçin

²⁰⁰ Michael Jursa, "Assur İmparatorluğun Çöküşü ve Varisleri: Babilliler, Medler ve Persler", *Antik Yakınoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç), Alfa Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 251.

²⁰¹ Nurettin Yardımcı, *Mezopotamya'ya Açılan Kapı Harran*, Ege Yayınları, İstanbul 2007, s. 27.

²⁰² Nabonid Kroniği, Akadca yazılmış bir metindir. Kral Nabonid'in tahta çıkışından pers istilası ve sonrasında yaşanan olayları anlatmaktadır. Genel hatlarıyla Yeni Babil Dönemi hakkında bilgi veren bir kaynaktır. Bkz. Gökhan Kağnıcı, 'Asur ve Babil Kroniklerinde Kadınlar: Kraliçeler, Eşler ve Tanrıçalar', *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.39, S.68, 2020, s. 27.

²⁰³ G. Kağnıcı, agm., s. 29.

²⁰⁴ G. Kağnıcı, agm., s. 31.

²⁰⁵ G. Kağnıcı, agm., s. 35.

Rimut hastalandığında onu göndermediniz ve niçin oradan ayrılmadı? Şimdi Salmu ve Nabu-iqişa'yı kardeşime gönderdim. Çünkü bana şöyle yazdı: 'Sana 1 mina gümüş değerinde arpa ve hurma vereceğim.' Bu yeterli değil. Kardeşim bunu kendi hesabından veya Bel-eriba'nın hesabından veya leydi Bau-asiti'nin hesabından 1.5 minanın değerine yükseltmeli. Ve kardeşim bana yazdığı için, 'aileyi kurtardım, sana vereceğim...'

Size yolladığım Salmu ve Nabu-iqişa'yı bir an önce yollayın buraya geri gelsinler. Elimde hiçbir şey olmadığını bilmiyor musun? Yoksa gecikmeden sana gelmez miydim? Salmu ile gönderdiğim mektup size gelmek üzeredir. Mektubun içeriği kalbine dokunsun, tanrı kalbini merhamet etsin.²⁰⁶

TCL 9-141.

Yukarıda verilen mektup özel bir mektup olup sitem içeren cümleler kullanılmıştır. Muhtemelen hasta ve ölüm eşiğinde olan Leydi Saggila çocuklarını erkek kardeşine emanet etmektedir. Yaşadığı süre zarfında erkek kardeşinin kendisine kötü davrandığı anlaşılmakta ve buna ithafen çocuklarını kuşkuyla kardeşine emanet ettiği anlaşılmaktadır. İnsanlar yaşadıkları coğrafya itibariyle fiziki olarak değişim göstermelerinin yanı sıra duygu, düşünce ve inanç dünyalarında da farklılıklar göstermişlerdir. Mektupta *'Başınızı kaldırın ve güneş tanrısına bakarak doğruyu söyleyin'* cümlesinde geçen güneş tanrısı ifadesinde güneşin her yeri aydınlatan, ışık saçan bir gezegen olmasıyla Mezopotamya toplumlarında Güneş'e, insanları koruması ve adaleti sağlaması şeklinde görevler yüklenmiştir. Böylece güneş tanrılaştırılmış, farklı coğrafyalarda farklı isimlerle anılmıştır. Örneğin; Mezopotamya'da *'Utu/Şamaş'* (güneş tanrısı) olarak mitolojik bağlamda tapınım görmüştür.²⁰⁷ Yine mektupta Leydi Saggila'nın maddi zorluk çektiği ve bu yüzden kardeşinin yanında olmadığını yazdığı cümlelerde belirtmiştir. Çocuklarının bir an önce geri gelmesini istemesinin sebebi muhtemelen ciddi bir rahatsızlık yaşadığı için onları görmek istemesidir. Diğer bir ihtimal ise ekonomik açıdan yetersiz olduğu dönemde arpa ve hurmanın yetersiz olduğunu,

²⁰⁶ A. Leo Oppenheim, *Letters from Mesopotamia*, The University of Chicago Press, Chicago 1967, s. 193.

²⁰⁷ V. Aygün, agm., s. 81.

kardeşinden bunu arttırmasını istediğini dile getirdiği ve bu ölçünün değerinde bir artış olmadığı için çocuklarının geri gelmesini istemektedir.

1.4. Asur Kadın Mektupları ve Kadın ile İlgili Edebi Metinler

Asur toprakları coğrafi konumu açısından Musul'un güneyinde, Dicle Nehri'nin batı tarafında yer almaktadır. Yağış alan bir bölgede olması itibariyle tarımda sulama işlemini kolaylaştırmış ve verimi arttırmıştır.²⁰⁸ Kuzeyinde Ebih (Cebel Hanuka) Sıradağları bulunması da doğal bir koruma çizgisi oluşturmuştur.²⁰⁹ Mezopotamya çivi yazılı kaynaklarından öğrenildiği kadarıyla bölgenin Asur öncesi sakinleri Subartular'dır. Bununla birlikte yarı göçebe ve Batı Sami kökenli bir halk olan Asurlar, Suriye ve Filistin içlerinden güneye doğru gerçekleştirdikleri bir göç hareketi ile MÖ II. binyılda Dicle Nehri kıyısında Asur isimli yerleşim yeri kurmuşlardır.²¹⁰

Batı Sami kökenli olan bu halk Dicle Nehri kıyısında kurmuş olduğu yerleşim yerine tapındığı baş tanrısı Asur'un adını vermiştir. Böylece isimlendirilen Asur şehir adından dolayı halk da bu ismi almıştır. Asur ve çevresi, Akad Dönemi yazılı kaynaklarında ise Subartu olarak geçmektedir.²¹¹

Yazı dilinde Eski Asur lehçesi kullanılmış ve krala '*iššiak (dingir) Aššur*' yani '*Tanrı Asur'un vekili ya da valisi*' unvanı verilmiştir.²¹² MÖ 2000 yılında Asur'u tarih sahnesine çıkaran Kral İlişuma'dır. Kral İlişuma'dan sonra İruşum ve Ikunum tahta geçmiş ve imar faaliyetlerine önem vermişlerdir.²¹³ Asur'un siyasi teşekkülde bir devlet haline gelmesi ise I. Şamşı-Adad ile gerçekleşmiştir.²¹⁴

Asur'da idarede bulunan krallar hakkında Korsabad Kral Listesi önemli bilgiler vermektedir. Bu listede kral isimleri, kaç yıl tahtta kaldıkları ve önemli icraatları yer

²⁰⁸ A. Kuhrt, *age.*, C.I, s. 104.

²⁰⁹ Ali Narçın, *Asur Kent Krallığı*, Parola Yayınları, İstanbul 2017, s. 9.

²¹⁰ E. Sever, *age.*, s. 53.

²¹¹ A. Kuhrt, *age.*, C.I, s. 106.

²¹² A. Kuhrt, *age.*, C.I, s. 108.

²¹³ Hüseyin Sever, 'Asur Siyasi Tarihinin Ana Devreleri', *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara 1987, C.31, S. 1-2, s. 421.

²¹⁴ Lütfi Gürkan Gökçek, *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2015, s. 35.

almaktadır.²¹⁵ Genelde ticari içerikli olan Kültepe Tabletleri de kralların idare yıllarından (Akadca, Limum) bahseden bilgiler sunmaktadır.²¹⁶

Doğu'nun Romalıları olarak adlandırılan Asurlular, kurdukları güçlü orduları ile Romalıları benzetilmesinin yanı sıra gerçekten de Romalıları gibi küçük bir kent devleti iken ordusu ve süvari sınıfı ile büyük bir imparatorluk haline gelmişlerdir.²¹⁷ İyi organize edilmiş düzenli orduları ile yağmalama ve savaşlara ağırlık veren bir devlet olmakla birlikte²¹⁸ acımasız, haşin ve savaşçı özellikleriyle ortaya çıkan Asur, hâkimiyet sahasını genişlettiği dönemde Ön Asya dünyasında büyük yankılar uyandırmıştır.²¹⁹

MÖ 2000'lerde tarih sahnesine çıkan Asur Devleti tarihi kronolojik olarak tasnifte 3 döneme ayrılmıştır. Nitekim MÖ 2000-1600 yılları arasındaki süreç Eski Asur Devleti Dönemi olarak adlandırılmıştır. Ayrıca çalışmanın konusu kapsamında olan ve yaklaşık 250 yıl kadar süren Asur Ticaret Kolonileri Dönemi de bu süreç içerisinde yer almaktadır.²²⁰ Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde kadının ticari hayatta aktif rol oynadığı aynı zamanda kadınlara unvanlar verilip bu unvanları yapmış olduğu etkinliklere göre statülerini arttırabilmelerinde kullandıkları "Kültepe Tabletleri" adı verilen çivi yazılı belgeler sayesinde öğrenilmektedir.²²¹

Bununla birlikte MÖ 1500-1000 yılları Orta Asur Dönemi ve MÖ 1000-612 yılları arasındaki dönem ise Yeni Asur Dönemi olarak tasnif edilmiştir.²²² Mezopotamya toplumlarının genelinde görülen ataerkil toplum yapısına Asur'da da rastlanmaktadır. Kadınlar evlenmeden önce babanın otoritesi altında, evlendikten sonra ise bu otorite

²¹⁵ L. G. Gökçek, 2015, s. 37.

²¹⁶ L. G. Gökçek, 2015, s. 38.

²¹⁷ Ekrem Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, Ekin Yayınevi, Bursa, 2020, s. 207.

²¹⁸ A. Cotterell, *age.*, s. 217.

²¹⁹ Ekrem Memiş, 2015a, s. 37.

²²⁰ Asurlular, Anadolu'da bugün Kayseri'nin 20 km. kuzeydoğusunda bulunan Kültepe-Karacahöyük'te bir ticaret ağı kurmuşlardır. (MÖ 1974-1723) Anadolu'nun ihtiyacı olan gümüş, kalay, kumaş vb. ürünler götürerek burada Karum ve Wabartum denen Pazar yerleri oluşturup Anadolu halkı ile ticari etkileşimde bulunmuşlardır. Genel olarak ticari kayıtları içeren tabletler 'Kültepe Tabletleri' ve Grek-Roma coğrafi taksimatında bu sahaya verilen isme göre 'Kapadokya Tabletleri' ismini almıştır. Bkz. Hüseyin Sever, 'Kültepe Tabletlerinin Anadolu Tarihi ve Kültür Tarihi Bakımından Önemi', *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.35, S.2, 1991, s. 247.

²²¹ Sema Arslan, 'Çivi Yazısı Hukuku ve Toplumsal Hayatta Naditu(m) Kadınları', *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, C.4, S.8, 2018, s. 93.

²²² L.G. Gökçek, 2015, s. 35.

kocasına geçmektedir. Ayrıca kadına kısıtlı olarak miras hakkı tanınmış, çeyiz olarak verilen mücevherler bile kocasının malı sayılmıştır. Toplumda genelde tek eşlilik yaygın olup, evlilik hususunda kız çocukların 10 yaşında evlendirildikleri bilinmektedir. MÖ II. binyılın sonlarına doğru ise kız çocukların evlilik yaşlarının 15-16 civarında olduğu evlilik sözleşmelerinden öğrenilmektedir.²²³

1.4.1 Eski Asur Dönemi Kadın Mektupları ve Kadın ile İlgili Edebi Metinler

Kronolojik olarak MÖ 2000-1600 yılları arasını kapsayan dönem Eski Asur Dönemi olarak adlandırılmıştır. Bölgesel bir devlet olarak değil çekirdekten oluşan küçük bir şehir devleti şeklinde oluşum göstermiştir.²²⁴

Dicle Nehri'nin batı kıyısında kurulan kent, ismini baş tanrı Asur'dan almıştır.²²⁵ Bulunduğu konum itibariyle ticaret ağının merkezi olmuştur.²²⁶ Başta küçük topluluklar halinde yaşayan Asurlular hakkındaki çoğu bilgiye Kültepe, Mari, Eşnunna arşivleri ve Eski Asur Devleti'nin kralları hakkında da önemli bilgiler sunan Korsabad Kral Listesi sayesinde erişilmektedir.²²⁷

Asur'un siyasi teşekkülde devlet haline gelmesini sağlayan Şamşi-Adad, MÖ 1808 yılında stratejik olarak Anadolu ile ticaret ağında önemli bir yer teşkil eden Asur şehrini alarak önemli bir güç kazanmıştır.²²⁸ Şamşi-Adad, Mari Kralı Yahdun-lim'in ölümünden sonra tahta geçen oğlu Sumu-Yaman'ın da suikastle öldürülmesiyle ortaya çıkan siyasi boşluktan faydalanarak Mari şehrini fethederek Kuzey Mezopotamya'nın tamamına hâkim olmuştur. Mezopotamya'nın güneyinde de sınırlarını Eşnunna ve Babil'e kadar genişletmişlerdir.

²²³ Don Nardo, *Life in Ancient Mesopotamia*, Reference Point Press, San Diego CA 2014, s. 35.

²²⁴ Klaas K. Veenhof-Jesper Eidem, *Mesopotamia The Old Assyrian Period*, Academic Press Fribourg Vandenhoeck & Ruprect Göttingen, Germany 2008, s. 19.

²²⁵ K. Köroğlu, *age.*, s.101.

²²⁶ Hakan Erol, 'Eski Asur Şehir Devletinin Ticari Tekelleşme Politikası', *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.34, S.58, 2015, s. 426.

²²⁷ E. Memiş, 2020, s. 208.

²²⁸ Nicola De Zorzi, "Şamşi-Adad ve Yukarı Mezopotamya Krallığı", *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç), Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2019b, s. 122.

Ayrıca savaşçı özelliklerinin yanında diğer Mezopotamya toplumlarında da rastlanılan siyasi evlilik yolu ile sınırlarını genişletme durumu Asur toplumunda da görülmektedir. Bu bağlamda Suriye'ye hâkim olmak isteyen Katna Krallığı ile ittifak oluşturmak için Şamşi-Adad, oğlu Yasmah-Adad ile Suriyeli prenses Beltum'u evlendirmiştir.²²⁹ Kadın bu noktada devletlerin yayılcı politikasında aracı bir rol oynamıştır.

Kanun metni açısından kadın haklarına dair siyasi teşekkülde herhangi bir yazılı vesika ele geçmemiştir. Fakat bu dönemin çağdaşı olan Eski Babil Dönemi'nde Hammurabi Kanunları'nda kadın bahsine önemle yer verilmesi ayrıca Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'ne ²³⁰ ait ele geçen tabletlerde Asurlular ile ilgili bazı maddelerin yazılı olduğu steller şu an ele geçmemiş olsa da varlığı kuvvetle muhtemeldir.²³¹ Örneğin; *'kima awat narua'im ilaqqama- taş levhanın sözüne göre olacak'* ifadesinden anlaşılacağı üzere bir kanun metninin varlığına ve bu metnin kurallarına uyulması gerektiği belirtilmektedir.²³² Eski Asur Dönemi'nde kız çocuklarının küçük yaşlarda nişanlandırıldığı görülmektedir. Erkek tarafının da bazı durumlarda buna mecbur bırakıldığı Kültepe Tabletleri'ndeki mahkeme kayıtlarından öğrenilmektedir. Bu bağlamda örnek teşkil edecek mahkeme kaydı Kültepe'de 2. yapı katında bulunmuştur. Mahkeme kaydındaki kişiler Asur kökenlidir. Davacı Ahu(w)-waqar, dava edilen kişi ise Zuba'dır.

İlgili metnin tercümesi şöyledir:

²²⁹ N. D. Zorzi, 2019b, s. 123.

²³⁰ Asur Ticaret Kolonileri Dönemi MÖ 1744-1723 yılları arasında tarihlenmektedir. Bu dönem Asurlu tüccarlar Orta Anadolu Bölgesi'ne kadar ilerleyerek burada geniş çapta bir ticaret alanı oluşturmuşlardır. Akad Dönemi'nde de Anadolu'da ticaret yapan Mezopotamya kökenli tüccarların olduğu bilinmektedir. Nitekim Anadolu, Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nden önce de ticari sahada varlık göstermiştir. Düzenli olarak ise MÖ 2. binyılın başlarında Anadolu insanın ihtiyaç duyduğu kalay ve tekstil ürünleri getiren tüccarlar vasıta olarak eşek kervanları ile bu malları getirmişler, Güneydoğu Anadolu'dan başlayıp Orta Anadolu'ya doğru gelerek burada belirli kurallar ve ödedikleri vergiler çerçevesinde pazar yerleri kurmuşlardır. Bu ticaret ağının merkezini ise günümüzdeki Kayseri yakınlarında bulunan Kaniş şehri oluşturmuştur. Ayrıca Asurlu tüccarlar vasıtası ile yazı Anadolu'ya taşınmış bu vesile ile Anadolu yazı ile tanışmıştır. Bkz. İrfan Albayrak, *Kültepe Tabletleri IV*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 3.

²³¹ Y. Kılıç, 2014, s. 95.

²³² Hüseyin Sever, 'Yeni Kültepe Tabletlerinde Geçen 'kima awat narua'im' Tabiri ve Değerlendirilmesi', *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.34, S.1-2, 1990, s. 256.

(1) *Ahu-waqar ve Zuba* (2) *şahit olarak bizi tuttular ve* (3) *Ahu-waqar* (4) *Zuba'ya şöyle dedi: 'kız kardeşim* (5) *şimdi artık büyüdü, (evlilik çağına ulaştı), buraya gel,* (6) *(ve) Kaniş şehrinde kız kardeşimi* (7) *eş olarak al (kız kardeşimle evlen).'*'Zuba'nın cevabı ise: (8) *'O (kız kardeşin, orada) otursun.'*(9) *Ahu-waqar şöyle konuştu: (10) 'Kaniş* (11) *(kız kardeşim hakkında onu, Koloni mahkemesinin kararını ver. (12) Senin ayağın uzaktır. (13) Kız kardeşim ne zamana kadar (14) Kaniş şehrinde otursun beklesin? (15) Zuba buna şöyle cevap verdi: Git!* (16) *Kız kardeşini gönlünün istediği yere kocaya* (18) *ver. Şahit Ennam-Aşşur, (19) Budatum'un oğlu; (20) şahit: AB-bani, Ababa'nın oğlu. (21) Bu sözler üzerine (22-23) Ahu-waqar Tegarama şehri kolonisi bizi şahit olarak kabul etti ve (24) koloni (25) bi(ze) emretti ve (26) biz şahitliğimiz hakkındaki tableti (27) Tanrı kapısında verdik.*²³³

Mahkeme kaydından anlaşılacağı üzere burada Ahu-waqar büyük olasılıkla çocuk yaşta nişanlandıkları kız kardeşinin artık evlilik çağına geldiğini belirterek nişanlısı Zuba'yı çağırılmaktadır. Bu çağrıdan Zuba'nın, Asurlu olduğu ve Anadolu'ya ticaret yapmak için gittiği anlaşılmaktadır. Mahkeme kaydında, nişan akdinin gönülsüz olması münasebetiyle Zuba'nın nişan akdini bitirmek istediği açıkça belirtilmiştir. Çocuklar küçük yaşta aileler önderliğinde gerçekleştirilen nişan, yetişkinlik döneminde her iki tarafın da gönülsüzlüğüne dönüşebilmektedir. Bu bağlamda günümüzde evliliğin bitirilmesi durumunda başvuru mahkemenin, Eski Asur Dönemi'nde nişanın bitirilmesi için de şahitler huzurunda başvuru bir kurum olduğu anlaşılmaktadır. Fakat burada önemle belirtmek gerekir ki her nişan bitirme durumunda mahkeme tarafından kayıt tutulmamıştır. Konu kapsamında mahkeme kaydının örnek olarak verilmesi burada kadının küçük yaşlarda nişanlandırılması dönem açısından kadının değer görmemesi hususunda dikkat çekicidir.²³⁴

²³³ Kemal Balkan, 'Eski Asur ve Anadolu'da Kızların Çocuk Yaşında Nişanlanması', *TTK Yayınları Belleten*, C.LI, S.200, Ankara 1987, s. 420-422.

²³⁴ Hüseyin Sever, 'Anadolu'da Nişanın Bozulması Hakkında Verilmiş Kaniş Karumu Kararı', *Belleten*, C. LVI, S.217, Ankara 1992, s. 670.

Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde kadınlar ticari hayatta diğer dönemlere kıyasla daha aktif rol almışlardır. Örneğin tüccar eşleri evlerinin bir bölümünü atölye haline getirerek tekstil ürünleri dokuyup bunları Anadolu'da bulunan eşlerine göndermişlerdir. Bu sayede bazı kadınlar yetkili iş kadını statüsüne gelip kendi özgürlük sahalarını genişletmişlerdir. Ayrıca kadının erkek ile eşit haklara sahip olduğu evlilik ve boşanma vesikalarından anlaşılmaktadır. Kadının mirastan veya mal paylaşımından yararlanabilme hakkının olduğu da bilinmektedir.²³⁵ Kadın bu dönemde tekstil ürünlerinin imalatının yanı sıra paketleme ve kervanlarla gönderilmesi gibi rolleri üstlenmiştir. Kadının iş hayatının farklı alanlarda rol aldığı, Eski Babil döneminde oluşturulan Hammurabi Kanunları'nda biracı kadınların hakları ile ilgili 108 ve 111. Maddelerinden anlaşılmaktadır. Asurda da bira yapımında kadının aktif rol aldığı, gerektiği takdirde senetlere mührünü bastığı,²³⁶ borç alıp verebildiği, şahitlik yapabildiği, senet imzalayabildiği görülmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere gerçekleştirdikleri faaliyetlerle kadın, ticari ve sosyal hayatta önem teşkil etmektedir.²³⁷

Eski Asur'da kadın ve tüccarlar hakkındaki bu değerli bilgilere, iyi muhafaza edilmiş Kültepe Tabletleri sayesinde erişilmektedir. Bu tabletler Kaniş'te Aşağı Şehir olarak adlandırılan Karum'da tüccar evlerinde ortaya çıkmıştır. Tüccar evleri yalnızca yaşam alanı olarak değil, çalışma alanı ve depo olarak da işlev görmüştür. Evlerde bulunan, değerli eşya ve belgelerin mühürlenerek saklandığı bu özel arşiv odaları, Eski Asurca yazılan kaynaklarda *huršum*, *maknaku* ve *maššartum* olarak geçmektedir. Özellikle *huršum* teriminin, CAD H:256'da '*depo odası*' olarak çevirisi yapılmıştır.²³⁸

87. Kt 92/k 528

Šu-İstar'ın karısı Haditum ve kızı Šimat-İstar tarafından yazılan mektup örneği aşağıda verilmiştir. Mektupta Damqaya'nın depolaması gereken tahıl ve Pilahaya'nın evinden alınacak bronzla ilgili bilgiler anlatılmaktadır.

²³⁵ E. Mandacı, *age.*, s. 91.

²³⁶ Cahit Günbattı, 'Kültepe Tabletlerine Göre, Kadınların Ticari Faaliyetleri Hakkında Bazı Gözlemler', Cilt 1, *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1990, s.197.

²³⁷ Necati Gültepe, *Türk Kadın Tarihine Giriş*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2008, s. 81.

²³⁸ Remzi Kuzuoğlu, 'Eski Asurca Metinlerde Tablet Kapları ve Kültepe'den Arkeolojik Örnekler', *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.53, S.2, Ankara 2013, s. 15.

Tabletin çoğu kısmı hasarlığı olduğu için metnin net olarak konusu anlaşılammamaktadır. Fakat Hakan Erol tarafından yazılan Kültepe Tabletleri XI-a isimli eserde metnin tercümesi şu şekilde yapılmıştır:

¹⁻³ *Šu-İštar'a söyle! Haditum ve Šimat-İštar şöyle (söyler):*

⁴⁻⁵ *Bize yazdığın Damqaya hakkında; (6) hiç tahıl depolamadı. (7-9) Ayrıca, bize yazdığın büyük bronz (hakkında) sen şöyle (söyledin):*

¹⁰⁻¹² *'Büyük bronzu Pilahaya'nın evi(nden) alın!*

¹²⁻¹⁵ *Pilahaya şöyle (söyledi): 'Dadaya (...) ben korktum; mührümüzü gönderin.'*

¹⁶⁻¹⁸ *Sen babamsın. Haberine hiç kimse dikkat etmiyor.*

¹⁹⁻²² *Babanın evinin (.....) işittiler. (.....) götürsün.*

²³⁻²⁶ *Sana getir (...) onların (...) durmadan götürüyorum fakat hiç kimse dikkat etmiyor.*

²⁷⁻²⁹ *(...) onu serbest bırakacaksın (.....) götürdü(n).²³⁹*

Mektupta Damqaya'nın depolaması gereken tahılı depolamadığı hakkında bir şikâyet ifadesi belirtilmiştir. Ayrıca Pilahaya'nın evinden alınması istenen bronz muhtemelen Pilahaya vermemiştir. Bu bağlamda gerekçe olarak Pilahaya mühür istemektedir. Anne ve kızın Asur'da yaptıkları ve isteklerine rağmen kimse tarafından dikkate alınmadığı ve bundan duyulan rahatsızlıkta belirgin bir şekilde dile getirilmiştir.

Bu dönemde asıl anayurtları hakkında net bir bilgi bulunmayan ama Asya kökenli oldukları ileri sürülen Hurriler, Anadolu coğrafyasında Mitanniler ile birleşerek bir krallık kurmuşlardır.²⁴⁰ Mezopotamya coğrafyasında bulunan Asur topraklarında ise Şamşi-adad'ın ölümü ile oğulları siyasi olarak istikrar sağlayamamış böylece

²³⁹ Hakan Erol, *Kültepe Tabletleri XI-a*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 157.

²⁴⁰ Ekrem Memiş, 'Hurri-Mitanni Ortaklığının Eski Yakın Doğu Tarihine Yansımaları', *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.15, 2018, s. 297.

Anadolu'daki Asur ticaret ağı zayıflayıp, ortadan kaldırılmıştır. Bu siyasi boşluktan yararlanan Mitanni Devleti, Asur topraklarını ele geçirmiştir.²⁴¹

Bu dönemdeki kadın mektuplarının kısıtlılığı ve Anadolu ile olan kuvvetli ticari ilişkiler nedeniyle dönem hakkında detaylı bilgiler karşılaştırmalı olarak çalışmanın II. bölümünde yer almaktadır.

1.4.2. Orta Asur Dönemi Kadın Mektupları ve Kadın ile İlgili Edebi Metinler

Eski Asur Devleti'nin Hurri-Mitanniler'in saldırıları ile yıkılmasından sonra Asur uzun bir süre tarih sahnesinde etkili olamamıştır. Ancak Anadolu'da kurulan Hitit Devleti Kralı I. Şuppiluliuma'nın Hurri-Mitanni üzerine olan saldırıları ve Kral Tuşratta'nın ölümü bu devletin gücünü azaltmıştır. Bu durumdan yararlanan Asur Kralı Assur-Uballit Orta Asur Dönemi'ni başlatmıştır. Ayrıca bu kral sayesinde Asur güçlü devletler sahasında tekrar yerini almıştır.^{242,243}

Assur-Uballit'in Asur Devleti'nin uluslararası ilişkilerde tekrar yer aldığı Mısır ve Babil'e yazdığı mektuplardan anlaşılmaktadır. Ayrıca kral tekrar siyasi arenada olduğunu vurgulamak adına yazdığı mektuplarda kral (şarru) veya büyük kral (şarru rabu) mührünü kullanmıştır.²⁴⁴ Kendisine İşsuakum 'Tanrı Asur'un vekili' unvanını vermiştir.²⁴⁵ Ayrıca güçlü ordusu ile bilinen Asur Devleti, bu dönemde çağdaşları içinde en güçlü ordulardan biri haline gelerek ilk düzenli birlikler ve teşkilatlanma içerisine girmişlerdir. Bu sayede emperyalist bir politika izlemeye başlamışlardır. Nitekim tüm bu askeri seferler, seferlerden elde ettikleri ganimetler, izledikleri yollar hakkındaki bilgileri Orta Asur Dönemi'nde kralların anal yani yıllık tutma geleneği sayesinde öğrenilmektedir.²⁴⁶

Mısır'da Amarna Dönemi'ne tekabül eden Orta Asur Dönemi'nde Kral Assur-Uballit, dönemin güçlü devletlerinden olan Mısır ile iletişime geçmiştir. Amarna

²⁴¹ E. Sever, *age.*, s. 56,57.

²⁴² K. Köroğlu, *age.*, s. 131.

²⁴³ A. Kuhrt, *age.*, C.I, s. 458.

²⁴⁴ E. Sever, *age.*, s. 59.

²⁴⁵ A. Kuhrt, *age.*, s. 459.

²⁴⁶ Lütfi Gürkan Gökçek-Furkan Akyüz, 'Asur Ordusu', *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.32, S.54, 2013, s. 43-45.

Arşivi'nde dönemin diplomasi dili olan Akadca ile yazılmış EA 16 numaralı mektupta kral kendisini Mısır firavunu IV. Amenhotep ile eşit statüde tutmaktadır. Bu bağlamda mektubun içeriği şu şekilde verilmiştir:

'Biraderim, Mısır kralı Büyük Kral Napkhororia'ya (IV. Amenhotep) biraderin Büyük Kral Asur kralı Assur-Uballit şöyle söyler: senin saltanatın, senin evin ve senin ülken refah içinde olsun. Senin elçini gördükten sonra çok mutlu oldum. Gerçekten bu doğru. (Bana yazdığın mektupta) sen şöyle dedin: sana hediye olarak iki beyaz at ile birlikte çok güzel bir at arabası, bir tane teçhizatsız at arabası ve çok güzel mühürlü bir taş gönderiyorum. Büyük kral şöyle söyler: bu (senin bana gönderdiklerin) bir kralın göndereceği şey mi? Altın senin ülkende toz gibidir. Niçin orada, onları toplamıyor ve geri tutmuyorsun. Yeni bir saray yapmaya başladım ve onu yakın zamanda bitirmek istiyorum. Onu süslemek için mümkün olduğu kadar çok altını bana gönder. Babam Asur-nadin-ahhe, habercilerine Mısır'a gitmeleri için emir verdiğinde onlar 20 talent altını sana getirdi. Bak, Hanigalbat kralı da benimle aynı miktarda altın gönderdi. Fakat habercilerim gelmesine rağmen bana gönderdiğin altınlar kâfi değildir ve çok azdır. Eğer gerçekten dostluğumuzda samimi isen, bana çok altın gönder. Mektubun karşılığını yaz ve ihtiyacın olan her ne ise onu alacaksın'²⁴⁷*

'Biraderim' ifadesiyle başlanan mektupta dikkate değer nitelikte olan husus Asur Kralı kendisini Mısır firavunu ile eşit gördüğünü belirtmektedir. Bu dönemde Mısır, dini karışıklıklar nedeniyle birtakım iç sorunlarla uğraşıyor olsa da genel olarak güçlü devletler arasında sayılmaktadır.²⁴⁸ Mısır'dan yeni yaptıracığı saray için altın istemesi ve mektupta dostluk ifadesinin geçmesi aralarında iyi bir ilişki olduğunu göstermektedir.

²⁴⁷ L. G. Gökçek, 2015, s. 81,82.

²⁴⁸ III. Amenhotep öldükten sonra yerine IV. Amenhotep geçmiştir. IV. Amenhotep siyasi yapılanmadan ziyade dini reformlara girişerek 'Atonisme' denilen yeni bir din ile bütün Mısır tanrılarını reddederek sadece Aton ve Ra'nın birleşmesi ile tek tanrı şeklinde ilan etmiştir. Fakat yaptığı bu dini reform halk tarafından hoş karşılanmamıştır. Çünkü halkın yüzyıllardır benimsediği bir dini inanç sistemi bulunmaktadır. Bu vesileyle IV. Amenhotep'in ölümüyle halk tekrar eski çok tanrılı inanç günlerine dönmüştür. Bkz. E. Memiş, 2020, s. 218.

* 1 talent yaklaşık 30 kg.'dır.

Nitekim Asur'un kendisini Mısır ile eşit statüde tutması Ön Asya Devletleri ile siyasi ilişkilerde bulunmak istemesinin bir kanıtıdır.

Orta Asur Dönemi'nde, Babil'de Kassitler hüküm sürmektedir. Mısır ile Asur arasındaki yakınlaşmadan rahatsızlık duyan Kassit Kralı II. Burnaburiyaş, Mısır firavununa yazdığı EA 9 numaralı mektupta '*Eğer beni seviyorsan, hiç iş yapmazsın. Onları bana eli boş gönderirsin.*' cümlesi geçmektedir.²⁴⁹ Bu bağlamda Assur-Uballit kendi gücünü sağlamlaştırmak ve Babil ile olan gerilimi azaltmak adına kızı Muballit-Şerua ile II. Burnaburiyaş'ın oğlu Karaindaş arasında siyasi bir evlilik gerçekleştirmiştir.²⁵⁰ Bu siyasi evlilik sayesinde Babil ve Asur arasındaki ilişki Assur-Uballit'in ölümüne kadar normal bir şekilde seyretmiştir.

Asur-Uballit'in ölümünden sonra tahta I. Adad-Nirari geçmiştir. Yeni kral Kuzey Suriye ve Güney Mezopotamya'nın iç kısımlarına doğru ilerleyerek bölgenin en güçlü devleti olmuştur. Bu başarının sebebi, Hitit Kralı I. Şuppiluliuma'nın ölümünden sonra yaşadıkları karışıklıklar nedeniyle Mitanni Devleti'ne yardım edememesidir.²⁵¹

I. Adad-Nirari'den sonra tahta geçen I. Şalmaneser, Hurri-Mitanni Devleti'ni yıkarak yönünü Doğu Anadolu'nun dağlık yerlerinde yaşayan Uriatrilere çevirmiştir. İsimlerine ilk kez bu dönemde rastlanılan Uruatri kabileleri ilerleyen süreçte güç kazanarak Asur ile savaşa girecek güce erişmiştir.²⁵² Asurluların yoğun istilaları karşısında aralarında siyasi birlik bulunmayan Doğu Anadolu'daki 'feodal beylikler' bir tepki mahiyetinde birleşerek 'Nairi' adı altında toplanmışlardır.²⁵³

I. Şalmaneser'den sonra Asur tahtına I. Tukulti-Ninurta geçmiştir. I. Tukulti-Ninurta kuzeyde Nairi, güneyde Babil üzerinde hâkimiyet kurarak buraya kendi vatandaşlarından olan yöneticiler atamıştır. Fakat I. Tukulti-Ninurta'nın krallığının son zamanlarına tekabül eden süreçte Ön Asya dünyasında pek çok devletin yıkılmasına (Hitit İmparatorluğu, Kaslar Sülalesi, Hurri-Mitanni Devleti) neden olan, tarihe damgasını

²⁴⁹ A. Kuhrt, *age.*, s. 461.

²⁵⁰ M. V. Mieroop, *age.*, s. 181.

²⁵¹ K. Köroğlu, *age.*, s. 132.

²⁵² K. Köroğlu, *age.*, s. 133.

²⁵³ M. Taner Tarhan, 'Urartu Devletinin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipru=Laptiru Hakkında Yeni Görüşler', *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, S.8, 1982, s. 71.

vuran büyük bir göç hareketi yaşanmıştır. İki aşamada gerçekleşen bu göç hareketine ‘Ege Göçleri’ veya ‘Deniz Kavimleri Göçü’ ismi verilmiştir.²⁵⁴

Geç Tunç Dönemi’nin sonlarına doğru yaşanan büyük göç hareketinde Thrak Kavimleri etkili olmuştur. Uzun bir zaman diliminde gerçekleşen göç hareketindeki en önemli neden ekonomik sebepler olmuştur.²⁵⁵ Bir asıra yakın süren göç hareketi ile gelen kavimler geldikleri yerlerin siyasi düzenini bozarak otorite boşluğu yaratmışlardır.²⁵⁶ Ege Göçleri’nin birinci aşaması hakkında bilgi veren yazılı kaynaklar arasında Ugarit mektupları önemli bir kaynaktır. Hem doğrudan hem de dolaylı şekilde göç hakkında bilgi veren mektuplar neşredilmiştir. Fakat asıl büyük tahribat Ege Göçlerinin ikinci aşamasında görülmektedir. Bu hususta en zengin bilgiler Medinet Habu Zafer Kitabesi ve Büyük Harris Papirüsünden öğrenilmektedir. Bu bağlamdaki bilgiler genel olarak Mısır kaynaklarında geçmektedir.²⁵⁷

Asur Devletini de etkileyen bu göç hareketi ile devlet zayıflamış fakat I. Asur-reş-işi Dönemi’nde tekrar eski gücünü toplamaya başlamıştır. Fakat tam bu güçlenme esnasında batıdan gelen Arami göçlerinin baskısı altında kalmıştır. Nitekim Orta Asur Dönemi’nin son güçlü Kralı I. Tiglat-Pileser, Arami göçlerine karşı sıkı tedbirler almış başkent ve çevresini korumak için Fırat Nehri’nin olduğu alana kadar 28 sefer gerçekleştirmiştir.²⁵⁸

I. Tiglat-Pileser’in ölümünden sonra devlet zayıflama sürecine girmiştir. Daha sonra tahta çıkan krallar bu zayıflamayı durdurmak için seferler yapsalar da yıkılışın önüne geçememişlerdir. Aynı döneme tekabül eden Arami göçleri ile gelen Aramiler, Asur ve Babil topraklarına yerleşerek nüfus çoğunluğunu ele geçirmişlerdir. I. Asur-Nasirpal’ın tahta çıktığı dönemde ise Asur Devleti, Yukarı Mezopotamya’daki

²⁵⁴ E. Memiş, 2020, s. 221,222.

²⁵⁵ Engin Eroğlu, ‘Ege Göçleri ve MÖ I. Binde Anadolu’, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.1, S.1, Kırşehir 2014, s. 43.

²⁵⁶ Çetin Ekin, ‘Yazılı Kaynaklara Göre Ege Göçleri’ne Katılan Kavimler’, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.14, S.2, s. 515.

²⁵⁷ E. Memiş-C. Bülbül, *age.*, s. 111.

²⁵⁸ K. Köroğlu, *age.*, s. 136.

topraklarının tamamını kaybetmiştir. Böylece Orta Asur Dönemi artık sona ermiş ve uzun süre karanlık bir dönem yaşanmıştır.²⁵⁹

Mezopotamya toplumlarının genelinde ataerkil bir toplum yapısı görülmektedir. Siyasi, askeri, dini ve kültürel alanlarda erkek egemenliği ön plandadır. Dönem içinde kadına dair bilgilere kanun metinlerinde rastlanılmaktadır. Bu bağlamda önemli bilgiler sunan Orta Asur Kanunları, 1903-1914 yılları arasında Almanlar tarafından sürdürülen kazılarda 9 parça şeklinde keşfedilmiştir. Kanunlar A, B ve C, G şeklinde 3 metinden oluşmaktadır. Kadınlar ile ilgili maddeler A metninde yer almaktadır. Mezopotamya’da önemli kanunlar arasında yer alan Orta Asur Kanunları günümüzde Berlin Müzesi’nde sergilenmektedir.²⁶⁰ Kanun metninin diğer kanunlarda rastlanıldığı gibi prolog ve epilog kısımları bulunmamaktadır. Fakat kadın ile ilgili hükümlerin Hammurabi Kanunları’nın etkisinde kaldığı görülmektedir.²⁶¹

Orta Asur Kanunları’nda özgür insan (awilu) ve köle (wardu ve amtu) olarak 2 ayrı statüden söz edilmektedir.²⁶² Nitekim kadın ile ilgili kanun maddeleri bu dönemde kadının durumuna açıklık getirmektedir.

Örneğin kanunun 1. maddesi *‘Eğer bir kadın ister bir beyin eşi ister bir beyin kızı olsun, tanrı evine girer (ve) tanrı evinden kutsal hücreye ait herhangi bir şeyi çalarsa (ve) elinde yakalanırsa ister onu suçladıkları zaman ister bu suçu ispat ettikleri zaman delili alıp, (kadına ne yapılacağı) tanrıya soracaklar, emrettiği gibi muamele edecekler.’*²⁶³

Maddeden anlaşıldığına göre tanrı huzurunda bir yargılama gerçekleştirilmiştir. Asur’da hukuki yargılamalarda tanrılara başvurma ve bunun yanında tanrı huzurunda yemin etme görülmektedir. Farklı bir suç tespiti geleneği olan su ordali yani nehre atılma ilk kez Eski Sumer Dönemi’nde kullanılmaya başlamış ve çoğu Mezopotamya

²⁵⁹ L. G. Gökçek, 2015, s. 119.

²⁶⁰ Mebrure Tosun, *Sümer, Babil ve Asur’lularda Hukuk, Kanun ve Adalet Kavramı ve Bunlarla İlgili Bazı Terimler*, TTK Yayınları Belleten, C.XXXVII, S.145-148, Ankara 1973, s. 576.

²⁶¹ E. Bilgiç, 1963, s.114.

²⁶² Y. Kılıç, 2014, s.104.

²⁶³ M. Tosun-K. Yalvaç, *age.*, s. 246.

toplumunda uygulanmıştır. Nitekim Orta Asur Dönemi'nde de su ordali uygulamasına rastlanılmıştır. Bunu vurgulayan kanun maddeleri de mevcut veriler arasındadır.²⁶⁴

Madde 17: *'Eğer bir adam, bir adamın karısının sözüne uyarak (onunla) yatarsa adamın hatası (suçu) yoktur. Kadının kocası, karısına istediği gibi ceza yükleyecektir. Eğer zor kullanarak yatarsa, suçlanır ve ispat edilirse suçu adamın karısınıninki gibi olacaktır.'*

Madde 25: *'Eğer bir kadın, babasının evinde oturuyorsa ve kocası ölmüşse kocasının kardeşleri (miras) bölüşemedilerse ve (kadının) çocukları yoksa, kocasının ona taktığı kaybolmamış olan (var olan) ve kocasının kardeşlerinin bölüşemedikleri takıları alacaklar. Geri kalanları tanrı(önünde) el değiştirecek (tanrı önüne serecekler), ondan sonra açıklayıp edip alacaklar. Ne nehre gidecekler ne de yemine zorlanacaklardır.'*²⁶⁵

Yukarıdaki maddeden de anlaşılacağı üzere tanrı huzurunda yemin etme ve su ordali uygulaması adaleti sağlamada bir araç olarak kullanılmıştır. Hammurabi Kanunları'ndan etkilenildiğini belirten en bariz örnek '*Şum-ma yani eğer*' ifadesi ile başlaması olmuştur.

Evliliğin ilk aşaması olan nişan akdinin gerçekleştirilmesi durumunda kadına farklı bir misyon yüklenmiştir. Daha genel bir ifadeyle kanunun 32. maddesinde babasının evinde olan kız nişanlandığı ve nişan hediyelerini kabul ettiği takdirde kocasının tüm sorumluluğunu (borç, suç ve günah) baba evinde olsa dahi üstlenmek zorundadır. Bu hususta diğer Mezopotamya toplumlarında sık rastlanmayan bir yaptırım söz konusudur. Böylece nişan akdi ile kadına yüklenen büyük sorumluk evlilik için bağlayıcı rol oynamıştır.²⁶⁶

Mezopotamya toplumlarında başlayan ve günümüzde kısmen de olsa görülen levirat uygulamasına Orta Asur Kanunları'nda da yer verilmiştir. Levirat kelime anlamı

²⁶⁴ Faruk Akyüz, 'Asur Belgelerinde Nehir Ordali', *Oannes Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/2, Eylül 2020, s. 66.

²⁶⁵ M. Tosun-K. Yalvaç, *age.*, s. 250.

²⁶⁶ Y. Kılıç, 2014, s. 106.

olarak, kocası ölen kadının, kocasının erkek kardeşi ile evlendirilmesidir. Burada esas amaç aile bütünlüğünün bozulmasını engellemektir.²⁶⁷ Bu tür uygulamalara Babil ve Hitit hukukunda rastlanılmasının yanında Tevrat kitabında da yer verilmiştir.²⁶⁸ Kanunun 33. maddesi levirat uygulamasından bahsetmektedir.

Madde 33: *‘Eğer bir kadın babasının evinde oturuyorsa, kocası ölmüşse ve çocukları varsa, onların (çocuklarının) evleri içinden istediği birinde oturacaktır. Eğer çocuğu yoksa kayınpeder, gönlünün istediği oğluna onu verecektir... Eğer isterse kayınpederine karılık için onu kendini verecektir. Eğer kocası ve kayınpederi ölmüşse, çocuğu yoksa o bir duldur, istediği yere gider.’*²⁶⁹

Levirat kelimesi etimolojik olarak; Latince kocanın kardeşi ya da kayın birader anlamındaki *levir* kökünden gelmektedir. Günümüzde bu evlilik türüne daha çok Orta Doğu toplumları, Yahudiler, Cahiliye Dönemi Arapları, Hindular ve Orta Asya göçebe kavimlerinde rastlanılmaktadır. İbranî Kanunları ile Manu Kanunları içerisinde yer alması dolayısıyla Yahudilerde ve Hindularda dinî bir nitelik taşımaktadır.²⁷⁰

Belirtildiği üzere ölen kocanın erkek kardeşi yoksa kayınpeder ile nikâh akdinin gerçekleşmesinden bahsedilmektedir. Her ikisinin de ölmesi durumunda istediği yere gidebilir ibaresi ile kadına özgürlük tanınmıştır. Burada çocuklu kadın ile çocuksuz kadın arasındaki fark göze çarpmaktadır. Çocuksuz kadın eşinin ve kayınpederinin ölmesi durumunda istediği kişi ile evlenebilme yetkisine sahiptir.

Sami kökenli bir toplum olan Asurlular’ın hukukunun bu denli sert bir anlayışa göre şekillenmesini yansıtan Orta Asur Kanunları’nda ayrıca evli kadınların dışarıya çıkarken başörtüsü kullanmalarını içeren yargılara da yer verilmiştir.²⁷¹ Nitekim 40. madde konuya bu bağlamda açıklık getirmektedir. *‘Evli bir kadın dışarıya çıkarken*

²⁶⁷ Mazhar Bağlı-Aysan Sever, ‘Tabulaştırılan/Tabulaşan Kurumun (ailenin) Kurbanlıklar Edinme Pratiği: Levirat ve Sororat’, *Aile ve Toplum Dergisi*, C.2, S.9, 2005, s. 12.

²⁶⁸ Y. Kılıç, 2014, s. 106.

²⁶⁹ M. Tosun-K. Yalvaç, *age.*, s. 251.

²⁷⁰ Musa Şamil Yüksel, ‘Türk Kültüründe Levirat ve Timurlularda Uygulanışı’, *Turkish Studies*, C.5, S.3, 2010, s.2027-2058.

²⁷¹ Bedriye Özçelik Yılmaz, ‘Tarihsel ve Teolojik Açılardan Kadının Örtünmesi Sorunu’, *İslami İlimler Dergisi*, S.1-2, 2009, s. 330.

*başını örtecektir. Bekâr kızlar, köleler ve sokak kadınları başı açık gezebilir. Eğer sokak kadını başını örterse yakalanacak, mahkemeye götürülecek elli sopa vurulacak ve başına zift dökülecektir. Kadın köleler de başını örttikleri takdirde mahkemeye götürülüp kulakları kesilecektir*²⁷² şeklinde özetlenen kanun maddesinde sokak kadını ve köleler, başlarını örtmemesi durumunda kulak kesme, başa zift dökme gibi ağır cezalara maruz kalmışlardır.²⁷³ Kanun metninden ve cezalardan anlaşılacağı üzere Asur toplumunda kadına boyun eğdirildiği görülmektedir. Ataerkil toplum yapısının belirgin bir şekilde egemen olduğu bu toplumda kulak kesme, başa zift dökülmesi, burun kesilmesi gibi caydırıcı cezalar tamamen erkek egemenliğinin üstün olduğunu kanıtlar mahiyettedir.²⁷⁴

Saray hayatında da kadınlar sıkı disiplin kurallarına bağlıdır. Saray kadını yalnız bir şekilde yürürken bir erkek ile karşılaşırsa her ikisi de ölüm ile cezalandırılırdı.²⁷⁵ Yine bu hususta I. Tiglat-Pilaser bir belgesinde bu konu ile ilgili şunları yazmıştır: *'Tiglat-Pilaser herkesin kralı, Asur ülkesinin kralı, Asur ülkesinin kralı olan Asur-reşa-işi'nin oğlu, saray adamlarına şunları emretmekte, 'Bir saray kadını öfkelenip bağırmaya başladığında ya da kendi gibilerle kavga ettiğinde bir hadım ya da saray adamlarından biri ya da saray hizmetlilerinden biri eğer durup dinlerse ona 100 kırbaç cezası verilecektir ve kulakları kesilecektir.*²⁷⁶ Sarayda yaşayan kadınlar da sıkı disiplin kurallarına bağlı olarak yaşamışlardır.

Asur-Uballit'in krallığı sonrası döneme rastlayan Mitanni Prensesi'nin, Mısır firavunu ile gerçekleştirdiği evlilikten bahseden mektup konu kapsamında önem arz etmektedir. Bu bağlamda Amarna Arşivi'nde bulunan EA 20 numaralı mektubun tercümesi aşağıda verilmiştir:

'(...) zaman, Nimmureya'nın (III. Amenhotep) babası, dedem Artatama'ya mektup yazıp (dedemin) kızını, babamın (kız kardeşini) istedi. 5-6 kere yazdı ama dedem kızı vermedi. Dedeme yazdığı yedinci mektuptan sonra, ancak o

²⁷² M. Tosun-K. Yalvaç, *age.*, s. 252.

²⁷³ S. Bayram- Ö. Kahya, *agm.*, s. 645.

²⁷⁴ M. Stol, *age.*, s. 681.

²⁷⁵ K. Köroğlu, *age.*, s. 139.

²⁷⁶ Eva Kirschbaum, *Asurlular (Tarih, Toplum, Kültür)*, (Çev. Aslı Yarbaş), İlya Yayınevi Matbaası, İzmir 2004, s. 134.

zaman, bu baskıyla kızı (ona) verdi. Senin baban Nimmureya, benim babam Şutt(arna)'ya mektup yazıp babamın kızını, benim kız kardeşimi istediği zaman 3 kere, 4 kere yazdı ama babam kızı vermedi. Ancak 5-6 kere yazdığında, bu baskıyla kızı ona verdi. Senin baban Nimmureya bana yazıp benim kızımı istediği zaman, ben olmaz demedim. Daha ilk seferde onun elçisine dedim ki: 'Elbette vereceğim kızı.' (EA20)²⁷⁷

Mitanni Kralı Tuşratta'nın, Akhenaton'a yazdığı bu mektupta evliliği kabul edene kadar dedesinden çok kez istendiği belirtilmiştir. Burada bahsi geçen prensesin Tadu-Hepa olma ihtimali yüksektir. Ayrıca son cümlesiyle aralarındaki dostluğu ve güveni vurgulamıştır.

Bir diğer mektup örneği I. Salmanassar'ın hükümdarlık döneminde yazılmıştır. Mektubu yazan kişi ismini vermemiştir. Kısa olması itibariyle muhtemelen bir konuşmanın devamı niteliğindedir. Mektup, Orta Asur Dönemi için önemli bir kent olan Şibaniba'da ortaya çıkmıştır. İçerik olarak kadının sorumluluğuna verilen koyunlardan söz edilmektedir.

'Uznani kızı, Libur-şarri konuşur. Size emir verdiğim koyunla ilgili olarak bir adam gönderdim. Çabuk rapor ver ve adamı geri çevirme.'²⁷⁸

Emir cümleleri içeren mektupta koyunların sahibinin kadın olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden gönderdiği adam ile koyunlar hakkında bilgi almak istemektedir. 'Çabuk rapor ver ve adamı geri çevirme' ifadesinden anlaşılabacağı üzere koyunların bakımı ile ilgili gerekli bilgileri alamadığı için sert bir üslup ile mektup yazılmıştır.

1.4.3. Yeni Asur Dönemi Kadın Mektupları ve Kadın ile İlgili Edebi Metinler

Yeni Asur Dönemi MÖ 1000-600 yılları arasını kapsayan dönem olarak bilinmektedir. Asur için büyük başarıların elde edildiği ve siyasi arenada etkin rol alarak

²⁷⁷ A. Kuhrt, *age.*, C.I, s. 384.

²⁷⁸ C. Halton, *age.*, s. 147.

imparatorluğa yükseldikleri bir dönem olmuştur. Siyasi sahadaki başarılarının yanı sıra sanatsal ve kültürel alanda da doruk noktasına ulaştıkları geniş çaplı arşivleri ve kralların yazdığı anallar sayesinde öğrenilmektedir.²⁷⁹

Orta Asur Dönemi'nin sona ermesiyle karanlık bir döneme giren Asurlular, Yeni Asur Dönemi'nde topraklarını geri almış ve sınırlarını genişletip güneyde Basra Körfezi'ne, güneybatıda Mısır'a, batıda Anadolu'nun iç kısımlarına kadar ilerlemişlerdir.²⁸⁰ Yeni Asur Dönemi II. Aşur-dan'ın MÖ 934 yılında tahta geçmesi ile başlamıştır. Nitekim bundan sonra II. Adad-Nirari, II. Tukulti-Ninurta, II. Asur-Nasirpal, II. Sargon ile başlayan Sanherib Dönemi, Asarhaddon ve Asurbanipal ile devam eden Sargonidler Dönemi ve güçlü kralları ile Ön Asya dünyasına damgasını vuran bir imparatorluk meydana getirmişlerdir. Kral II. Adad-Nirari, Orta Asur Dönemi'nden beri varlık gösteren Arami tehdidini, Aramiler'in yaşadığı yer olan Bit-Adini'ye 8 sefer düzenleyerek bertaraf etmiştir.²⁸¹

Daha sonra başa geçen II. Tukulti-Ninurta, jeopolitik konum açısından önemli noktada bulunan Harran ve Hamat'ı ele geçirmiş ayrıca Mısır'ın kapısı sayılan Katna'ya kadar bütün şehirleri fethetmiştir.²⁸² Orta Asur Dönemi'nde ayrı ayrı kabileler halinde yaşayan Urartular'ın atası olan Nairileri tek çatı altında toplanmıştır. II. Tukulti-Ninurta krallığının ilk 4 yılında Nairi ülkesine seferler yapmıştır. İlerleyen süreçte Asur'un genişleme politikası durduğunda Urartular büyük bir tehdit oluşturmuştur.

Siyasi başarıların yanında farklı krallık dönemlerinde farklı yerler başkent olmuştur. Örneğin; II. Asurnasirpal Kalhu (Nimrud)'u başkent yapmıştır. Yine farklı bir örnek olarak Sin-ahhe-riba tahta çıktığı gibi başkenti Ninive'ye taşımıştır. Başkentlerin değiştirilmesindeki amaç, devletin genişleyen yönetim sahasında daha etkin ve sistemli olmasının istenmesidir.²⁸³ Emperyalist ve sömürgeci bir politika izleyen Asur Devleti 400 yıla yakın bir sürede büyük başarılar elde etmiştir. II. Sargon ile başlayan ve devletin son

²⁷⁹ İsmail Coşkun, 'Yeni Asur Dönemi Kraliçeleri ve Kraliçe Libbali-Şarrat'ın Zaferi', *Current Debates on Social Sciences Human Studies* 3, (Eds. Salih Çeçen, Ömer Kahya, Şafak Bozgun, Koray Toptaş), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2019, s. 122.

²⁸⁰ K. Köroğlu, *age.*, s. 151.

²⁸¹ L. G. Gökçek, 2015, s. 122,123.

²⁸² E. Memiş, 2020, s. 224.

²⁸³ Veli Sevin, *Yeni Assur Sanatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 11-13.

zamanlarına kadar devam eden süreçte devlet rakipsiz bir güce ulaşmıştır.²⁸⁴ Güçlü bir devlet olan Yeni Asur Devleti Asur-ban-apli'nin ölümünden sonra hızla zayıflama sürecine girmiştir. Nitekim tarihe damgasını vuran Asur İmparatorluğu MÖ 610 yılında tarih sahnesinden silinmiştir.²⁸⁵

Çalışmanın konusu kapsamında Asur siyasi tarihi genel hatlarıyla verilmiştir. Aşağıda Yeni Asur Dönemi'nde önemle bahsi geçen kraliçeler, yapmış olduğu icraatlar ve mektuplarına değinilerek bu dönemde kadının konumu açıklanmıştır.

Yeni Asur Dönemi'nde halk kadını anlatan metin sayısı oldukça kısıtlıdır. Elde edilen bilgiler doğrultusunda çoğu Mezopotamya toplumunda olduğu gibi erkek ön planda bulunmuş, kadın evleneceği sürece kadar babasının otoritesinde, evlendikten sonra eşinin otoritesinde bir yaşam sürmüştür. Bunun dışında belgelerde belirtildiği üzere kadınların kısmen de olsa ticaret yapabildiği, mülk sahibi olabildiği, köle satın alabildiği bilinmektedir. Kadınlara dair çoğu bilgilere kraliyet mensubu kadınlardan ulaşılmaktadır.²⁸⁶

Elde edilen metinlerde Asur kraliçeleri, kendi dillerinde kelime anlamı 'Sarayın Kadını-Hanımı' olan '*issi ekalli*' ile, Sumerce MÍ.É.GAL kelimesi ile tabir edilmiştir. Ayrıca Asurlular tanrıça ve yabancı yerlerin kraliçesi için 'Šarratum' kelimesini kullanmışlardır.²⁸⁷ Önemle belirtmek gerekir ki kraliçeler bu dönemde sarayın harem denin bölümünde yaşamışlar ve kral annesi, kral eşi gibi unvanlar alarak siyasi hayatta aktif rol oynamışlardır.

Yeni Asur Dönemi'nin bilinen ilk kraliçesi Mulussu-mukannişat-Ninua'dır. Kalhu Sarayı'nın 57 numaralı odasında bahsedilen kraliçeye dair bazı materyaller bulunmuştur. II. Aurnasirpal'in kraliçesidir.²⁸⁸ Mulussu-mukannişat-Ninua'dan sonra V. Şamşi-Adad'ın karısı, III. Adad-Nirari'nin annesi, Babil kökenli bir prenses olan

²⁸⁴ L. G. Gökçek, 2015, s. 165.

²⁸⁵ V. Sevin, 1999, s. 15.

²⁸⁶ İ. Coşkun, 2019, s. 122.

²⁸⁷ İsmail Coşkun, 'Yeni Asur Kraliçe Aynaları', *İnsani ve Sosyal Bilimlerde Güncel Araştırmalar*, (Eds. Zafer Gölen, Sevilay Özer), Ivpe Cetinje Press, Montenegro 2020, s. 3.

²⁸⁸ David Kertai, 'The Queens of the Neo-Assyrian Empire', *Altorientalische Forschungen*, C.40, S.1, İngiltere 2013, s. 110.

Sammu-ramat kraliçelik yapmıştır. Bilinen 2. Asur Kraliçesi'dir.²⁸⁹ Siyasi sahada oldukça etkin rol oynayan kraliçe eşinin ölümünün ardından devleti 5 yıl boyunca tek başına yönettiği ve oğlu III. Adad-Nirari'nin hükümdarlığı süresince de yönetimde etkin rol aldığı bilinmektedir. Efsanelere konu olan kraliçe Yunan kaynaklarında 'Semiramis' şeklinde geçmektedir.²⁹⁰ Ayrıca Yunan kaynaklarının desteklediği bir diğer durum ise akik mücevheri üzerine yazılan 'Şamşi-Adad'ın karısı' ifadesi ile gücünü ve statüsünü göstermektedir.²⁹¹ Asur kraliçeleri bahsinde diğer kraliçeler ise Hama, Yaba-Banitu, Ataliya, Naqi'a, Taşmetu-şarrat, Eşarra-hammam, Ana-taşmetum-taklak, Libbali-Şarrat bilinen kraliçeler arasında zikredilmektedir.²⁹² Kraliçe Semiramis gibi tarihe konu olan bir diğer önemli Kraliçe Naqia (Akadca ismi Zakatu)'dır. Sanherib'in eşi, Eserhaddon'un annesidir. Naqia, Asur metinlerinde en çok bahsi geçen kraliçedir. Kraliçenin siyasi otoritesi öylesine güçlüdür ki, Elam tehdidine karşı kendi ordusu ile seferde yer almıştır. Torunu Asurbanipal kral olduktan sonra bile vesikalarda 'kralın annesi' unvanını kullanmıştır.²⁹³

Nitekim saraydaki kraliçeler hakkında verilen bilgilerin yanı sıra bu dönemde saray dışında da nüfuzlu kadınlar bulunmaktadır. Bahsedilen bu kadınlar yazılı vesikalarda şu şekilde geçmektedir: 'DUMU MÍ LUGAL/ marat şarri (kralın kızı), MÍ.NIN LUGAL/ahat şarri (kralın kız kardeşi), AMA LUGAL/ ummi şarri (kralın annesi).' ifadesi diğer nüfuz sahibi kadınları belirtmektedir.²⁹⁴ Nüfuz bakımından kral kızlarının saraya gelin gelen kadınlara nazaran daha üst mevkide tutulmuştur. Nitekim aşağıda verilen mektup bunu kanıtlar mahiyettedir.

'Kralın kızının Libbi-ali-şarrat'a mesajı:

Neden bana mektup yazmıyor ya da bir haber göndermiyorsun?

²⁸⁹ Emre Erdan, 'İÖ 24-9. Yüzyıllar Arası Önasya'nın Kadın Yöneticileri', *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.2, S.3, 2015, s. 22.

²⁹⁰ D. Kertai, agm., s. 113.

²⁹¹ M. Stol, *age.*, s. 538.

²⁹² Hanım Hande Duymuş Florioti, 'Queens of Assyria', https://cdli.ox.ac.uk/wiki/doku.php?id=assyrian_queens, (E.T. 01.10.2020).

²⁹³ İ. Coşkun, 2019, s. 124.

²⁹⁴ Hanım Hande Duymuş Florioti, 'Asur İmparatorluk Sarayında Görevli Kadın Personel: Şakintu Örneği', *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl:9, S. XXVIII, s. 808.

Yoksa insanlar diyecek ki: Galiba bu (yani, böyle bir mektup gönderen kimse) büyük kral, kudretli kral, dünya kralı, Asur kralı Asur-etel-ilani-mukinni'nin (Eserhaddon) Veliht Sarayı'nın en büyük kızı Şerua-etirat'tan daha üstün, halbuki sen Asur kralı Esarhaddon'un veliaht sarayının yüce veliahtı Asurbanipal'in evinin kadını olan bir gelinsin (yalnızca).(ABL 308)²⁹⁵

Örneği verilen mektup sitem mahiyetinde cümleler içermektedir. Kralın kızı, gelinlerine mektup yazmadığı ve yaşanan olayların haberini vermediği için kızmaktadır. Ayrıca burada statü farkı belirgin bir şekilde görülmektedir. Kral kızı kendini gelinden daha üst statüde tutmuş, saraya gelen gelini küçümsemiştir. Bu bağlamda çıkarılabilecek sonuç kral eşlerinin sarayda etkin bir konumda olmasının yanı sıra onlardan daha üstün tutulan kral kızları ve kralın kız kardeşlerinin mevcut olmasıdır.

Bir diğer mektup örneği ise Asarhaddon Dönemi'nde yazılmıştır. Mektup içerik bakımından kadın kâtip tarafından yazılmış, Marduk-Eriba'ya teslim edilecek 7 hizmetkârdan söz etmektedir. Sarayın kâtibi ile pek fazla iletişimde bulunulmadığı mektubun içeriğinden anlaşılmaktadır. Ayrıca dikkate değer bir başka husus ise Yeni Asur toplumunda sık sık rastlanan mektubun alıcısına tanrı kutsamaları ve iyi dilekler sunulmasına bu mektupta da yer verilmiştir. Mektubun içeriği şu şekilde verilmiştir:

¹⁻² *Saray katibine, efendim, kadın hizmetkarın Saraia*

³⁻⁷ *Bel, Beltia, Nabu, Taşmetum, İstar veya Albail efendimi korusun. Efendime uzun ömür, zihin ve beden mutluluğu versin.*

^{8-9, 1-7} *Bet-Nailu ile birlikte o hizmetkârlar yedi kişidir ve onları Marduk-Eriba'ya verdiler. Şimdi insanlar burada. Önüme geldiler ve bana şöyle dediler: 'Saray kâtibi önünde konuş: 'Bize şimdi Marduk-Eriba'nın evine girmemize niye izin vermiyorlar?'*

⁸⁻⁹ *Efendimin mühürlediği hadım şu an onlarla beraber.²⁹⁶*

²⁹⁵ A. Kuhrt, *age.* C.II, s. 198.

²⁹⁶ C. Halton, *age.*, s. 151.

Saray içerisinde yazıcı kadınların varlığı kadının kraliyet ailesi dışında da farklı iş kollarında olduğunu göstermektedir. Kutsal içerikli iyi dileklerde bulunulmasının yanı sıra saraya alınacak hizmetkârlar hakkında da bilgiler verilmiştir. Son cümlede belirtildiği üzere sarayda hadımlarının bulunması Osmanlı sarayındaki harem dairesinde bulunan hadım görevlileri hatırlatmaktadır.

Kalhu Sarayı'nın kuzeybatı tarafında bulunan kız kardeşin erkek kardeşe yazdığı bir mektup elde edilen veriler arasındadır. Mektupta kullanılan dil Babil lehçesi ve Babil alfabesi ile yazılmıştır. Bu bağlamda mektubu yazan kişinin Babil coğrafyasında yaşadığı kuvvet ve muhtemeldir. Mektupta hitap edilen kardeşin mahkeme memuru olduğu düşünülmektedir. Mektup yazıldığı dönem itibariyle III. Tiglatpileser veya II. Sargon Dönemi'ne tarihlenmektedir. Mektubun içeriği şu şekilde verilmiştir:

¹⁻² *(kadına ait kil tablet) erkek kardeşi Šumu-İddina*

³⁻⁸ *Mullissu ve Babil'in İstar'ı kardeşimin memleketine refah ilan etsin. Kardeşimin hayatı ve nefesi için her gün Mullissu'ya dua ediyorum.*

⁸⁻¹³ *Habercinizi bugün veya daha önce görmedim? Şimdi eğer yaşıyorsan eksik kalan karakterleri tamamlamak istiyorum.*

^{13-17, 1-3} *(Kadın) Gaga öldü ve kardeşin bundan dolayı çok üzgün. Buraya gelin ve onunla görüşün. Sana bu mesajı çaresizce gönderdim. Çabuk gel!*

³⁻⁹ *Mullissu ve Babil'in İstar'ı her gün onun için endişelendiğimi bilsin. Kalbindeki ateşe güvenme.*

¹⁰⁻¹² *Šulluma erkek kardeşi Šumu-İddina'nın sağlığı hakkında sorular soruyor mu?*²⁹⁷

Mektupta Babil tanrıçası ve Mullissu'ya refah, sağlık ve huzur için dua edilmektedir. (Mullissu, Yeni Asur Dönemi'nin bilinen ilk kraliçesidir. Asur Kralı Asurnasirpal'in eşidir. İdari ve ekonomik hayattaki etkinliklerinin yanında yaşadığı

²⁹⁷ C. Halton, *age.*, s. 152.

dönemde saygın bir rol üstlenmesi kraliçenin tanrıça gibi görülüp tapınma faaliyetlerinde de tanrıçalar ile aynı vasıfta yer almıştır.) İnançlar doğrultusunda Babil'den etkileşim açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Gaga'nın ölümünün haber verilmesinin ve bundan duyulan hüzünde dile getirilmiştir. Ölümünden duyulan üzüntünün yanı sıra uzakta olan erkek kardeş Şumu-İddina hakkında da endişelendiği anlaşılmaktadır. Nitekim kardeşlik bağlarının güçlü tutulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

ANADOLU TOPLUMLARINDA KADIN MEKTUPLARI ve KADIN İLE İLGİLİ EDEBİ METİNLER

Anadolu coğrafyası insanlığın ilk dönemlerinden itibaren önemli yerleşim merkezlerinden biri olmuştur. Stratejik konumu itibariyle Asya ve Avrupa kıtası arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Bu sebeple tarih boyunca pek çok medeniyetin istilasına uğramış, farklı medeniyetler sayesinde çok kültürlü bir yapıya bürünmüştür.²⁹⁸

Arkeolojik veriler ışığında ortaya çıkan Sumer, Akad, Babil, Asur, Hurri, Hitit ve Urartu kaynaklarında Anadolu'nun o dönemki siyasi durumu ve coğrafyası hakkında bilgilere ulaşılmıştır. Örneğin Sumer şehir devletlerinden olan Adab şehri Kralı Anne-mundu Gümüş Dağları'na düzenlediği seferden bahsetmektedir. Ayrıca Akad Dönemi'nde Kral Sargon'un yazdığı 'Şar tamhari'²⁹⁹ metninden de Anadolu coğrafyası hakkında bilgi edinilmektedir.³⁰⁰

Bugün Anadolu ismi ile anılan bu topraklar Yunanca Mikra Asia olarak da bilinmektedir. Eski Yunanca'da 'Anatolia' kelimesi ile ifade edilmiş, anlamı ise 'DOĞU' şeklinde tercüme edilmiştir. Pek çok medeniyete ev sahipliği yapmasının vermiş olduğu çok kültürlü yapı ve bulunduğu coğrafi konumu ile sembolik olarak 'Güneşin doğduğu yer' anlamında da 'Anatolia' kelimesi kullanılmıştır. Güneşin doğduğu yer tabirinin kullanılma nedeni ise güneşin doğudan doğması; bunun sonucunda Anadolu'nun Roma merkezinin doğusunda bulunması ve tarih boyunca güneşin ışık veren aydınlık saçan bir simge olarak görülmesidir.³⁰¹

²⁹⁸ Ekrem Memiş, 'Anadolu'nun Eski Şark ve Garp Dünyaları Arasındaki Yeri', *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S.1, Konya 1986, s. 59.

²⁹⁹ Şar Tamhari metni Akad Kralı Sargon'un Anadolu'daki askeri faaliyetlerinin anlatıldığı metindir. 'Savaşın Kralı' anlamına gelen bu metin Anadolu hakkında bilgi veren en eski metinlerden birisidir. Asur Ticaret Kolonileri zamanında önemli bir yerleşim yeri olan PuruŞhanda'ya zaferle sonuçlanan bir sefer yaptığı da bu metinde anlatılmaktadır. Metinde Sargon'un ünvanları, tanrı Adad'ın verdiği güç ile başarı elde ettiği, seferleri hakkında detaylı bilgiler ve tanrıya olan dilekler şeklinde metnin genel konusu özetlenmektedir. Bkz. C. Günbattı, 1998, s. 132,133.

³⁰⁰ Sebahattin Bayram-Remzi Kuzuoğlu, 'Kültepe Metinlerinde Geçen Yeni Yer Adları ve Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası', [https:// www.academia.edu/35619119/](https://www.academia.edu/35619119/) (16.11.2020).

³⁰¹ Kerim Kuvvetli, *Anadolu'nun Sırları*, Maya Kitap, İstanbul 2019, s. 14.

İnsanlık tarihinin en uzun süren dönemi olarak bilinen Paleolitik Dönem'de (*Palaios=eski, lithos=taş*) bile Anadolu'da insanlığın varlığı arkeolojik çalışmalar sonucu ortaya çıkarılmıştır. Paleolitik Dönem'de insanlar zorlu iklim şartlarına uyum sağlamak açısından seyrek ve dağınık bir şekilde coğrafyada yayılım göstermişlerdir.³⁰² Paleolitik Dönem'den sonra gelen Mezolitik Dönem de, Paleolitik Dönem'in devamı niteliğinde görülmüştür. Mezolitik Dönem'den sonra başlayan Neolitik Dönem ise insanlık tarihi açısından önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. İlk defa zirai faaliyetlere başlanılan bu dönemde Anadolu insanı ekip biçtiğini kontrol etmek için bahçelerinin kenarlarına küçük evler inşa etmiş bu vesileyle yerleşik hayat düzenini ve köy kültürünü başlatmışlardır. Mezolitik ve Neolitik Dönem'de maden bilinmemesine rağmen volkan kökenli obsidyen maddesi işlenerek ok, çakı, mızrak ucu gibi kesici ve delici aletlerin yapımında kullanılmıştır.³⁰³ Kalkolitik Dönem'de yerleşik hayat düzeni gelişmiş güvenlik açısından yerleşim yerlerinin etrafı surlarla çevrilmiştir.³⁰⁴

Kuşkusuz Anadolu toprakları, içinde barındırdığı altın, gümüş, bakır, obsidyen, diorit, mermer, kereste gibi hammadde kaynakları ile doğu ve batı dünyası için önem arz etmiştir. Yine elde edilen bu madenlerin işlem gördükten sonra farklı yerlere gönderilmesi de ticari noktada Anadolu topraklarını çekici kılmıştır.³⁰⁵

Anadolu'nun yazı ile tanışması daha önce de ifade edildiği üzere, Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Asurlu tüccarların Anadolu'ya ticaret amacıyla gelmesi sonucunda gerçekleşmiştir. Bu vesileyle Anadolu'da yazılı dönem başlamıştır.³⁰⁶

Anadolu'nun bu döneminde kadının toplumun sosyal ve siyasi yapısında büyük önem arz ettiği görülmektedir. Kuşkusuz kadın tarihin her döneminde erkeğin yanında yer almasıyla ve doğurganlığıyla soyun devamlılığında önemli rol oynamıştır. Özellikle Neolitik Dönem'de görülen vücut hatlarının iri bir şekilde yapıldığı kadın heykelticikleri

³⁰² Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul 2003, s. 7.

³⁰³ Lütfi Gürkan Gökçek-Oğuzhan Abacı, *Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 12.

³⁰⁴ E. Memiş, 2015b, s. 9-13.

³⁰⁵ Mihriban Özbaşaran, *Eski Anadolu Tarihi*, (Ed. Kemalettin Köroğlu), T. C. Anadolu Üniversitesi Yayını NO:2268, Eskişehir 2011, s. 16.

³⁰⁶ Bülent İplikçioğlu, *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları I*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990, s. 72.

kadının en eski dönemlerden itibaren toplum hayatında doğurganlığı ile önemli bir yer teşkil ettiğini kanıtlar mahiyettedir.

Öncelikle Anadolu'da tarihi dönemlerin başlamasını sağlayan Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'ne ait Kültepe tabletlerinde Eski Asur ve Anadolu yerli kadını hakkında aydınlatıcı, önemli bilgiler bulunmaktadır. Ancak bu belgelerde Eski Asur ve Anadolu kadınının toplum içerisindeki statüsünü belirlerken içiçe geçmiş olan bilgilerle karşılaşılmaktadır. Bu durum zaman zaman araştırmacıları yanlış muhakeme yapmaya zorlamaktadır. Bu durumu aşmak adına söz konusu yazılı belgeler Anadolu topraklarından gün yüzüne çıkarıldıkları durumu da göz önüne alınarak çalışmanın bu kısmında Eski Asur ve Anadolu kadınlarının toplum içerisindeki statüsü birlikte verilmiştir. Asur Ticaret Kolonileri Dönemi ve diğer tarafta bu çağda Anadolu'da kadın, erkek ile eşit konumda olmasa da hemen hemen erkek ile aynı haklara sahip olmuştur. Kadının özellikle ticarete aktif rol alarak eşine veya erkek kardeşlerine yardım ettiği çivi yazılı mektuplardan anlaşılmaktadır. Örneğin Asurlu kadın İştar-Baştı, Asur şehrindeki erkek kardeşi Puzur-İştar'a mektup yazarak Kaniş'teki işleri hakkında bilgi vermektedir. Ünlü bir tüccar olan Puşuken'in rahibe kızı Ahaha'nın da dini görevinin yanında ticaret de yaptığı bilinmektedir. Bu dönemde kadın tek başına ürettiği malların ticaretini yapabilmek, borç alıp vermek, dava açabilmek, şahitlik yapabilmek gibi pek çok hukuki sahada yetkisini kullanabilmektedir.³⁰⁷

Kadınlar, bu dönemde özellikle tekstil ve bira imalatında bulunarak Anadolu'da bunların ticaretini yapmıştır. Ayrıca kadının yalnızca Asur'da mal üretiminde bulunmadığı ve aynı zaman da ürettiği bu malları Anadolu'da da pazarladığı bilinmektedir. Aynı şekilde Anadolu'da bulunan yerli kadınlar da Asurlu kadınlar gibi tek başlarına ticaret yapmışlardır. Bunun yanında Asurlu kadın Anadolu'ya ticaret amacıyla giden eşinin ardından evin reisi konumuna gelip, üreticiliğinin yanında idareci bir pozisyon da üstlenmiştir. Tüm bu detaylı bilgiler tüccarların kendilerine ait olan arşivlerinde muhafaza ettikleri tabletler sayesinde öğrenilmiştir.³⁰⁸

³⁰⁷ Füzuran Kınal, 'Eski Anadolu'da Kadının Mevkii', *Bellekten*, C.XX, S.79, Ankara 1956, s. 357,358.

³⁰⁸ E. Mandacı, *age.*, s. 7.

Nitekim kadının bu dönemden itibaren ikinci planda kalan değersiz konumundan kurtularak erkek ile eşit konumda tutulmaya başlandığı görülmektedir. Genel olarak ticari hayattaki aktifliği öne çıkan kadın bu vesileyle kendi ayakları üzerinde durabilen bir statüye gelmiştir. Kadının sosyo-ekonomik durumunu göstermesi açısından önemli bir örnek teşkil edecek mektup aşağıda verilmiştir:

İlgili mektubun tercümesi şöyledir:

'1-7) Buzazu'ya söyle, Waqurtum şöyle söyler: Mührüm (altındaki) 4 top kumaşı Asanum'a verdim. Adama göndereceğim. Sen kardeşimsin, sen beyimsin...

*15-18) Lütfen, kumaşları gümüşe çevir ve gümüşü mühürle ve bana gönder.*³⁰⁹

Kumaş ticareti ile uğraşan kadın Waqurtum gönderdiği kumaşların haberini Anadolu'daki tüccara bildirmektedir. Bu tüccar muhtemelen kadın Waqurtum'un erkek kardeşidir. Çünkü Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde yalnızca Anadolu'ya eşler gitmemiş kadınlar ve erkek kardeşlerinin de gittiği bilinmektedir. Ayrıca 'mührüm altındaki 4 top kumaşı Asanum'a verdim' cümlesinde ticaret yapan kadının kendine ait bir mührü olduğu da anlaşılmaktadır. Bu bağlamda kendi adına mührü olan kadın başlı başına bir ticari otoriteyi teşkil etmektedir. Mektubun sonunda kumaşları gümüşe çevirip yine mühürlü bir şekilde gümüşü geri istemesinden de anlaşılacağı üzere Asur'dan Anadolu'ya giden tekstil ürünlerinin karşılığında Anadolu'nun zengin madenlerinden (altın, gümüş vb.) faydalanılmıştır. Kadınların ticari mektuplarında rastlanılan bu ifadeler, modern zamanlarda yapılan döviz yatırımlarına örnek teşkil etmesi bakımından önem arz etmektedir.

Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Anadolu'da 'rubatum' veya 'beyce' denilen kraliçeler bulunmaktaydı. Bu kraliçeler toplumda üst kademeyi teşkil etmişlerdir. Devlet işlerinde aktif rol alan kraliçelerin yönetimde önemli etkileri olduğu Kültepe Tabletleri'nden öğrenilmektedir. Özellikle hukuki anlamda kadının otoritesi hakkında

³⁰⁹ Esma Öz, 'Kültepe Tabletleri Işığında MÖ II. Binde Kadının İş Hayatındaki Yeri', *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.1, S.25, Kayseri 2008, s. 51.

destekleyici bilgi ATHE 62 no'lu tablette geçmektedir. Tabletın genel olarak içeriği şu şekilde verilmektedir:

'Onun kaçak malını Irra'nın oğlu Puşuken'e gönderdi ve onun kaçak malı yakalandı ve saray Puşuken'i hapse attı. Nöbetçiler güçlüdür. Kraliçe, Luhuzattia, Hurama ülkesindeki (her yere) kaçakçılıkla ilgili (mektup) yazdı. Gözlerinizi açın! Lütfen hiçbir şeyin kaçakçılığını yapmayın'³¹⁰

Mektubun içeriğinden anlaşıldığına göre kraliçe bir kral gibi hüküm vererek kaçakçılık yapan tüccarı hapse attırmıştır. Ayrıca saray görevlilerinin de kraliçenin emirlerine hizmet ettiği anlaşılmaktadır. Verdiği idari kararların yanında ülkesinin refahını korumak adına kraliçe yetkilerini de son derece etkin kullanmıştır. Kraliçenin idarede iken yapmış olduğu icraatlarını içeren benzer pek çok metin bulunmuştur. Nitekim Anadolu'da kraliçenin, kral şehirde iken kral ile birlikte hareket ettiği, kralın yokluğunda da idareyi aktif bir şekilde üstlendiği görülmektedir.

Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nin çizi yazılı belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla Anadolu'da kadın Mezopotamya'daki kadının konumuna nazaran daha geniş haklara sahip bir statüdedir. Bunda şüphesiz ki rubatum ünvanına sahip kraliçelerin etkisi büyüktür. Özellikle Hitit Devleti'nin kurulmasıyla birlikte kadının yönetimde nüfuzu artmış, kral ile aynı haklara sahip olmuştur. Hitit Dönemi'nde görülen kraliçelerin geniş yetkileri bu rubatum denen kadınların öncülük etmesi ile gerçekleşmiştir.³¹¹ Özellikle Hitit İmparatorluk Dönemi'nde kraliçelerin nüfuzu diğer dönemlere nazaran belirgin bir şekilde artmıştır. Kendilerine ait mühür baskıları, kral ile eşit görülmesi, hukuki yetkilerde bulunabilmesi gibi pek çok örnek bu durumu destekler mahiyettedir.³¹²

Böylece Anadolu kadınının statüsü, Mezopotamya'daki ile mukayese edildiği takdirde her iki toplumda da benzer durumlar görülmektedir. Örneğin Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Asur kadınının Anadolu'dakiler gibi kendi başına tekstil, dokuma

³¹⁰ Remzi Kuzuoğlu, 'Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu Kraliçeleri', *Bellekten*, C.LXXI, S.262, Ankara 2007, s. 804

³¹¹ Ekrem Akurgal, 'Anadolu Kültür Tarihi', *Phoenix Yayınevi*, Ankara 2019, s. 116.

³¹² Cem Karasu, 'Çivi Yazılı Belgelere Göre Eski Anadolu Kadını Hakkında Bazı Gözlemler', *ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.15, S.3, 2006, s. 50.

ürünleri gibi metaların ticaretini yapabilmeleri gibi, Mezopotamya’da kurulan bir medeniyet olan Babil’deki kadınların da Anadolu’dakiler gibi bira yapımında ve bunun ticaretinde aktif rol aldığı bilinmektedir. Anadolu’da okur-yazar kadın seviyesinin Mezopotamya’ya nazaran daha ileri seviyede olduğu fakat Babil’de de azımsanmayacak ölçüde kadın kâtiplerin bulunduğu bilinmektedir. Yine benzer bir durum olarak her iki coğrafyada da nişan akdinde kız ve erkeklerin çocuk yaşlarda nişanlandırıldığı görülmektedir.³¹³ Yine Mezopotamya’daki gibi evlenen kadınlarda başörtüsü geleneği uygulanmıştır. Ayrıca arkeolojik çalışmalar neticesinde Ankara yakınlarında Bitik Höyük’te ortaya çıkan Hitit Dönemi’ne ait Bitik Vazosu’nda sergilenen kutsal evlilik sahnesinde kadının başı örtülü ve topuklarına kadar inen bir elbise ile sergilenmesi Anadolu’da da evlilik müessesesinde başörtüsü geleneğinin kullanıldığını kanıtlar mahiyetindedir. Önemle belirtmek gerekir ki, Ekrem Akurgal’a göre vazoda tasvir edilen evlilik sahnesi ‘Hieros Gamos’³¹⁴ tasvirinin en eski örneğini göstermektedir.³¹⁵

Evlenme ve boşanmanın şahitler huzurunda gerçekleştirilmesi ve başlık parası uygulaması her iki toplumda da görülen benzer bir uygulamadır. Mezopotamya’da kadına boşanma hakkı Babil ve Asur medeniyetlerinde verilmiştir. Elde edilen bilgilere göre Sumer’de kadının boşanma hakkı Urukagina Talimatnamesi’nin yayınlanmasına kadar yoktur.

Çalışmanın bu bölümünde ‘Hitit Öncesi Kadın Mektupları’ başlığı altında ‘Asur Ticaret Kolonileri Dönemi Kadın Mektupları’ ndan bahsedilmiştir. Kültepe’de yapılan kazı çalışmaları neticesinde 25.000 civarı tablet ortaya çıkarılmıştır. Gerek tüccar arşivleri gerekse ortaya çıkan çok sayıda tabletlerden kadınlara ait olup yayınlanmış olan

³¹³ H. Sever, 1992, s. 669.

³¹⁴ Hieros Gamos, genellikle tarım toplumlarında görülen bir kutsal evlilik ritüelidir. Özellikle Anadolu’da yılda en az bir kez insan şeklinde düşünülen tanrı ve tanrıçaların cinsel birleşimiyle gerçekleşen bereketi vurgulamaktadır. Yapılan bu ritüelde tarım kültürünün etkin olduğu toplumlarda kutsal evlilik yoluyla soyun devamı ve bol ürün elde etmek amaçlanmıştır. Ritüel su kaynağının kenarına getirilen kişinin su ile arınmasıyla başlamaktadır. Kurban sunusu ve geçit törenin ardından evliliğin getireceği bereket kutlanmakta ve daha sonra günümüzde olduğu gibi kalabalık bir topluluk eşliğinde yemek yenmektedir. Sonrasında ise müzik ve eğlence ile sonlandırılmaktadır. Mitoloji ile ilişkilendirilen bu evlilik töreninin günümüzde hala yansımaları görülmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Cengiz Çetin, ‘Türk Düğün Gelenekleri ve Kutsal Evlilik Ritüeli’, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.48, S.2, Ankara 2008, s. 111-113.

³¹⁵ Tahsin Özgüç, ‘Bitik Vazosu’, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.XVI, S.1-2, Ankara 1958, s. 5.

mektuplar taranıp incelenmiştir. Çalışmanın diğer bölümü ise ‘Hitit Dönemi Kadın Mektupları’ olarak ayrılmış ve Anadolu’da büyük bir imparatorluk kuran Hitit Devleti’nde öncelikle kadının konumuna değinilerek bu bağlamda muhataplar arasında gerçekleştirilen kadın mektupları değerlendirilmiştir. Böylece Anadolu kadınının bulunduğu dönem açısından toplum içinde statüsüne ışık tutmak amaçlanmıştır.

2.1. Hitit Öncesi Toplumlarında Kadın Mektupları ve Kadın ile İlgili Edebi Metinler

Anadolu’nun bilinen en eski adı ‘Hatti Ülkesi’ dir. Bu ad ilk defa Akadlar Dönemi’ndeki (MÖ 2350-2150) çivi yazılı kaynaklarda kullanılmıştır. Ayrıca bu terim Asur yıllıklarında da geçmektedir. MÖ 1700 yıllarında Hind-Avrupalı kavim olan Hititler, Anadolu’yu işgal etmeye başladığında bu coğrafyadan bahsederken Hatti Ülkesi ismini kullanmışlardır. Bu Hind-Avrupa kökenli halk Hititçe çivi yazılı belgelerde kendisini de ‘Nesili’ olarak adlandırmıştır.³¹⁶

Akad İmparatorluğu Kralı Sargon ve torunu Naramsin’e ait Şartamhari (Savaşın Kralı) metinlerinde geçen ifadeye göre Naramsin’in Sedir Ormanları ve Gümüş Dağları’nı aşarak Anadolu’ya geldiği ve burada Hatti Kralı Pampa ile 17 şehir devletinden oluşan Anadolu koalisyonuna karşı savaştığını anlatmaktadır. Bu dönemde Anadolu’da büyük bir imparatorluktan ziyade her şehirde küçük krallıkların varlık gösterdiği bilinmektedir. Ayrıca Naramsin’in buraya sefer düzenlemesindeki amaçlardan birisi de Amanos Dağları ve Sedir Ormanları’ndan elde edilecek olan kerestedir. Çünkü Amanos Bölgesi’nde yetişen kaliteli sedir, şimşir ve servi ağaçlarından elde edilen kereste Mezopotamya coğrafyasında bulunmamaktadır. Nitekim bu sebepten dolayı hammadde kaynakları açısından zengin olan Anadolu, Akad gibi pek çok devletin istilasına maruz kalmıştır.

Çivi yazılı kaynaklardan elde edilen verilere göre Hitit öncesi Anadolu’da yaşayan kavimler: Kızılırmak’ın doğu kıyılarından Yeşilirmak’a kadar Hattiler, Toros Dağları’nın güneydoğusundan Batı Anadolu’ya kadar Luwiler, Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye tarafında ise Hurriler şeklindedir.³¹⁷

³¹⁶ Ekrem Akurgal, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, Phoenix Yayınları, Ankara 2015, s. 1.

³¹⁷ E. Memiş, 2015b, s. 21-28.

Anadolu'nun Orta ve Kuzey kısmında yaşayan Hattiler, Anadolu'nun yerli halkı olarak bilinmektedir. Hattiler'e ait arkeolojik buluntular Alacahöyük, Hasanoğlan, Alişar, Ahlatlıbel ve Horoztepe'de ele geçirilmiştir. Burada ortaya çıkarılan bronz eserler Hattiler'in işlemecilikteki ustalıklarını göstermektedir.³¹⁸ Hattiler, Hititleri pek çok noktada etkilemişlerdir. Bu durum daha çok Hititler'in kendi ülkelerini uzun yıllar 'Hatti Memleketi' olarak adlandırmalarından anlaşılmaktadır.³¹⁹

Hitit öncesi Anadolu'da yaşayan bir diğer kavim olan Luwiler ise Erken Tunç Dönemi'ne rastlayan zaman diliminde (MÖ III. binyıl sonları) Güney Anadolu sahil ovalarında yaşadıkları Mersin-Yumuktepe ve Tarsus-Gözlükule'de yapılan kazı çalışmaları neticesinde ortaya çıkmıştır. Ayrıca MÖ II. binyılda Hitit metinlerinde geçen, günümüzde Antalya ve çevresinde yer alan 'Arzava memleketi' sakinlerinin de Luwi asıllı oldukları ileri sürülmektedir.³²⁰ Göçmen bir kavim olan Luwiler, Güney Anadolu Bölgesi'nde MS VI. yüzyıla kadar varlık göstermişlerdir. Dini olarak çok tanrılı inanca sahip olan bu kavmin inançları tarih sahnesinden silindikten sonra da Anadolu'da varlık göstermeye devam etmiştir.³²¹

Hurriler ise MÖ III. binyılın sonlarında Mardin merkez olmak üzere Musul ve Kerkük dolaylarında yaşamışlardır. Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye taraflarına kadar geniş bir coğrafyada yayılım gösteren Hurriler bulunduğu coğrafyada önemli kültürel etki yaratmışlardır. Bu bağlamda ele geçirilen keramikler ve mimari yapılar Hurri kültürünü yansıtmaktadır.³²²

Bununla birlikte Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'ne ait çivi yazılı vesikalarda Hurrice asıllı isimlere rastlanması Hurrilerin yoğun olarak Hahhum, Hurama, Timelkia, Luhuzatia, Mama, Zalpa, Tegarama şehirlerinde yaşadıklarını göstermektedir. Ayrıca Hititler'in dini merkezi ve hatta ikinci başkenti olarak kabul edilen Şapinuwa (Çorum-Ortaköy)'da yapılan çalışmalar sonucu Hurriler'in burada da yaşadığı ve Güneydoğu

³¹⁸ Ceren Yıldırım, *Sanat Tarihi-I*, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2018, s. 57.

³¹⁹ İbrahim Sarı, *Uygarlığın Doğuşu*, Net Medya Yayıncılık, Antalya 2017, s. 62.

³²⁰ E. Memiş, 2015b, s. 35.

³²¹ L. G. Gökçek-O. Abacı, *age.*, s. 73.

³²² E. Memiş, 2015b, s. 38,39.

Anadolu'nun yanı sıra, Orta Anadolu'da da varlık gösterdikleri anlaşılmaktadır.³²³ Hurriler ilerleyen süreçte Mitanniler ile birleşerek bugün Mardin Nusaybin ile Şanlıurfa Ceylanpınar arasında olduğu düşünülen Waşşugani'yi başkent yapmışlardır. Ön Asya'da güçlü devletler arasında yerini alan Hurri-Mitanni Devleti, Hitit Kralı Şuppiluliuma'nın saldırıları sonucu zayıflayarak tampon devlet haline gelmiştir. Hitit Kralı'nın ölümüyle gücünü tekrar toparlamış ve Asur Kralı I. Tukulti Ninurta Dönemi'ne kadar Anadolu'da varlık göstermiştir.³²⁴

Yukarıda Hitit öncesi Anadolu'da varlık gösteren Hatti, Luwi, Hurriler ve diğer küçük topluluklar hakkında genel hatlarıyla bilgi verilmiş olup konu kapsamında bu bilgiler sınırlandırılmıştır.

Anadolu'da kadının konumu hakkındaki bilgiler Neolitik Döneme kadar uzanmaktadır. Nitekim Konya-Çatalhöyük'te ortaya çıkan pişmiş topraktan yapılmış ana tanrıça heykeline rastlanması ve tarihin ilerleyen sürecinde de pek çok tanrıça figürlerinin ortaya çıkması kadının her dönemde toplumda önemli bir yerde olduğunu göstermektedir. Bilindiği üzere tarım faaliyetlerine başlayan toplum yapısında erkek avcılık yaparken kadın ise toplayıcılık ve tarımla uğraşmıştır. Ayrıca kadının doğurganlık özelliği ile yeni bir birey dünyaya getirmesi, toprak ile eşdeğer tutularak ona kutsiyet atfedilmiştir.³²⁵ Anadolu kadınının konumu hakkında daha geniş bilgiler yaklaşık 255 yıl kadar süren Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde yazılmış olan tabletlerden öğrenilmektedir. Bu çivi yazılı vesikalar genel olarak ticari içerikli olsa da kadınlarla ilgili evlenme, boşanma hakkı ve bu durumda erkekle aynı haklara sahip olması, miras hakkı gibi pek çok konuda önemli bilgiler sunmaktadır.

Yine bu tabletlerden öğrenildiğine göre bu dönemde kadın aile ve ticari hayatın yanında yönetimde de etkin bir rol oynamıştır. Daha önce bahsedildiği üzere kraliçe hukuki olarak kral ile eşit tutulmuştur. Bu durumu daha önce örneği verilen, kaçakçılık yapan tüccarı hapse attırıldığını belirten mektuptan çıkarmak mümkündür. Böylece

³²³ Mehtap Dinçer, 'Hurrilerin Menşei ve Hurri-Subar Sorunu', *OANNES Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/1, 2020, s. 2-4.

³²⁴ L. G. Gökçek-O. Abacı, *age.*, s. 74.

³²⁵ Yusuf Kılıç, 'Hitit Öncesi Anadolu Toplumlarında Kadının Siyasi ve Sosyal Statüsü', *Aktüel Arkeoloji*, S.32, İstanbul 2013, s. 58,59.

Anadolu’da Hitit öncesi anaerkil bir yapının görüldüğünü söylemek yerinde olacaktır. Fakat Hitit Devleti’nin kurulmasıyla ortaya çıkan nüfus artışı, bunun yarattığı kozmopolit kültürün anlaşmazlıkları ile ortaya çıkan savaşlar sonucu anaerkil yapının etkisi azalmış yerini ataerkil bir toplum düzeni almıştır.³²⁶

2.2. Asur Ticaret Kolonileri Dönemi Kadın Mektupları ve Kadın ile İlgili Edebi Metinler

Asurlular günümüzde Kuzey Irak sınırlarında bulunan Musul Bölgesi’nde yaşamışlardır. Asurluların tarihi 3 döneme ayrılmaktadır. Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nin yaşandığı Eski Asur Dönemi (MÖ 2200-1600), Orta Asur Dönemi (MÖ 1500-1000) ve Yeni Asur Dönemi (MÖ 1000-612)’dir.³²⁷

Bu bağlamda Eski Asur Dönemi’nde Asur’daki Puzur-Aşşur sülalesinin hâkimiyet zamanında Anadolu’ya giden Asurlu tüccarlar büyük çaplı bir ticaret ağı oluşturmuşlardır. Anadolu’ya gelen tüccarlar burada yerel beylere belirli bir miktarda vergi ödeme karşılığında Karum ve Wabartum denilen büyük/küçük pazar yerleri kurmuşlardır. Karum kelimesi Sumerce ‘kar’ kelimesinden Akadca’ya ‘karum’ olarak geçmiş ilk anlamı su kenarlarında kurulmuş şehirlerde teknelerin mallarını boşalttıkları yerlere verilen isim iken, ilerleyen süreçte ticaret merkezi anlamında kullanılmıştır. Wabartum kelimesi ise Akadca ‘ubarum’ kelimesi ile ilişkilendirilip Karum’dan daha küçük pazar yeri anlamında kullanılmıştır.³²⁸ Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde Anadolu’ya yazının gelmesiyle Asur ve Anadolu’nun siyasi, sosyal, ekonomik durumu hakkındaki pek çok bilgiye bu döneme ait çıkarılan tabletlerden ulaşılmaktadır.

Asur Ticaret Kolonileri Dönemi hakkında zengin arkeolojik verilerin elde edildiği en önemli merkez Kayseri yakınlarında bulunan Kültepe (Kaniş)’dir. Eski Anadolu’nun mühim ticari merkezi olan bu yerleşimde kazı çalışmaları halen devam etmektedir. Burada Eski Asur dilinde yazılmış 25.000’in üzerinde tablet ortaya çıkarılmıştır. Bulunan

³²⁶ Y. Kılıç, 2013, s. 68.

³²⁷ Hakan Erkuş-Arif Gümüş, ‘Anadolu’da Yazılı Tarihin Başlamasından Sonraki İlk Muhasebe Belge Sistemi’, *Birey ve Toplum Dergisi*, C.9, S.2, 2019, s. 125.

³²⁸ L. G. Gökçek, 2015, s. 49.

tabletlerin çoğunluğunun ticari içerikli olduğu belirlenmiştir.³²⁹ Daha sonraki Helenistik Dönem’de bu bölgeye Kapadokia adı verildiğinden bir dönem burada bulunan tabletlere ‘Kapadokya Tabletleri’ adı verilmiştir.³³⁰

Kültepe’nin ilk arkeolojik çalışmaları ise, Kayseri’nin 20 km. kuzeydoğusunda bulunan alanda 1893-1925 yılları arasında dört arkeolojik araştırmayla başlamıştır. İlk sondaj çalışması 1893-1894 yıllarında Ernest Chantre tarafından yapılmış ve araştırmacı burada bulduğu arkeolojik malzemeleri ‘*Mission en Cappadoce*’ isimli eserinde yayınlamıştır. İkincisi Hugo Winckler tarafından 1906 yılında, yine aynı yıl içerisinde H. Grothe tarafından küçük çaplı araştırma yapılmıştır. Bilimsel anlamda ilk araştırmalar ise Çek bilgini B. Hronzy tarafından yapılmıştır. Hronzy, karum denen büyük pazar yerinde yaptığı araştırmalar ile burada yaklaşık 931 tablet bulmuştur.³³¹ Bununla birlikte ilk sistemli kazılar ise 1948’ de Türk Tarih Kurumu’nun desteği ile Tahsin Özgüç başkanlığında başlatılmıştır. Burada çok sayıda tablet ortaya çıkarılmış günümüzde bir kısmı Anadolu Medeniyetler Müzesi’nde ve Kayseri Müzesi’nde sergilenmektedir.³³² Günümüzde Kültepe’deki kazı çalışmalarını Fikri Kulakoğlu devam ettirmektedir. Her yıl bulunan yüzlerce tabletin bazıları Ankara ve Kayseri müzelerinde sergilenmektedir.

Arkeolojik çalışmalar neticesinde Kültepe’de dört yapı katı ortaya çıkmıştır. Bu yapı katlarından önemli veriler sunan ise 2. yapı katı olmuştur. 2. yapı katındaki yazılı vesikalar Eski Asur yazı formunu en iyi şekilde yansıtmaktadır.³³³ Bu noktada yapı katları bahsinde 2. yapı katında ortaya çıkarılan kalıntılar İç Anadolu’da varlık gösteren medeniyetlerle yapısal bakımdan benzer özellikler göstermektedir. Kültepe’de görülen tek odalı ve kare biçimli evler Eski ve Geç Frig Dönemi’nde rağbet gören evlerdi. Anlaşılan o ki diğer medeniyetler ile olan etkileşim mimari yapılara da belirgin olarak yansımıştır.³³⁴

³²⁹ İrfan Albayrak, ‘Kaniş-Karum’unun Bir Mektubu’, *Archivum Anatolicum*, VII/1, Ankara 2003, s. 1.

³³⁰ Mustafa Eren, ‘İstanbul Arkeoloji Müzesi Kültepe Koleksiyonu ve Üzerindeki Çalışmalar’, *Anadolu Araştırmaları*, S.8, 1982, s. 249.

³³¹ M. Eren, agm., s. 250.

³³² Emin Bilgiç, ‘Kültepe Tabletleri Üzerinde Yeni Çalışmalar ve Yeni İki Evlilik Vesikası’, *X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (22-26 Eylül)*, Ankara 1986, s. 423.

³³³ İrfan Albayrak, ‘...Onlarla Oturacak, Yiyecek ve Yağlanacak’, *Archivum Anatolicum*, 7/1, 2004a, s. 2,3.

³³⁴ Tahsin Özgüç, ‘Kültepe (Karahöyük) Hafriyatı 1950’, *Belleten*, C.XVII, S.66, 1953, s. 253,254.

Arkeolojik çalışmalar neticesinde ortaya çıkarılan çivi yazılı tabletler genelde 2 katlı olarak inşa edilen evlerin giriş veya bodrum katlarında bulunmuştur. Eski Asur lehçesinde yazılmış çivi yazılı tabletlerde değerli eşyalar ve önemli belgelerin bulunduğu yerler '*hurşum, maknaku ve maşşartum*' olarak geçmektedir. Ayrıca bu odalar gerektiği takdirde mühürlenip kapatılmıştır.³³⁵

İncelenen tabletlerden anlaşıldığı üzere Asurlu tüccarlar mallarını eşek kervanları vasıtası ile Anadolu'ya taşımışlardır. Kervandaki eşekler için *SARRIDUM* denen bir nevi rehber olan eşek sürücüleri kiralanmıştır. Asur ile Anadolu arasında gidip gelen bu kervanlar 3 yol güzergâhı üzerinden seferi gerçekleştirmişlerdir. İlk yol kuzeyde bulunan Musul'dan hareket ederek Dicle Nehri doğrultusunda kuzeye doğru gidip batıya dönerek Midyat, Diyarbakır, Malatya, Darende, Gürün ve Pınarbaşı üzerinden Kaneş'e gelen yoldur. İkinci yol ise Dicle Vadisi'nde bir yerde batıya doğru dönerek Urfa, Birecik, Gaziantep, Adana ve Gülek geçidini geçerek Kapadokya'ya ulaşan yoldur. Üçüncü yol ise Gaziantep'ten kuzeye doğru dönerek Pazarcık, Maraş, Elbistan, Sarız, Kuruçay, Pazarviran üzerinden Kaneş'e ulaşmıştır. Bu kervanlarla yapılan yolculukta tüccarların güvenliği masraflarının dâhil olması koşuluyla bazı yerel prensler tarafından sağlanmıştır.³³⁶

Anadolu ve Asur arasında gerçekleşen bu ticaret ağında 'Naruqqum' denen bir sözleşme ile tüccarlar aktif bir şekilde Anadolu'da koloni kurarak hakları güvence altına alınmıştır. Böylece ticaret ağı daha sistemli bir hale getirilmiştir. Tüccarlar Anadolu'ya kalay, çivi yazılı vesikalarda *TUG* olarak geçen kumaşlar, dokuma ürünleri gibi mamul eşyalar getirmişlerdir. Özellikle kalay Anadolu'da kısıtlı miktarda bulunan önemli bir madendi. Ayrıca savaş araç-gereçlerinin yapımında da tunç madeninin kullanılması, bu madenin önemini belirtmektedir. Asurlular kalayı İran ve Afganistan'dan temin ederek Anadolu'ya götürmüşlerdir. Buradan anlaşılacağı üzere ticaret ağı kapsamlı bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Tüccarlar Anadolu'dan Asur'a ise altın, gümüş ve değerli taşlar götürmüşlerdir.

³³⁵ R. Kuzuoğlu, 2013, s.15.

³³⁶ Adem Işık, 'Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı', *Mavi Atlas*, C.8, S.1, 2020, s. 15.

Asur'dan getirilen mallar Anadolu'da kurulmuş olan Karum ve Wabartum denen büyük ve küçük pazar yeri olarak bilinen yerlerde satılmıştır.³³⁷ Ayrıca ticaret bahsinde Kültepe Tabletleri'nden öğrenilen bilgiler doğrultusunda tüccarlar ve yerli idareler arasında ticaretin daha güvenli ve rahat yapılması için karşılıklı belirlenen şartlar dâhilinde anlaşmalar yapılmıştır. Bu aşamada hem aile fertlerinin hem de değişik tüccar meslektaşlarının sermayelerini birleştirerek oluşturdukları firmalar ortaya çıkmıştır. Firmayı ifade eden kelime olarak da '*Elbetum* ya da *bet abi*' kullanılmıştır.³³⁸ Böylece ekonomik olarak daha fazla kâr etmek amaçlanmıştır.

Konu kapsamı dahilinde Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'ne dair elde edilen veriler ışığında kadının faaliyetleri ve sosyal statüsü hakkında mühim bilgiler edinilmektedir. Bu bağlamda öncelikle sarayda yönetimde etkin olan kraliçeleri açıklamak yerinde olacaktır. Anadolu'da rubaum isimli yerel krallar ve bunların yanında rubatum denen kraliçe veya beyce unvanlı kadınlar bulunuyordu. Bu unvan yalnızca kral eşlerine verilmiştir. Rubatumlar yani kraliçeler ülke yönetiminde ve ticarete kral gibi etkili bir rol almıştır. Örneğin Kaniş Kraliçesinin (kraliçelerin isimleri hakkında bilgi bulunmamaktadır.), Puşu-ken isimli ünlü bir tüccarı yapmış olduğu yolsuzluk ve vergi kaçakçılığından dolayı hapse attırdığı bilinmektedir. Hatta kraliçe diğer Karum merkezi olan Luhuzattia, Hurama, Salahşua şehrinde bulunan Karum yetkililerine haber vererek kaçakçılığa karşı onları uyarmıştır.³³⁹ Kadının kral gibi yönetimde bulunarak hukuki kararlar aldığı ve yetkilerini son derece etkili kullandığı görülmektedir.

Kraliçenin hukuki yetkisini göstermesi açısından kt. n/k 504 no' lu vesika önemli bir örnektir. Tablet Anadolu'da ismi belirtilmeyen bir krallığın kral ve kraliçesi ile o yerin karumu hakkında düzenlenmiş olan bir vesikadır. Asurlu tüccar Assur-taklaku, saray tarafından tutuklanmıştır. Saraya gelen temsilciler Assur-taklaku'nun masum olduğunu her zaman kral ve kraliçenin emirlerine uyduğunu ve bunun kanıtlanması için tanrı

³³⁷ Kürşat Koçak, 'Asur Ticaret Kolonileri Çağında Ticareti Yapılan Mallar ve Vergiler', *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.1, S.27, 2009, s. 212.

³³⁸ Bahsedilen ortaklığa dair kt n/k arşivinde çıkan Lagep isimli tüccarın yazdığı n/k 1192 numaralı mektupta firma kurulması ile ilgili bilgiler sunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Hüseyin Sever-Salih Çeçen, 'NARUQQUM' Ortaklığı Hakkında Yeni Bir Belge', *Archivum Anatolicum*, C.4, S.1, 2000, s. 167.

³³⁹ Ayşe Muhibbe Darga, *Anadolu'da Kadın On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 85-88.

Assur'un hançeri üzerine yemin ederek veya nehre giderek suçsuzluğunun ortaya çıkacağı konusunda öneride bulunmuşlardır. Kral ve kraliçe ise Assur-taklaku'nun, düşmanları Tawiniya Kralı ile ilişkili olan aynı zamanda kendileri aleyhinde faaliyetlerde bulunan kişinin teslim edilmesi, bu olmazsa kendilerine 1 *mina amutum*³⁴⁰ veya 10 *mina altın* verilmesi şartıyla tüccarın salınacağı aksi halde öldürüleceği belirtilmiştir.³⁴¹ Mektubun tercümesi şu şekilde yapılmıştır:

'Saray Assur-taklaku'yu yakaladıktan sonra 2 ay geçti ve bir karum (heyeti) saraya çıktı ve kral ile kraliçe şöyle söyledi: (O) adam (Assur-taklaku) suç işlemedi ve uygunsuz bir davranışta bulunmadı. Adamı serbest bırakın! Bizimle birlikte (bu) adam burada bir firmaya sahiptir ve bizimle beraber (her zaman) emrinize amade olacaktır. Kral ve kraliçe şöyle cevap verdiler: Tawiniya'dan gönderilmiş mektubu getiren ve düşmanım(ız)a istediği bilgiyi taşıyacak olan ve başımızı araştırarak olan (kimseyi) buraya getirin ve kardeşiniz (Assur-taklaku) serbest kalsın. Karum şöyle dedi: O (Assur-taklaku) hazır olsun (ve) Tanrı Assur'un hançeri üzerine yemin etsin veya sizin şehrinizin bir yerlisi gibi (aklanmak için) nehre gitsin! Hiçbir şekilde alış-veriş yapmadığına ve Tawiniya'ya (herhangi bir şey) götürmediğine; Tawiniyalı Kralın istediğini yerine getirmediğine dair, onun yerine Assur'un hançeri üzerine biz yemin edelim. Kardeşimiz (Assur-taklaku), Tawiniyalı Kralın istediğini yerine getirmeyecek! Kral ve kraliçe şöyle cevap verdiler: Elimizde tuttuğumuz bir tableti yemin için size göndereceğiz, adamı buraya getirin! Eğer adamı buraya getirmezseniz, 1 mina amutum veya 10 mina altın verin ve kardeşiniz (Assur-taklaku) serbest kalsın. Eğer (bu istediklerimizi) bize vermezseniz; fikrinizi değiştirmeyiz ve onun adını vermezseniz, kardeşiniz ölmüştür (onu ölü bilin)! Assur şehrinin tableti gereğince, Kaniş karum'u

³⁴⁰ Önemli bir maden olan amutum genelde süs eşyaları yapımında rastlanılmıştır. Amutum madeni ilk defa Rimuş'un Sumerce-Akadca yazılmış iki dilli kitabesinde zikredilmiştir. Sumerce KÜ.AN şeklinde yazılmıştır. Rimuş'un kitabesinde çok değerli bir maden olarak bahsedilmiş, kalay ile aynı değerde tutulmuştur. Kültepe metinlerinde ise altından beş kat daha değerli bir maden olarak geçmektedir. Amutum madeni hakkında detaylı bilgi için bkz. Hüseyin Sever, 'Amütum Madeninin Ticaretinin Yapılması Hususunda, Assur Şehir Meclisinde Verilmiş Bir Ruhsatname', *Archivum Anatolicum*, S.3, 1997, s. 292.

³⁴¹ E. Mandacı, *age*, s. 77,78.

*küçük (ve) büyük (meclisler) bizi (şahit olarak) belirledi ve Assur'un hançeri önünde (şahitliğimiz hakkındaki) tableti verdik. Amur-Assur'un huzurunda, Uşur-şa-iştar'ın huzurunda, İli-nada'nın huzurunda, İdi-Assur'un huzurunda, Buzazu'nun huzurunda.*³⁴²

Mektupta da görüldüğü üzere kraliçenin yargıda söz hakkı olup kral ile ülke yönetiminde etkin bir şekilde rol aldığı görülmektedir. Düşman krallığa istihbarat faaliyetlerinde bulunmakla suçlanan tüccar tutuklanmıştır. Anlaşılan o ki karum dairesi tüccarın masum olduğuna inanarak onu bu durumdan kurtarmak istemektedirler. Bu durumda ise kral ve kraliçe bu casusluğu yapan kişinin ortaya çıktığında tüccarı serbest bırakacaklarını belirtip o zamana kadar tüccarın rehin olarak kalacağını söylemişlerdir. Ayrıca gerçek suçlunun bulunması için kral ve kraliçe karum heyetini sert bir tutumla tehdit ederek onlardan 1 mina amutum veya 10 mina altın istemişlerdir. Bu noktada önemle belirtmek gerekir ki 1 mina* amutum veya 10 mina altın ifadesinde amutumun altından daha değerli bir maden olduğu anlaşılmaktadır. 'Tanrı Assur'un hançeri üzerine yemin etsin' cümlesi ile yalandan sakınarak tanrının önünde bağlayıcı bir yemin etmesi istenmiştir. 'Sizin şehrinizin bir yerlisi gibi nehre gitsin!' ifadesinde ise suçlu olup olmadığının anlaşılması için Anadolu toplumunda da nehir uygulamasına başvurulduğu görülmektedir. Kuşkusuz bu uygulama Anadolu toplumuna Mezopotamya'dan etkileşim sonucu geçmiştir. Çünkü nehir ordali ilk kez Ur-Nammu Kanunları'nda daha sonra Hammurabi Kanunları'nda suçlu ilan edilen kişinin suçlu olup olmadığını anlamak üzere başvurulmuş bir uygulama olmuştur. Aynı uygulamaya burada da rastlanılması etkileşimin bariz örneğini teşkil etmektedir.³⁴³

Evliliğin ilk aşaması olan nişanlanma geleneği hakkında ise Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde pek çok mahkeme zaptı ve belge ele geçirilmiştir. Burada kızların kaç yaşında nişanlandırıldığına dair net bir bilgi olmasa da günümüzde Anadolu'nun bazı yörelerinde hale süregelen adetlerden olan beşik kertmesi uygulamasına rastlanmasıyla kız ve erkeklerin çocuk yaşta nişanlandırıldığı anlaşılmaktadır.³⁴⁴ Bu bağlamda önemli

³⁴² Cahit Günbattı, 'Eski Anadolu'da Su Ordali', *Archivum Anatolicum*, C.4, 2000, s. 76.

* 1 Mina veya Mana yaklaşık 500 gram olarak hesaplanmıştır.

³⁴³ C. Günbattı, 2000, s. 86.

³⁴⁴ E. Mandacı, *age.*, s. 13,14.

bir örnek olarak Kt i/k 120 numaralı tablet kızın çocuk yaşta nişanlandırılmasına dair önemli bilgiler sunmaktadır. Metnin tercümesi şu şekildedir:

*'Ahu-waqar ve Zuba (şahit olarak) bizi tuttular ve Ahu-waqar Zuba'ya şöyle dedi: kız kardeşim (şimdi artık) büyüdü (evlilik çağına ulaştı), buraya gel (ve) Kaniş şehrinde kız kardeşimi eş olarak al. Zuba, şu cevabı verdi: O (kız kardeşin, orada) otursun Ahu-waqar şöyle konuştu: Kaniş şehrinde (kız kardeşim) hakkında onu Koloni mahkemesinin kararını ver. Senin ayağın uzaktır (sen uzakta olan bir yerde bulunuyorsun) Kızkardeşim ne zamana kadar Kaniş şehrinde otursun? Zuba (buna) şöyle cevap verdi: Git! Kız kardeşini gönlünün istediği yere (kimseye) kocaya ver. Şahit: Ennam-Assur, Budatum oğlu: şahit: AB-bani, Ababa'nın oğlu. Bu sözler üzerine Ahuwaqar Tegarama şehri kolonisi bizi (şahit) olarak kabul etti ve Koloni bize emretti ve biz şahitliğimiz hakkındaki tableti Tanrı kapısında verdik.'*³⁴⁵

Metinden anlaşıldığı üzere Ahu-waqar'ın kız kardeşi ile Zuba çocuk yaşlarda nişanlandırılmıştır. Ahu-waqar'ın kız kardeşi büyümüş ve onların nezdinde evlilik çağına ulaşmıştır. Bu yüzden şahitler ve mahkeme önünde ağabey, kız kardeşi ile evlenmek için Zuba'yı çağırılmaktadır. Fakat Zuba evlenmek istemediğini açık bir şekilde belirtmiş ve nişan akdini bozmuştur. Nişanın bozulması durumunda her iki taraf arasında verilen nişan hediyeleri ile ilgili bir bilgiye rastlanılmamıştır. Fakat incelenen metinde hediyeyle dair bilgi yer almasa da günümüzde olduğu gibi bu dönemde de nişan hediyeleri mevcuttur. Bu durumu CCT II, 36 numaralı tüccar Puşu-ken'in Lamassi'ye yazdığı mektup kanıtlar mahiyettedir. Belgenin 26-30. Satırları şu şekilde tercüme edilmiştir: *'Dan-Aşşur buradan çıktığı zaman, 1/3 mina gümüş değerindeki bileziği ve kemeri Dan-Aşşur'a ver. İfadesinde geçen kemer, kız tarafının erkeğe verdiği nişan hediyesi ve sembolüdür.'*³⁴⁶ Yine bu bağlamda nişan hediyesi noktasında önem arz eden bir metin de Kt. 88/k-625 numaralı metnin 10-14. satırları önem teşkil etmektedir.

³⁴⁵ Esmâ Öz, 'Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu'nun Etnik ve Sosyal Yapısı', (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005, s. 39,41.

³⁴⁶ E. Mandacı, *age.*, s. 14.

'Kayın pederin yerine (kayın pederi temsilen) nişan hediyesi olan belimin kemerini bana vermediğin gibi, (üstelik) benim kardeşime de (ağabeyime de) (bu konuda hiçbir şey) söylemedin.'

Kültepe metinlerinde nişan hediyesine az rastlanılmıştır. Burada geçen belkemer ifadesi kız tarafının erkeğe olan hediyesidir. Aynı metnin 18-23. satırları da nişan akdinin bozulması ile ilgilidir.

'Senin kız kardeşinle evlenmeyeceğim (kız kardeşini almayacağım). Bu sözler (ve) (ifadeler) üzerine Kaniş karumu bizim ile ilgili, bu konudaki hükmünü verdi. Ve tanrı Assur'un kılıcının huzurunda şahitliğimizi yaptık (ifadelerimizi verdik).'³⁴⁷

Muhtemelen çocuk yaşlarda (beşik kertmesi uygulaması ile) nişan gerçekleştirilmiştir. Fakat ilerleyen süreçte erkeğin bundan vazgeçtiği görülmektedir. Yargı merkezi niteliğinde olan karum önünde nişanın bozulduğu belirtilmektedir. Anlaşılan o ki; bu dönemde yalnız evlilik değil nişan merasiminin bitirilmesi de mahkeme huzurunda yapılmaktadır.

Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde evlilikte ise Asurlu kadınların Asurlu erkeklerle evlenmeleri, ticaret maksadıyla Anadolu'ya giden Asurlu tüccarların Anadolu'da bir kadınla evlenmeleri ve yerli kadınların yerli erkeklerle evlenmeleri şeklinde üç tür evlilik gerçekleştirildiği bilinmektedir.³⁴⁸ Koloni Dönemi'ne dair elde edilen tabletlerde tüccar eşlerinin bazıları Anadolu'ya gitmiş bazıları ise Asur'da kalarak üretici konumunda bulunarak eşlerine yardımcı olmuşlardır. Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Anadolu'da tek eşlilik yani monogami görülmektedir. Yani Asurlu tüccar Anadolu'da tek bir kadınla evlilik yapabilmektedir. 2 yıl içinde çocukları olmadığı takdirde kadın kocası için bir cariye alabilir ve çocuk doğduğunda esir satılmaktadır. Nitekim çivi yazılı vesikalardan anlaşıldığına göre kadın çocuğu olmasa dahi eşinden ayrılmamaktadır.³⁴⁹ Tüccarın Anadolu'da tek eşli evlilik yaptığına dair AKT I, 76

³⁴⁷ H. Sever, 1987, s. 671,672.

³⁴⁸ Y. Kılıç, 2014, s. 99.

³⁴⁹ E. Mandacı, *age.*, s. 21.

numaralı metinde geçen *'Memlekette ikinci bir eş (ile) evlenmeyecek! Eğer evlenirse ve onu boşarsa 5 mina gümüş tartacak...'* ifadesinden anlaşılacağı üzere tüccarın Anadolu'da tek evlilik yapabildiği görülmektedir. Tüccarın yalnızca Asur'a döndüğünde *qadişum* denilen hafif meşrep bir kadınla evlenebileceği belirtilmiştir. Anadolu'ya gelen tüccarın yerli kadınla evlenmesi hususu 2. kuşak olarak giden tüccarlarda görülmektedir. Hemen hemen bu tür evlilik vesikalarının hepsinde monogami evlilik tipi belirgin bir şekilde ifade edilmiştir.³⁵⁰ Bahsedilenlerden farklı bir husus ise evli tüccarın Anadolu'da ikinci bir evlilik yapmasıdır. Bu durumda Kültepe Tabletleri'nde ilk eş *'aššatum'* yani *'eş'* olarak bahsedilirken Anadolu'daki eşi ise *'amtum'* yani *'kadın hizmetçi'* olarak bahsedilmiştir. Tabirlerden anlaşıldığı üzere Asur'da bulunan eş gerçek eş olarak kabul edilirken Anadolu'da bulunan eş ise diğerine nazaran daha alt seviyede görülmüştür. Bu tip evliliklerin gerçekleşme sebepleri arasında ticari çıkarların olması kuvvetle muhtemeldir. Önemle belirtmek gerekir ki tüccarların Anadolu'da yaptığı tüm evliliklerde kadınlar *'amtum'* olarak adlandırılmamıştır. İrfan Albayrak'a göre Kt. o/k 142 no'lu metinde bahsi geçen tüccar Ennum-Aššur'un yerli kadın Şaptamanika ile evli olduğu ve yazılı vesikalarda *'aššatum'* olarak geçmesi tüccarın Asur'da eşi bulunmadığını ve ilk evliliğini Anadolu'da gerçekleştirdiği şeklinde yorumlanmıştır.³⁵¹

AKT I,76 numaralı metinde İdi-Adad isimli Asurlu erkek ile Anana isimli yerli bir kadının evlilik metni tam olarak şu şekilde verilmiştir:

*'İdi-Adad, Anana ile evlendi. Memlekette, ikinci bir eş (ile) evlenmeyecek. Eğer evlenirse ve Anana'yı boşarsa 5 mina gümüşü (Anana'ya) ödeyecek. Bur-Su'en'in huzurunda, Anah-ili'nin oğlu Tab-şilla-Assur'un huzurunda, Assur-beli'nin huzurunda.'*³⁵²

Asurlu İdi-Adad'ın, Anadolu'da yaşayan Anana ile evlendiğini belirten bir metindir. Metinde yukarıda bahsedildiği üzere İdi-Adad başka bir kadınla evlenemez. Eğer boşanır ve başka bir kadınla evlenme kararı alırsa ilk karısına 5 mina gümüş ödeyeceği belirtilmiştir. Bu dönemde kadın ile erkek boşanma konusunda eşit

³⁵⁰ E. Mandacı, *age.*, s. 83.

³⁵¹ İrfan Albayrak, 'ana kaspim annim Šamaš-abi qatatum', *Archivum Anatolicum*, 7/2, 2004b, s. 3.

³⁵² E. Öz, 2005, s. 56,57.

tutulmuştur. Yani evlilikleri sona erdiği takdirde kadın ve erkek aynı haklara sahip olmuş aynı ceza hükümleri uygulanmış, bu durum şahitler huzurunda gerçekleştirilmiştir.³⁵³

Evliliğin yanı sıra boşanmaların yaşandığı da Kültepe Tabletleri sayesinde öğrenilmektedir. Boşanma durumunda para cezası olarak genelde 5 mina ödendiği tespit edilse de ele geçen tabletlerde bu miktarın değişiklik gösterebildiği bilinmektedir.

Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde kadın ikinci sınıf değersiz konumda tutulmamış aksine kadına boşanma hakkı tanınmış ve çocukların vekâleti de ona verilmiştir.³⁵⁴ Akadca 'ezibtum' yani 'boşanmış kadın' olarak metinlerde ifade edilmiştir. Bu bağlamda önemli bir örnek teşkil eden Kt. n/k-1414 numaralı boşanma vesikası şu şekilde tercüme edilmiştir:

¹⁻² *Šakriuswa, Aššur-taklaku'nun karısıdır.*

²⁻³ *Koca ve karı boşandılar.*

⁴⁻⁵ *Taraflardan biri diğerine herhangi bir şey için dönmeyecek.*

⁶ *O kadının fiyatı hususunda da taraflar birbirine itirazda bulunmayacaklar.*

⁷⁻⁹ *Šakriuswa, ister bir yerliye, isterse bir tüccara kalbinin istediği yere gidecek.*

¹⁰⁻¹² *Ve Aššur-taklaku da kalbinin istediği bir kadını alacak.*

¹³⁻¹⁶ *Taraflardan birisi diğerine herhangi bir şey için dönmeyecek.*

¹⁷ *Walhasna'nın oğlu Alulu'nun huzurunda.*

¹⁸ *Dalaş'ın oğlu Šat-ahsu'nun huzurunda.*

¹⁹ *Anini'nin huzurunda. Idi-Aššur'un huzurunda.*

²⁰ *Ušman-ahšu'nun huzurunda.*³⁵⁵

³⁵³ A. M. Darga, *age.*, s. 91.

³⁵⁴ A. M. Darga, *age.*, s. 92.

³⁵⁵ H. Sever, 1992, s. 668.

Yukarıda örneği verilen boşanma vesikası Asurlu tüccar ile Anadolu kadına ait bir mahkeme kayıdır. 6. Satırda geçen ‘*o kadının fiyatı hakkında taraflar birbirine itirazda bulunmayacaklar*’ ifadesinden anlaşılacağı üzere kadın için önceden bir miktar para ödendiği ve bununla ilgili bir daha talepte bulunulmayacağı hakkında anlaşma sağlanmıştır. Nitekim bu boşanma parasının verildiğine işarettir.

Önemle belirtmek gerekir ki kadın ve erkek bu belgede de görüldüğü üzere eşit statüde tutulmuştur. Her iki tarafta gönlünün istediği kişiyle evlenebilir hükmündeki yazı bu yargıyı kanıtlar mahiyettedir. Mektuptaki boşanma durumu günümüz hukuk kuralları çerçevesinde mukayese edildiğinde anlaşmalı boşanma gözlemlenmektedir. Bu durum o dönem için hem kadın hem erkek hem de toplum için çağdaş bir seviyede olduklarını göstermektedir. Çünkü anlaşmalı boşanma durumunda erkek ve kadın ortak bir karar ile boşanmaktadırlar. Yani davayı açan erkek ise kadının bunu kabul etmesi, davayı açan kadın ise erkeğin kabul etmesi şeklinde ortak kararlar evliliğin sonlandırılmasıdır.³⁵⁶

Koloni Dönemi’nde bu gibi boşanma vesikalarına sıklıkla rastlanmakta olup transkript ve tercümesi yukarıdaki gibi yapılmıştır. Medeni bir boşanma vesikası olan Kt. n/k 1414 numaralı belgenin yanı sıra günümüzde evliliğin son bulması yani boşanma durumunda taraflar arasında görülen nafaka uygulamasına Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde de rastlanmaktadır. Nafaka kelimesi Türkçe’ye Arapça’dan geçen bir kelimedir. Günümüzde anlam olarak genelde yiyecek parası ve bakım masrafları için maddi yardım yapılması şeklinde açıklanırken diğer bir deyişle boşanma durumunda kadın ve çocukların barınma, beslenme, sağlık, eğitim ve bunun gibi birçok alanda fizyolojik ihtiyaçlarının yanında sosyal ihtiyaçlarının da karşılanması için mahkeme tarafından belirlenen sürede ve miktarda para verilmesidir.³⁵⁷

Kt 88/k 269.

İlgili metnin tercümesi şöyledir:

³⁵⁶ Öz Seçer, ‘Anlaşmalı Boşanmada Eşlerin Yaptıkları Anlaşma’, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.7, S.2, 2016, s. 260.

³⁵⁷ İzzet Doğan, ‘Türk Medeni Kanununun Düzenlemelerine Göre Tedbir, Yoksulluk ve İştirak Nafakası’, *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni*, C.35, S.1, 2015, s. 60,61.

- 1-3 *‘Küçük-büyük (genel meclis) karum Wahşušana’nın mühürü. Küçük-büyük karum hükmü verdi:*
- 4-6 *Agiya’nın kızı, Pilah-İstar’ın karısı Tatana burada tutulmaktadır.*
- 6-7 *bölgeyi terk etmeyecek.*
- 7-10 *Pilah-İstar Kaniş’e gidinceye ve babasının firmasını, ev eşyalarını ve belgelerini kontrol edinceye kadar*
- 11-17 *ayda 8’er mina kalitesiz bakır onun yiyeceği, yağı ve (yakacak) odunu için Pilah-İstar, karısı Tatana’ya verecek. (Ayrıca) senede ona kumaş verecek.*
- 18-24 *Bu tahsistum belgesi (not), karum’un hükmü ile ilgili zarflı tabletin nüshasıdır. Onun kopyasını zarflı tablet ile (birlikte) Wahşušana’da bıraktım.’³⁵⁸*

Örneği verilen boşanma metninde dikkate değer husus olarak nafaka göze çarpmaktadır. Çünkü yayınlanmış olan boşanma vesikalarında genel olarak kadına bir defaya mahsus olmak üzere boşanma parası verildiği görülmektedir.³⁵⁹ Bu vesileyle yukarıda örneği verilen mektup Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde boşanma durumunda kadının nafaka aldığını da ortaya çıkarmaktadır. Asurlu tüccar ile Anadolu kadını Tatana’ya ait bu boşanma belgesinde karumun son derece yetkili bir karar mercii olduğu anlaşılmaktadır. Kadının ihtiyaçları doğrultusunda her ay verilecek olan nafaka belirlenmiştir. Büyük ihtimalle erkeğin kazancı doğrultusunda belirlenen nafakaya göre ayda 8’er mina kalitesiz bakır, yiyecek, yağ ve yakacak odun, senelik kumaş ve bu gibi ihtiyaçların kocası tarafından verileceği kararına varılmıştır. Başta yiyecek olmak üzere kumaş, bakır ve yakacak odun ile kadının ve çocuklarının yaşamını rahat bir şekilde sürdürmesini sağlamak amaçlanmıştır. Buradan çıkarılabilecek bir sonuç olarak denilebilir ki hukuki olarak da kadın güvence altına alınmıştır. Nitekim günümüzde de boşanan

³⁵⁸ Sebahattin Bayram, ‘Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde Nafaka Ödeniyor Muydu?’, *Archivum Anatolicum*, C.12, S.2, 2018, s. 33.

³⁵⁹ Sebahattin Bayram, ‘Kültepe Metinlerinde Ezibtu(m)’, *Archivum Anatolicum*, C.10, S.1, 2016, s. 16.

çiftlerin temel ihtiyaçlarının karşılanması yönünde olan nafaka uygulamasının Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde de aynı amaca hizmet ettiği anlaşılmaktadır.

Son cümlede geçen '*tablet in nüshasıdır*' ifadesi ile hukuki belgelerin aslının yanı sıra ikinci bir nüshasının oluşturulduğunu görmek mümkündür. İdari birimlerin yanında tüccarlarda her türden belgenin bir kopyasını çıkararak çalınma, kaybolma gibi olası durumlar karşısında kendilerini garantiye almışlardır. Tüccarlar bu nüshaları ve orijinal metinleri evlerinin arşiv odalarında *tamalakkum* ve *şilianum* denen kaplarda muhafaza etmişlerdir. Böylece metnin aslı muhafaza edilip gerektiği durumlarda metnin kopyaları gönderilmiştir.³⁶⁰

Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Anadolu'da ticaret ile uğraşan tüccarların bazıları ailelerine vasiyetname bırakmıştır. Bu hususta az sayıda belge ve mektup mevcut olmasına rağmen kız evlatların baba mirasından pay alabilmesi kadının sosyal ve hukuki sahada nüfuzunu göstermesi açısından önem teşkil etmektedir. Bu bağlamda tüccarların vasiyetname bırakmalarındaki amaç öldükten sonra eşlerinin ve çocuklarının geleceğini garanti altına alarak onların bakıma muhtaç olmalarını engellemek istemişlerdir. Tabletlerden anlaşıldığı kadarıyla miras olarak bıraktıkları malların başında ev, altın, gümüş, bronz gibi maddi açıdan önemli maddeler gelmektedir.³⁶¹ Kadına bırakılan miras meselesinde Kt o/k 196 c numaralı 45 satırdan oluşan metin önemli bilgiler sunmaktadır.

İlgili metnin tercümesi şöyledir:

¹⁻² *Agua vasiyetini şöyle etti:*

²⁻³ *Asur'daki ev karımındır.*

³⁻⁵ *Karım, gümüşü oğul-larımla birlikte paylaşacak.*

⁵⁻⁶ *Gümüşt en onun hissesi (hem) baba (hem de) anne olaktır.*

³⁶⁰ Aliye Kuzuoğlu-Remzi Kuzuoğlu, 'Eski Asurca Metinlere Göre Tabletlerin Kopyalarının Çıkarılması Hususu ve 1988 Arşivinin Tablet Kopyaları', *Samsat'tan Acemhöyük'e Eski Uygarlıkların İzinde Aliye Öztan'a Armağan*, (Eds. Süleyman Özkan, Halime Hüryılmaz ve Atila Türker), Ankara 2017, s. 185.

³⁶¹ İrfan Albayrak, '*Asurlu Tüccar Şu-İstar'ın Kültepe'de Ele Geçen Vasiyetnamesi, Cahit Günbattı'ya Armağan*', Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü Sümeroloji Anabilim Dalı Yayınları, Ankara 2015, s. 21-23.

- 7-9 *Ev, gümüş ve sahip olduğu her şey o (karım) öldükten sonra Šu-Belum 'undur.*
- 9-10 *Kaniş 'teki ev Šu-Belum 'undur.*
- 11-12 *Alacaklılarımı oğullarım karşılayacaklar (ödeyecekler) ve*
- 12-16 *bana artakalan gümüşten 1/3 mina altın, 1 mina gümüş ve bir bayan köleyi Abšalim ayıracak ve alacak.*
- 17-22 *Ev almamış olan diğer oğullarım 4'er biltum bakır evlerine karşılık alacaklar.*
- 22-26 *Gümüşün bayan kölelerin, erkek kölelerin geriye kalanına (ise); karım, Šu-Belum, ve diğer oğullarım hisse hisse paylaşacaklar.*
- 26-27 *Aššur-iddi(n) 'in Šawitum 'u ona bırakılmıştır.*
- 27-31 *Eğer benden geriye hiç gümüş kalmazsa, oğullarım evlerine karşılık olan 4'er biltum bakırı alamayacaklar.*
- 32-35 *(Bu durumda) 2 mina gümüş Puzur-İštar ..., 2 mina gümüş Ušur-Ša-Aššur geri ödeyecek.*
- 36-38 *Onların ek masrafları onların alınlarına yüklenmiştir. Ve eşit olarak denkleştirilmiştir.*
- 39-41 *Eğer Abi-ili 10 mina gümüş tartarsa kardeşleriyle beraber mirası paylaşacak.*
- 41-43 *Eğer 10 mina gümüşü tartmaz ise mirastan çıkarılmıştır ve kardeşlerine 10'ar mina gümüş eşit olarak ödeyecektir.*
- 43-45 *İddi(n)-Su 'en 'in huzurunda, Aššur-nada 'nın huzurunda, Apil-ken huzurunda, İkupia 'nın huzurunda, Salia 'nın huzurunda.³⁶²*

³⁶² İrfan Albayrak, 'Kültepe' den Yeni Bir Vasiyetname', *Archivum Anatolicum*, C.4, 2000, s. 6-8.

Yukarıda tercümesi yapılan vasiyetnameden anlaşılacağı üzere tüccar öldükten sonra Asur'daki evini karısına vermektedir. Ayrıca miras bıraktığı evin yanı sıra bıraktığı gümüşü evlatları arasında eşit şekilde pay etmesini söylemiştir. Kalan borçlarını oğullarının ödemesini ve alacakları da toplamalarını istemektedir.

Çalışmanın önceki sayfalarında değinildiği üzere Anadolu'ya giden tüccarların Anadolu'da ikinci bir evlilik yaptıkları bilinmektedir. Amtum olarak adlandırılan bu eşlerin Asur'daki eşlerden farkı daha az hakları bulunması ve ikinci planda tutulmalarıdır. Bu bağlamda dikkati çeken nokta 12-16. satırlarda geçen '*artakalan gümüştən*' ifadesi durumu kanıtlar mahiyetindedir. Erkek ve kadın kölelerin gümüş paylaşımı ile aynı satırlarda yer alıp paylaşılacak olması kölelere verilen değersizliği göstermektedir. Tüccar Agua vasiyetinde; miras paylaşımında kardeşler arasında ayırım yapılmaksızın pay etmelerini de vurgulamaktadır. Fakat evlat eşitliği konusunda şuna değinmek gerekir ki Agua'nın büyük oğlu olduğu tahmin edilen Šu-belum'u diğerlerine göre daha üstün tuttuğu karısı öldükten sonra malların çoğunu ona bıraktığını belirtmesinden anlaşılmaktadır. İrfan Albayrak'a göre bu durumda Šu-Belum'un babasının mirasının oluşmasında maddi olarak yardımcı olduğu ve Mezopotamya'da da görülen ilk erkek evladın baba mirasından daha büyük ölçüde yararlandığı ve bu durumun etkileşim sonucu Anadolu toplumuna da geçtiği düşünülmektedir. Çocukların eşit tutulması noktasında ilk ve erkek çocuk farketmeksizin vasiyet sahibinin borçlarının ödenmesi hususunda ise tüm çocuklar eşit tutulmuştur.³⁶³

Agua'nın vasiyeti, kendisinden sonra evin reisinin karısının olacağını göstermesiyle kadının aile içerisindeki statüsüne ışık tutması açısından önem arz etmektedir. Nitekim evlatlar arasında mal paylaşımının yapıldığı görülen diğer vasiyetnamelerde anlaşmazlık durumunda mahkemeye başvurulmuş ve bu durumda mahkeme kayıtlarında '*idinnum*' yani '*ortak maldan hisse*' olarak geçen tabir malların taksimatı konusunda eşit olunmasını belirten bir kelime olarak vesikalara kaydedilmiştir.³⁶⁴

³⁶³ İrfan Albayrak, 'Kültepe'de Ele Geçen Vasiyetnamelere Göre Eski Anadolu'da Miras Anlayışı', 38. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (IGANAS)*, 38, 2007, s. 143.

³⁶⁴ Salih Çeçen, 'İdinnum Kelimesinin Anlamı Hakkında Yeni Bir Teklif', *Archivum Anatolicum*, C.2, 1996, s. 24.

İdinnum yani ortak maldan hisse ile ilgili kız kardeşe verilen pay üzerine bahsedilen bir belge de Kt. 88/ k 651 numaralı metindir. Metnin ilgili kısmında erkek kardeşler, kız kardeşe verilecek olan idinnum hakkında kargaşaya düşmüşler ve mahkemelik olmuşlardır. Metnin ilgili kısmı şu şekilde verilmiştir:

'... Kız kardeşimiz ile ilgili olarak siz neyi tavsiye ediyorsunuz? Siz neyi tavsiye ediyorsunuz? Onun ortak maldan hissesi olarak neyi ona vereceğiz.'

Mannum-balum-Aššur ve Šu-zuzu ise, ağabeylerine şu şekilde yanıt vermektedirler:

*'... Bizim sözümüzle aldığın para nerede? (Onun ortak maldan hissesi) 1 mana gümüş değerinde bileziği ve ayrıca 10 şekel gümüş değerinde yüzüklerdir. Onun hissesini ona söyle!'*³⁶⁵

Yukarıda belirtildiği üzere kadının hakkı olan pay erkek kardeşleri tarafından tartışma konusu olmuştur. Ayrıca kadının payına düşen bilezik ve yüzüklerin saklandığı *'Onun hissesini ona söyle'* ifadesinden anlaşılmaktadır. Kuvvetle muhtemel olarak burada bahsi geçen kız kardeşin payına düşenler kapsamında bir evlilik öncesi hazırlanma durumu söz konusudur. Çeyiz parası olarak verilmiş olabilen hisse payı kadının miras hakkından yararlanmasını göstermesinin yanında evlilik öncesi de ailelerin maddi olarak hazırlık sürecinde olduklarını göstermektedir.

Kt o/k 196 c numaralı metinden yola çıkarak kölelik müessesinde de kadın görülmektedir. Fakat burada kadın değersiz bir varlık olarak görülmüştür. Köleler bazı vesikalarda değişiklik göstermekle birlikte genelde 20-30 şekel arasında değişen fiyat aralığında satılmıştır. Köle satışları Asurlular ile yerliler arasında gerçekleşse de elde edilen bilgiler doğrultusunda Anadolu'nun yerli halkının kendi aralarında yapmış oldukları satış sözleşmelerinden yola çıkarak yerliler arasında da köle satışının olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda Kültepe Tabletleri arasında bulunan Nr.4: kt 75/ k 35

³⁶⁵ Lütfi Gürkan Gökçek, 'Pilah-Istar Arşivinde Aile Hukukuna Dair Bazı Yazışmalar', *Archivum Anatolicum*, 7/2, 2004, s. 71-73.

numaralı metin kölelik satışı ve fiyatı açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir. Metnin tercümesi şu şekilde verilmektedir:

*'Šabanatum'un kadın kölesinin bedeli olarak 20 Őeql gümüş ödedim. İyi kalitede 1 katanu kumaşını da Šabanatum'a verdim.'*³⁶⁶

İsmi net olarak bilinmeyen bir şahıs tarafından yazılan bu vesika Šabanatum isimli kişinin kadın kölesi için ödediği ücret miktarını ve pahalı kumaşa ilişkin tuttuğu özel bir not olduğu bilinmektedir. Metinde başkasının kölesinin satın alınabildiği görülmektedir. Ayrıca iyi kalitede olduğu belirtilen katanu kumaşının günümüzdeki keten kumaş olduğu bilinmektedir. Bu kumaş türü ticareti yapılan mamuller arasında önemli bir yer teşkil etmektedir.

Nr.3: kt n/k 1772 numaralı vesikada Asurlu bir ailede yaşayan kadın kölenin satışından bahsetmektedir. İdi-Aššur kölenin ilk sahibi olup satıcısının kız kardeşi adına satış bedelini Kaniš'de satın alan Kura'dan almıştır. Bu yüzden satışa itiraz etmeyeceğine dair söz vermiştir. Metnin tercümesi şu şekilde yapılmıştır:

*'Šu-Suen'in ođlu Bukanum'un mührü, Naplis'in evine ait kadın kölenin bedeli olan 20 Őeql tasfiye edilmiş gümüş hakkında. Gubabtu-rahibesi olan Naplis'in kızı adına Babalum'un ođlu İdi-Aššur Kaniš'de parayı aldı. Naplis'in kızı, Kura için müracaat etmeyecek.'*³⁶⁷

Kadın kölenin ortalama fiyatı olan 20 Őeql tasfiye edilmiş gümüş olarak belirtilmiştir. Tasfiye kavramının yanı sıra 'ša-ru-pa-am' kelimesi etimolojik olarak incelendiğinde saflaştırılmış anlamına gelmekte yani işlenmiş olarak tercüme edilmektedir. DUMU Šu-Suen yani Šu-Suen'in ođlu, KIŠIB Bu-ka-nim ifadesi ile Bukanim'in mührü kastedilmiş böylece kişinin kimliğini ilk cümlelerden tanıtıp daha sonra köle hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca burada geçen gubabtu rahibesi ifadesi Kültepe Metinlerinde sıklıkla rastlanmakta olup waqqurtum ile aynı anlama gelmektedir.

³⁶⁶ Sebehattin Bayram-Salih Çeçen, 'Yeni Belgeler Işığında Eski Anadolu'da Kölelik Müessesesi', *Belleten*, C.LX, S.229, 1996, s. 590.

³⁶⁷ S. Bayram-S. Çeçen, agm., s. 589.

Gubabtum ve waqqurtum kelimesinin Akadca karşılığı entum'dur.³⁶⁸ Entum rahibeleri diğer bölümde işlendiği üzere üst düzey rahibe oldukları için Asur toplumunda da Entum'un karşılığı olan gubabtum ve waqqurtum rahibelerinin üst düzey rahibe sınıfında olduğunu belirtmek yerinde bir tespit olmaktadır.

Önceki sayfalarda nişan, evlenme, boşanma, miras ve kölelik hususunda kadının konumu çivi yazılı vesika örneklerinin transkript ve tercümeleri ile açıklanmıştır. Bu bağlamda varılan sonuca göre Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Anadolu kadını, Mezopotamya toplumlarına nazaran daha üst statüde bulunarak geniş yetkiler almıştır. Kölelik müessesesi dışında kadına idari, hukuki ve buna benzer pek çok alanda geniş haklar tanınmıştır. Konu kapsamı itibariyle kadın mektuplarına en çok erişim ticari hayatta rastlanılmıştır. Bugüne kadar 25.000 civarında ortaya çıkan Kültepe Tabletleri genelde ticari içerikli olup bu tabletler dönemin sosyal durumunu da anlaşılır kılmıştır.

Anadolu'ya ticaret amacıyla gelen tüccarların eşleri Asur'da kalarak eşlerine ticarete yardımcı olmuşlar ve onların hukuki işlerini takip etmişlerdir. Bu dönemde bazı kadınların tek başına Anadolu'ya gelip ticaret yaptıkları bunun yanında Asur'dan eşlerine yolladıkları malın karşılığı olan altın, gümüş gibi değerli madenleri karşılık olarak istedikleri vesikalarda kayda alınmıştır.³⁶⁹ Kadınlar bu dönemde anneliğin yanı sıra evlerinin bir bölümünü atölye haline getirerek genelde dokumacılık ve kumaş ticareti ile uğraşmışlardır. Mezopotamya'dan Anadolu'ya olan bu kumaş ihracatı Asur ve etrafındaki şehirlerde yünün bol olduğunu kanıtlar mahiyettedir. Gerçekten de Babil ve Mari metinlerinde geçen koyunların kırılması şeklindeki ifadelerden anlaşıldığı üzere yün ihtiyacı buralardan karşılanmıştır. Anadolu'daki kadınlar tarafından ise bunun karşılığında tahıl ve gümüş gibi metaller Asur'a gönderilmiştir.³⁷⁰

Kumaş ve tekstil ürünleri ticaret ağında önemli bir yer teşkil etmektedir. Çeşitli türde kumaş imalatında kutanum (keten) kumaşı da önemli bir yer tutmaktadır. Ticari hayatta kadın ve kadının karakterini yansıtan ifadeler açısından ünlü tüccar Puşu-ken'in

³⁶⁸ Hasan Ali Şahin, 'Kültepe Metinlerinde Geçen Rahip ve Rahibeler', *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.8, 1999, s. 147.

³⁶⁹ A. M. Darga, *age.*, s. 95.

³⁷⁰ E. Öz, 2008, s. 49.

eşi olduğu düşünölen (Balkan'a göre Lamassi, Puşu-ken'in eşi değil Asur'da oturan akrabasıdır.) Lamassi'ye ait mektubun tercümesi önemli bir örnek teşkil etmektedir. Günümüzde Geneve Sanat ve Tarih Müzesi'nde MAH. 16.209 numaralı olarak sergilenmektedir.

Lamassi'nin mektubu (MAH 16.209)

'Puşu-ken'e yazar, şöyle konuşur Lamassi:

Biliyor musun, insanlık ne kötüleşti. Kardeş kardeşi yiyecek. Herkes komşusunu yutmaya çalışıyor. Buraya (Asur şehrine) gelme şerefini bize lütfet. İş mecburiyetlerini kopar (kes). Küçük kızı Tanrı Asur'un kucağına yerleştir. Ah! Şehirde (Asur'da) yün çok pahalı. Parayı (gümüş) bana tahsis edeceğiniz zaman, 1 mina gümüşü yünün içine yerleştir. Vergi için bana yolladığın 1 mina gümüşü, kontrolörler istediler. Ben senin için korkuyorum, fakat ben onu daha vermedim. Onlara şöyle dedim: limu (yüksek devlet adamı) benim evime gelsin, gerekirse evi götürsün. Kız kardeşin, hizmetçi kadınlardan birini satışa çıkardı. Onu ben 14 şecele aldım. Kız kardeşin Sallim-ahum, sen gittiğinden beri iki ev inşa ettirdi. Acaba biz ne zaman bunu yapacağız? Hiç mi? Aşşur-malik'in sana daha evvelce getirdiği kumaşlara gelince, parasını niye bana yollamıyorsun? ³⁷¹

Mektubun başlangıcı ticari içerikten ziyade Lamassi'nin etrafındaki insanların tutumları ile ilgilidir. Lamassi tüccar eşini Asur'a çağırılmaktadır. Küçük kızını Tanrı Asur'un kucağına yerleştir ifadesi ile onun bir rahibe olarak tapınağı verilmesini istediğı anlaşılmaktadır. Ticari sahada genelde kumaş ve yün ticareti yapıldığı için bu ticari metanın fiyatının arttığı ve buradan anlaşılacağı üzere yün işlemeciliğinin azalması yönünde fiyat değerinde artışın olduğu anlaşılmaktadır.

Bilindiğı üzere Asur'dan gönderilen malların karşılığında alınan gümüş, altın gibi değerli madenler Lamassi'nin de göndermiş olduğu yün karşılığında 1 mina gümüş istemektedir. Tüccar eşi aynı zamanda Asur'da onun ortağı şeklinde görev aldığı

³⁷¹ A. M. Darga, *age.*, s. 97.

limu'nun vergi kontrolü yapması ve Lamassi'nin muhtemelen vergi kaçakçılığı yapan eşi için endişelenmesinden anlaşılmaktadır.

Mektubun sonu özel hayata ilişkin bilgiler içermektedir. Bu bağlamda Lamassi'nin görünmesinin kadın hizmetçisi olarak geçen fakat kadın kölesi olma ihtimalinin yüksek olduğu kişiyi, görünmesinden 14 şeqel'e satın aldığını bahsetmesi ve onun yaptığı evi belirterek Lamassi'nin bu duruma özendiği görülmektedir. Sitem mahiyetinde olan '*acaba biz bunu ne zaman yapacağız?*' cümlesi ile tüccarın kız kardeşini kıskandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca muhtemelen aracı olan Aşşur-malik ile göndermiş olduğu kumaşların parasını istemesi ticari sahada kadının bir iş ortağı konumunda olduğunu kanıtlar mahiyettedir.

Kadınlar tarafından gönderilen mektuplar bahsinde 86. Kt 92/k 323 numaralı mektup tüccar şu-İstar'a yakın akrabası olduğu tahmin edilen Ummatiya tarafından gönderilmiştir. Mektubun içeriğinde Ummatiya'nın tüccara nasihatte bulunduğu ve saraya bir konu hakkında sık sık müracaat ettiği fakat hiçbir sonuç elde edilemediği anlaşılmaktadır. Buradan anlaşılıyor ki Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Asur'da bir saray bulunmaktadır. Bunun yanında Ummatiya şu-İstar'a sürekli kaçıp kendini kurtar demektedir.³⁷² Kaçmasını istemesinin sebebinin şu-İstar'ın başının dertte olduğunu göstermektedir. Metnin tercümesi şu şekilde verilmiştir:

¹⁻² *Şu-İstar'a söyle! Ummatiya şöyle (söyler):*

²⁻⁶ *Burada yardımcımız yoktur. Sarayın kapısına devamlı olarak gidiyoruz fakat kimse bize yardımcı olmuyor.*

⁷⁻¹⁰ *Git! Kaç ve senin şehrin senin (hakkında) ne karar verirse versin; sen bizzat kendin karar ver!*

¹¹⁻¹³ *(Daha) kaç gün oturacaksın? Hayatının günleri daha ne kadar uzun olacak?*

¹³⁻¹⁶ *(Sana destek olacak) bir yardımcın olmadığından git (ve) gümüşü harca ki buraya kaç.*

³⁷² H. Erol, 2018, s. 155.

16-18 *Senin hatırına (/kurtulman için) 100 talent gümüş (masraf) olsun.*

19-21 *Sana devamlı olarak yazıyorum ki; tanrı AŞŞur seni hep uyarıyor, işitmiyor musun?*

21-24 *Ayrıca, şimdi AŞŞur senin yakarışını kabul etsin ve seni desteklemediklerinden dolayı kaç!*

25-27 *Birisi buraya gelinceye kadar hayatının günleri (daha) ne kadar uzun olacak?*

28-30 *İrma- AŞŞur'da olmasa hiç kimse bize şahitlik için yaklaşmıyor.*

31-33 *O bizi şehre getirdi ve İrma- AŞŞur şöyle (söyledi):*

33-37 *'Ben adamın vekili olmadığım (halde) niçin beni beraberinde etrafta sürükleyip duruyorsun?*

37-39 *Ben şöyle (cevap verdim): 'Ben seni (onun) temsilcisi belirledim.' Oradan İrma- AŞŞur (ile ilgili) haberin gelsin! ³⁷³*

Mektuptan anlaşıldığına göre tüccar olan şu-İştar'ın başı derttedir. Yakın akrabası Ummatiya'nın mektubu nereden gönderdiği net olarak belli olmasa da Asur'dan gönderdiği kuvvetle muhtemeldir ve tüccarı ısrarla Asur'a geri çağırmaktadır. Bunun nedeni olarak şu-İştar'ın suçu net olarak belirtilmese de mektuptan yola çıkılarak Koloni Dönemi'nde yaygın rastlanılan bir durum olan vergi kaçakçılığı yapmış olduğu düşünülebilir. Çünkü bu görüşe varma sebebi olarak Ummatiya'nın *'buraya kaç, senin hatırına (kurtulman için) 100 talent gümüş masraf olsun, İrma- AŞŞur'da olmasa hiç kimse bize şahitlik için yaklaşmıyor.'* ifadeleri ile tüccar şu-İştar'ın yasadışı işler yaptığı anlaşılmaktadır.

Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde tüccarlar kurmuş oldukları pazar yerleri ve sattığı mallar dâhilinde vergi ödedikleri bilinmektedir. Bu bağlamda kâr oranını yükseltmek isteyen tüccarlar, mallarını kaçak yollardan şehre sokarak vergi ödemekten kurtulmaya çalışıyorlardı. Bu aslına bakılırsa büyük bir suçtu ve yakalandığı takdirde

³⁷³ H. Erol, 2018, s. 156.

hapis cezası verilmekteydi. Kültepe Tabletleri'nde *kišertum/kisersum* olarak geçen ifade yerel beylerin saraylarında bulunan zindanlardır. Elde edilen bilgiler doğrultusunda da Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nin pazar yeri olan Karum'da da *kišertum* olarak geçen hapisaneler olduğu metinlerden anlaşılmaktadır.³⁷⁴ Nitekim mektuba tekrar bakıldığında Ummatiya vurgulu bir şekilde oradan kaçmasını söyleyip yaşadıkları olay karşısında İrma- Aššur dışında kimsenin onlara şahitlik yapmadığını belirtmesi ū-İštar'ın büyük bir sorun yaşadığının delilidir.

88. Kt 92/k 655 numaralı mektupta Haditum ve ūmat-İštar tarafından yazılmıştır. Haditum kocasından kendilerine göndereceği 1 mina gümüş ile yağ, buğday ve odun almak istediğini belirtmiştir.

İlgili metnin tercümesi şöyledir:

¹⁻³ 'ū-İštar'a söyle! Haditum ve ūmat-İštar şöyle (söyle):

⁴⁻⁷ Bize göndereceğin 1 mina gümüş (ile) buğday alayım, yağ alayım, onların tütüslüğü için odun alayım.

⁷⁻¹² 10 ekmek için bana gönderdiğin 1 mina gümüş giyecek için temizdir.

¹²⁻¹⁵ (...)

¹⁻³ Belgenin (...) dostumuzu bize bırakmıyorlar.

⁴⁻⁷ Bizim senden başka hiç kimsemiz yok! Aššur-imitti yazdı(...) ³⁷⁵

Mektupta kadın eşinden gümüş isteme sebeplerini açıklamıştır. Buğday, yağ ve odun istemesinin sebebi olarak ekmek, yemek ve ısınma gibi temel yaşam ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için olduğu düşünülmektedir. Mektubun çoğu kısmı kırık ve arka yüzü kayıptır. Bundan dolayı doğrudan son cümleye değinildiğinde tüccar eşinin Asur'da yalnızlık çektiği anlaşılmaktadır.

³⁷⁴ Lütfi Gürkan Gökçek, 'Kültepe'den Kaçakçılıkla İlgili Yeni Bir Belge', *Archivum Anatolicum*, C.11, S.2, Ankara 2017, s. 40-42.

³⁷⁵ H. Erol, 2018, s. 158.

89. Kt 92/k 670 numaralı mektupta ise Šimat-İştar ve Haditum herhangi bir meseleden ötürü sürekli saraya gittiklerini fakat saraya alınmadıklarını belirtmektedir. Mektubun okunabilen kısımlarından anlaşıldığı kadarıyla řu-İştar'dan konu ile ilgili temsilci belirlemesi hakkında bazı ifadeler yer almaktadır. Mektubun tercümesi řu şekilde verilmiştir:

¹⁻² şu-İştar'a söyle! Haditum ve şu-İştar şöyle(şöyler):

³⁻⁶ Burada yardımcımız yoktur ve sarayın kapısına devamlı olarak gidiyoruz fakat hiç kimse bizi içeri bırakmıyor.

⁷⁻¹⁰ (...) tayin ettiğin (...) temsilciyi (...) bizim desteğimizde (...) durmuyorlar.

¹¹⁻¹² (...) bizi geri döndürüyorlar. (...) seni oyalıyorlar. (...) ³⁷⁶

Tüccarın eşi ve kızı, sebebi bilinmeyen bir durumdan dolayı sürekli saraya gittiklerini fakat içeri dahi alınmadıklarını belirtmektedir. Tayin edilen temsilcinin de onlara yardımcı olmadığını belirtmiştir. Bu bağlamda anlaşılan o ki tüccarlar Asur'da bulunan eşlerine destek ve yardımcı olmaları için bir temsilci tayin etmişlerdir. Tüccar ve eşinin iş ortaklığında olduğu düşünölüp son cümlesinde geçen 'seni oyalıyorlar' ifadesi ile yaşadıkları durum karşısında yardım görmedikleri anlaşılmaktadır.

90. Kt 92/k 995 numaralı mektup yine Haditum ve Šimat-İştar tarafından gönderilmiştir. Mektubun çođu kısmı kırıktır. Mektubun tercümesi řu şekilde yapılmıştır:

¹⁻² şu-İştar'a (...). Haditum (...).

³⁻⁸ (...) 3 (parça) kumaş (...).

^{1'-2'} ve (...) istemedi.

^{3'-4'} (...) 'nın gümüşünü getirmedi.

^{4'-5'} Damqaya'nın (...)

³⁷⁶ H. Erol, 2018, s. 159.

*6'-13' Sen şöyle (söyledin): İşte onun sözünü de (...) kız çocuklar (...) geldi (...).
Senin kalbin (...)*

*14'-19' Şimat-İstar şöyle (söyler): Senin kızlarını kocaya (...) hileyle aldıkları (...)
burada senin için endişeleniyoruz.*

19'-20') Kalk ve buraya gel! Senden başka kimsemiz yok!³⁷⁷

Mektupta geçen 3 parça kumaş ifadesi ile Koloni Dönemi'nde kumaş ticaretinin de etkin olduğunu göstermektedir. Önceki sayfalarda bahsedildiği üzere kumaş, tekstil ürünleri gibi ticareti yapılan maddelerin karşılığında gelen gümüş, altın gibi değerli maddeler bu mektupta da 'gümüşünü getirmede' şeklinde geçmektedir. Ayrıca cümlelerde geçen ifadelerle göre tüccarın en az iki kızı olduğu anlaşılmaktadır. Mektubun son cümlesinde Şimat-İstar babasına 'Kalk ve buraya gel! Senden başka kimsemiz yok!' diyerek Asur'a geri çağırılmaktadır.

Kültepe Tabletleri arasında No.31 Kt n/k 584 numaralı krem renkli tablete yazılmış Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nin ünlü tüccarı olan Usur- şa- İstar' a kız kardeşi Şimat-Su'en tarafından gönderilen mektup aşağıda verilmiştir. İbana isimli şahıs her iki kardeşin de kız kardeşidir. Metnin tercümesi şu şekilde yapılmıştır:

1-3 Şimat-Su'en, Usur- şa- İstar' a şöyle söylüyor:

3-6 Lila ailesi için senin 3 mina gümüş kefalet ücretin karşılığında, Usur- şa- İstar'ın oğlu Puzur-ili kefil kaydedilmiştir.

6-8 Kız kardeşin hayattayken ona faizi o tarttı.

8-11 Kız kardeşin öldüğünden beri Sir-rabi'nin kirasından 10 mina bakırı İdi-Aşşur hanıma verdi.

12-15 Ve ben iki veya üç defa (kefil) Puzur-ili'yi kış mevsiminde çağırdım ve onu tehdit ettim.

³⁷⁷ H. Erol, 2018, s. 160.

- 15-18 *Bugün hanım beni kurtardı ve o buraya evin mührünü kontrol etmeye sık sık gelecek!*
- 18-21 *Gerçekten parayı bana gönder ve hanıma ödesinler de aileyi dağıtmasın!*
- 22-26 *Lütfen, İa- Şar'ın sana verdiği miktardaki parayı bana gönder de hububatı, yiyeceğimiz olarak (ambara) dökeyim (toplayıp depo edeyim).*
- 26-27 *Bu sene elverişli senedir.*
- 27-29 *Senin kızın, onun babasının kız kardeşine vermiştir, sen (artık) ona bir şey bırakma!*
- 30-32 *Senin ona gönderdiğin göğüs süsünü o kadın kullanmaktadır ve benim önüme koymuştur.*
- 32-34 *Ben de onu giyeceğim ve muhafaza edeceğim ve o devamlı surette benim nezdimde olacak,*
- 35 *onu o kadın bozmasın, onu sen koru!*³⁷⁸

Günümüzde olduğu gibi Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde de ticaret hususunda kefillik görülmektedir. Kardeşlerin ölümü halinde herhangi bir yönde gelen para miktarının da pay edildiği metnin ilgili satırlarından anlaşılmaktadır. 15 ve 18 numaralı cümlelerde geçen ifadelerle göre kadın nüfuzunun etkinliğinden söz edilebilir. Çünkü burada kadın için 'evin mührünü kontrol etmeye sık sık gelecek' ifadesi kadının yetkili bir konumda olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir. Ayrıca tüccardan para istemediği bunun karşılığında toprakta verimin olduğu bir sene yaşandığı ve kıtlık günleri için ambara hubabat depolamak istemektedir. Tercümesi verilen metnin son satırlarında geçen göğüs süsü yani broş ile ilgili verilen bilgiler kadının o dönemde de süs eşyalarına olan ilgisini gözler önüne sermesi açısından önemlidir. Kültepe vesikalarında göğüs süsü yani broş 'tudittum' şeklinde geçmektedir. Metinlerde

³⁷⁸ Emin Bilgiç-Sabahattin Bayram, *Ankara Kültepe Tabletleri II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 60,61.

genellikle altın ile birlikte geçmesi kadın süs eşyalarının değerli madenlerden (altın, gümüş ve farklı taşlar) yapıldığını gösterir mahiyettedir.³⁷⁹

No.52 Kt n/k 588 numaralı krem renkli tablet Šimat-Su'en tarafından Mannu-ki-Aššur'a yazılan bir mektuptur. Mektubun genel olarak konusu Šimat-Su'en'in, Mannu-ki-Aššur'a, ū-Enlil'e kumaş verdiğinden ve onun kendisinden para istediğinden bahsetmektedir. Mannu-ki-Aššur'dan ū-Enlil'deki alacağını tahsil etmesini ve bu suretle parayı kendisine göndermesini istemektedir. Mektubun tercümesi aşağıda verilmiştir.

¹⁻² *Mannu-ki-Aššur'a Šimat-Su'en şöyle söylüyor:*

³⁻⁶ *1 adet iyi (cins) kutanum kumaşını ū-Enlil'e tadmiqtum olarak verdim.*

⁶⁻⁹ *O bana 1/2 mina gümüş tembih etti, iyi cins raqqatum kumaşını Amur- Aššur'un oğlu Aššur-İdi ona götürdü.*

⁹⁻¹¹ *Çocuğun kumaşını Puzur-enna ona taşıdı.*

¹²⁻¹⁴ *Lütfen, ū-Enlil'i tutup, kumaşlarımın bedeli olan parayı ona verdir ve bana gönder.*

¹⁵⁻¹⁶ *Altıda bir (hesabıyla) borçlu olduğum borcumu telaftı edeyim.³⁸⁰*

Ticari içerikli bir mektup olan Šimat-Su'en mektubunda kutanum olarak belirtilen kumaşın ū-Enlil'e tadmiqtum olarak verdiğini bahsetmektedir. Bu noktada tadmiqtum kelimesinin manasına değinmek yerinde olacaktır. Tadmiqtum ifadesi Eski Babil, Elam ve Eski Asur kaynaklarında geçmektedir. 'Faizsiz ödünç verilen değerli emtia' veya 'yardımcının kendi hesabına işletmesi için verilen ödünç emtia' olarak tercümesi yapılmıştır. Elam ve Eski Babil vesikalarında ticari seyahatler esnasında ödenen para manasında kullanılan tadmiqtum tabiri Eski Asur vesikalarında ise gönderilen veya gönderilmesi istenilen para olarak geçmekte ayrıca tespiti yapılan bir başka tanımda ise ithalat ve ihracatı yapılan eşyalardan bir nevi vergi (nishatum vergisi gibi) mayinde

³⁷⁹ Nurgül Yıldırım, 'Kültepe Metinlerinde Geçen Altın Süs Eşyaları', *History Studies International Journal of History*, C.5, S.3, 2013, s. 259.

³⁸⁰ E. Bilgiç-S. Bayram, *age.*, s. 92,93.

alındığı anlaşılmaktadır.³⁸¹ Mektubun devamında Şimat-Su'en borçlarını ödemek için göndermiş olduğu kumaşlarının değerinin karşılığı olan parayı ticarete aracı rol üstlenen Şu-Enlil ile göndermesini istemektedir. İşte bu noktada kadının borçlanabildiği, aracılara ürettiği malların ticaretini yapabildiği görülmekte ve ekonomik olarak kendi ayakları üzerinde durabilen bir pozisyon üstlendiği ortaya çıkmaktadır.

2.3. Hitit Dönemi Kadın Mektupları ve Kadın ile İlgili Edebi Metinler

Hititler'in Anadolu'ya nereden geldikleri hakkında net bir bilgi yoktur. Fakat geliş güzergâhları hakkında 3 farklı görüş mevcuttur. Birinci görüşe göre Boğazlar üzerinden geldikleri, ikinci görüşe göre Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya geldikleri, üçüncü görüşe göre Kuzey Suriye üzerinden Anadolu'ya geldikleri tahmin edilmektedir.³⁸² Ekrem Akurgal'a göre Hititler ve onlarla birlikte göç eden birçok Hint-Avrupa boyları Kafkasya üzerinden inerek belirli bir süre Güney ve Güneydoğu Anadolu'da kalmışlar daha sonra yavaş yavaş Orta Anadolu'da yerleşim kurmaya başlamışlardır.³⁸³ Orta Anadolu'da Kızılırmak çevresine yerleşerek Hitit öncesi orada varlık gösteren (Zalpa, Neşa, Kuşşara) beylikler etrafında birbirlerine rakip bir şekilde yaşamışlardır.³⁸⁴ Orta Anadolu'ya yerleşerek zaman içerisinde burada ilk imparatorluğu kuran Hititler hüküm sürdükleri süre boyunca Anadolu'nun büyük bir kısmını içine alarak Mezopotamya'nın kuzeybatısına ve Suriye'ye kadar uzanan büyük bir imparatorluk kurmuşlardır.

Hitit adı etimolojik açıdan incelendiğinde Yahudilerin kutsal kitabı olan Tevrat'ta '*ht halkı*' olarak geçmektedir. Hatti adının İbranileşmiş şekli olup Sami dillerinde sesli harf bulunmadığı için '*ht*' şeklinde yazılmıştır. Asur kaynaklarında ise '*Heta*' şeklinde geçmekte ve Mısır hiyeroglif yazılarında da *ht* değerinde hiyeroglif işaretleri kullanılmıştır.³⁸⁵ *Het oğulları* denilen kavim Tevrat'ın ilk beş kitabında, Yeşu'da ve Tekvin'de geçmektedir. Arkeolojik çalışmalar neticesinde Boğazköy arşivlerinin bulunmasıyla Hititler'in kendilerini Hititli olarak adlandırmadıkları ortaya çıkmıştır.

³⁸¹ Emin Bilgiç, 'Çivi Yazılı Kaynaklarda Geçen Başlıca Borç ve Ödünç Tabirleri', *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.5, S.4, Ankara 1947, s. 439,440.

³⁸² E. Memiş, 2015b, s. 45.

³⁸³ Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, Phoenix Yayınları, Ankara 2020, s. 42.

³⁸⁴ Bülent İplikçioğlu, *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul 2013, s. 72.

³⁸⁵ E. Memiş, 2015b, s. 46,47.

Onlar kendilerini *Nesili* yani *Neşalı (Kanişli)* olarak tanıtmışlardır. Kullanmış oldukları dilleri de Nesumnili, yani Nesica (Neşaca-Hititçe) olarak adlandırmışlardır.³⁸⁶

Nesice konuşan halk bulunmuş oldukları Anadolu coğrafyasını ‘Hatti Memleketi’ burada yaşayanları ise ‘Hatti Sakinleri’ olarak adlandırmışlardır. Tüm bu veriler gösteriyor ki Anadolu’da Hititler’den önce varlık gösteren Hatti toplumu Hititler’in hâkimiyeti altına girerek barış içinde yaşamışlar ve Hititler pek çok alanda Hurrilerden etkilenmişlerdir.³⁸⁷

Hititler’in kullandıkları yazı sistemi kendisinden önce varlık gösteren Eski Asur yazı tarzından farklı olarak Eski Babil üslubunda kullanılan çivi yazısıdır. Bu yazının Anadolu’ya Kuzey Suriye aracılığıyla girdiği kabul edilmektedir. 400 yılı aşkın süre boyunca kullanılan bu yazı halk tarafından kullanılmamış olup genelde resmi belgelerde, dinsel törenlerde, tarihsel verilerde ve bunun gibi pek çok yönetim işlerinde kullanılmıştır. Örneğin Hitit çivi yazısı ile yazılmış en eski tarihsel içerikli metin Anitta ve babası Pithana’nın yaptığı savaşlardan bahseden Anitta Metni’dir.³⁸⁸ Günümüz İngilizcesi gibi yaygın bir dil olarak kullanılan Akadca ise devletlerarası antlaşmalarda ve mektuplarda diplomatik dil olarak kullanılmaya devam etmiştir. Bu bağlamda Mısır ile yapılan Kadeş Antlaşması’nın³⁸⁹ Akadca bir nüshasının bulunması devletlerarası antlaşmalarda Akadca’nın kullanıldığını göstermesi açısından önem arz etmektedir.³⁹⁰

Hitit dilinin çözümü sürecinde, 1906 yılında Alman asıllı Hugo Winckler ile Theodor Makridi Boğazköy’de kazılara başlamışlardır. Fakat çalışmalara başlanıldığı

³⁸⁶ Mehmet Ali Kaya, *Türkiye’nin Eskiçağ Tarihi I*, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2017, s. 117,118.

³⁸⁷ E. Akurgal, 2015, s. 18.

³⁸⁸ Turgut Yiğit, ‘Hitit Çivi Yazısının İlk Ortaya Çıkışı’, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.24, S.37, Ankara 2005, s. 81.

³⁸⁹ Mısır’ın güneye doğru yayılma faaliyetleri Hititlerin saldırıları nedeniyle kesintiye uğramıştır. Mısır’da 19. Sülale firavunlarından olan II. Ramses Dönemi’nde birbiri ile eşit olan bu iki devlet, Suriye’nin Kadeş şehri sınırında MÖ 1275’te bir savaş gerçekleştirmişlerdir. Her iki tarafta kendilerinin bu savaştan zaferle çıktıklarını ileri sürmüşlerdir. Mücadele sonrası her iki taraf arasında uzlaşma sağlanıp Kadeş Barış Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmanın Mısır’daki versiyonu II. Ramses’in mezarının duvarında (Karnak Tapınağı), Akadca versiyonu da başkent Hattuşaş’ta bulunmuştur. Yapılan bu antlaşma eşitlik esasına dayanan ilk antlaşmadır. Bkz. Ulaş Töre Sivrioğlu-Muzaffer Ercan Yılmaz, ‘İlk Çağ Uygarıklarında Diploması’, *U. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.10, S.2, Bursa 2017, s. 193-196.

³⁹⁰ Tuğba Cevriye Özkartal, ‘Eskiçağ’da Yazı, Kitap ve Kütüphanenin Oluşum Süreci; Günümüz Eğitimine Katkıları’, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S.34, Konya 2015, s. 375.

süre zarfında Hititler'in başkenti Hattuşa olduğu bilinmemektedir. Birinci Dünya Savaşı'nın gerçekleştiği sırada bölgede devam eden kazı çalışmalarında meydana çıkan yaklaşık 10.400 tablet farklı konularda yazılmıştır. Bilim dünyasına Hitit dilinin çözülmesi noktasında damgasını vuran 1917 yılında Çek bilim adamı Bedrich Hronzy tarafından çevirilen ilk cümle, Hititler hakkında bilgilerin aydınlanmaya başlaması açısından ilk adımı oluşturmaktadır.³⁹¹ Çevirisi yapılan ilk cümle şu şekilde verilmiştir:

'nu NİNDA-an ezateni vatarma ekuteni' tercümesi ise *'ekmeği yiyiniz ve suyu içiniz'* şeklinde yapılmıştır. Burada NİNDA kelimesi Sumerce olup ekmek anlamına gelmektedir. Hronzy ekmek kelimesinin yanında yer alan -an ekini ekmeğin yanında yemek olarak düşünüp birleştirmiştir. *Vatarma* kelimesini İngilizce'de su için kullanılan *'water'* kelimesi ile Almanca'da ise suyu ifade etmek için kullanılan *'wasser'* kelimesi ile benzer tutularak cümlenin tamamını *'ekmeği yiyiniz ve suyu içiniz'* şeklinde tercümesi gerçekleştirilmiştir. Ayrıca belirtmek gerekir ki burada geçen *'ezateni'* kelimesi ise, İngilizce'deki *'eat'* yemek fiili ile Almanca'daki *'essen'* fiiliyle benzerlik göstermesi açısından dikkat çekmektedir. Hititçe'nin Almanca ve İngilizce ile mukayese edilmesinin sebebi ise mensup oldukları dil ailesi yönünden Hint-Avrupa dil ailesi grubu ile aynı kökenden gelmelerinden kaynaklanmaktadır.³⁹²

Hititler elde edilen vesikalarda görüldüğü üzere kendilerini 'kuşşaralı' veya 'kuşşaralı adamın soyundan gelenler' olarak da adlandırmışlardır. Bu noktada Hitit Devleti kurulmadan önce Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nin sonuna doğru Orta Anadolu'da bulunan şehir devletleri Pithana'nın oğlu Anitta tarafından tek bir krallık altında toplanmıştır.³⁹³ Anadolu'da bulunan Puruşhanda, Hatti ve Neşa gibi beylikler Anitta tarafından tek tek hâkimiyet altına alınmıştır. MÖ 1725 yıllarında, Kuşşara'da hükümdarlığını sürdüren Anitta bir gece baskını ile ele geçirdiği Neşa'yı (Kaniş) başkent yapmıştır. Buradaki halka saldırı ve kötülükle değil hoşgörü ile yaklaşmıştır. Anitta ve

³⁹¹ Cem Karasu, 'Hattuşa-Boğazköy Arşiv-Kitaplık Sistemleri Üzerine Bazı Yorumlar', *Archivum Anatolicum*, C.3, S.1, 1997, s. 215.

³⁹² E. Memiş, 2015b, s. 48,49.

³⁹³ Meltem Doğan Alparslan-Metin Alparslan, *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s. 11.

babası Pithana'nın icraatlarının anlatıldığı Anitta metninde Neşa'yı alışı şu şekilde kayda geçirilmiştir:

*'Kuşşara kralı, kentten büyük bir kudretle inip, Neşa'yı bir gecede gücü sayesinde aldı. Neşa kralına saldırdı ama Neşa halkına kötülük etmedi. Onları analar ve babalar yaptı. Babam Pithana'dan sonra ise, ben aynı yıl içinde bir isyanı bastırdım; hangi ülke ayaklandı ise, onu tanrı Şiu yardımıyla yendim (CTH 1).'*³⁹⁴

Anitta'dan sonra oğlu Perua'nın bir süre krallık yaptığı bilinse de uzun süreli olmamış Kuşşara Krallığı'ndan kısa süre sonra Hititler bu bölgede krallık kurmuşlar ve kendi soylarını Kuşşura Krallığı'na bağlamışlardır.³⁹⁵ Anitta, Hitit Devleti'nin başkenti olacak Hattuşa şehrini fethetmiş ve burayı yerleşime açacak kişiyi de lanetlemiştir. Fakat Hitit Kralı I. Hattuşili bu duruma aldırış etmeyerek Anitta'dan sonra burayı Hitit Devleti'nin başkenti yapmıştır.³⁹⁶ Bu yerleşim yerine Hattuşa ismini Hattiler vermiştir. Hattuşa ismi ile ilgili elde edilen en eski bilgiler Mari'de bulunan fakat Mari kökenli olmayan Akad dilinde yazılmış bir mektupta ve Anitta Metni'nde geçmektedir. Hititlere ait çok sayıda tabletin ortaya çıkarıldığı Boğazköy arşivindeki ilk Hitit çivi yazılı metinlerde Hattuşa ismi Sumerce *URU KU.BABBAR* şeklinde yazılmıştır ve burada geçen *KU.BABBAR* kelimesinin gümüş anlamına geldiği de bilinmektedir.³⁹⁷ Verilen bu isimden anlaşılıyor ki Anadolu toprakları maden yatakları noktasında zengin bir konumda bulunmaktadır.

Bilinen ilk Hitit hükümdarı Labarna'dır. Labarna ile Hattuşili'nin aynı kişi olduğu düşünülüp, Hattuşaş'ı fethettikten sonra Hattuşili ismini aldığı şeklinde görüşler olduğu gibi; Labarna ile Hattuşili'nin ayrı kişiler olduğunu söyleyen bilim insanları da vardır. Hattuşili Dönemi hakkında önemli bilgiler sunan kaynak Telepinuş Fermanı'dır. Bu belgede başarılı bir komutan olan Labarna ve Hattuşili'den ayrı kişiler olarak

³⁹⁴ M. Doğan Alparslan-M. Alparslan, *age.*, s. 51.

³⁹⁵ Hasan Bahar, *Eskiçağ Uygarlıkları*, Kömen Yayınları, Konya 2014, s. 204.

³⁹⁶ L. G. Gökçek-O. Abacı, *age.*, s. 94.

³⁹⁷ Savaş Özkan Savaş, 'HattuŞa Adı Üzerine', *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri Çorum 16-22 Eylül 1996*, Ankara 1998, s. 505-513.

bahsedilmiştir.³⁹⁸ MÖ II. binyılda Anadolu coğrafyasına damgasını vuran Hitit Devleti'nin asıl kuruluş dönemi olarak I. Hattuşili'nin kral olduğu tarih ele alınmaktadır.³⁹⁹

Tarihin her döneminde erkekle tamamlayıcı bir rol üstlenen kadın Hitit Dönemi'nde de önemli bir konumda yer almıştır. Hitit toplumunda kadın, Mezopotamya toplumlarında görülen erkek baskısı altında kalmış olan kadına kıyasla kral ile eşit statüde görülen kraliçeler başta olmak üzere çok daha saygın bir muamele görmüştür.⁴⁰⁰

Hitit toplumunda halk kadınının konumunu değerlendirebilmek için öncelikli olarak yazılı belgelerden yararlanılmaktadır. Halk kadınlarının sahip olduğu hakları ve gördüğü muameleyi anlamak için Hitit Kanunları önemli bilgiler sunmaktadır.

Nitekim Hitit Kanunları Hitit saray arşivinde kil tabletlere yazılarak muhafaza edilmiştir. Toplamda 200 maddeden oluşan bu kanunların ilk 100 maddesi *ták-ku LÚ-an* 'eğer bir adamı' ifadesi ile başlar, diğer 100 maddesi ise *ták-ku* ^{gıs} *GEŠTİN-an* 'eğer bir üzüm bağını' ifadesi ile başlamaktadır. Mezopotamya Kanunları'nda görülen prolog ve epilog kısımları Hitit Kanunları'nda bulunmamaktadır. Kanunların genel olarak içerdiği konular ceza, aile ve iş hukuku ile ilgilidir. Ayrıca Hitit mahkemeleri (DI, DÍNU, Hannešsar) bizzat kral tarafından sarayın ya da kralın kapısında gerçekleştirildiği bilinmektedir.⁴⁰¹

Kanunlardan elde edilen bilgiler doğrultusunda ceza hukukunda kadın ve erkek eşit statüde tutulmuş sınıf ayırımına göre farklar gözetilmiştir. Örneğin 'Bir kavgada sonucu herhangi bir kimse bir erkek veya kadını öldürürse, ölenin yerine dört baş (kişi), erkek veya kadın verir. Aynı durumda esir bir erkek veya kadın öldürülürse yarısını, yani iki erkek veya kadını verecektir.'⁴⁰² Maddeden anlaşılacağı üzere kadın-erkek ayırımından ziyade burada sınıf ayırımı belirgin bir şekilde kendisini göstermektedir.

³⁹⁸ H. Bahar, *age.*, s. 206.

³⁹⁹ Turgut Yiğit, 'Hitit Krallığı'nın Kuruluş Dönemindeki İç Olayların Sırası', *Archivum Anatolicum*, C.6, S.2, 2004, s. 143.

⁴⁰⁰ E. Akurgal, 2019, s. 116.

⁴⁰¹ Güngör Karauğuz, *Hitit Yasaları*, Çizgi Kitabevi, Konya 2018, s. 10-16.

⁴⁰² A. M. Darga, *age.*, s. 187.

Cinsel suçlar içerisinde 197. madde Hititlerin evlilikte sadakate verdiği önemi ve sadakatsizlik karşısında sert bir tutum sergilediklerini göstermesi açısından bir örnek oluşturmaktadır.

*'Eğer bir adam kadını dağa kaldırırsa, adam günah işlemiştir, ölsün. Eğer adam (kadını) evde almışsa, kadın günah işlemiştir, kadın ölsün. Koca, onları (bu vaziyette) bulursa ve onları öldürürse, (onun yaptığı bu eylem) suç değildir.'*⁴⁰³

Örneği verilen maddede tecavüz durumunun açık veya kapalı yerde gerçekleşmesine göre cezanın verileceği taraf değişmektedir. Kocaya ise böyle bir durumla karşılaştığı takdirde karısını ve yakaladığı adamı öldürme yetkisi verilmiştir. Bu duruma ithafen 197. maddenin benzer örneği Tevrat kitabında da geçmektedir.

*'Eğer bir adam başka birinin karısıyla yatarken yakalanırsa, hem kadınla yatan adam, hem kadın, ikisi de öldürülecek. İsrail'den kötülüğü atacaksınız. Eğer bir adam kentte başka biriyle nişanlı erden bir kızla karşılaşır ve onunla yatarsa, ikisini de kentin kapısına götürecek taşıyarak öldüreceksiniz. Çünkü kız kentte olduğu halde yardım istemek için bağırmadı; adam da komşusunun karısıyla ilişki kurdu. Aranızdaki kötülüğü ortadan kaldıracaksınız. Eğer bir adam kırdaki nişanlı bir kızla karşılaşır, onu yakalayıp tecavüz ederse, yalnız tecavüz eden adam öldürülecek. Kıza hiçbir şey yapmayacaksınız. Çünkü kızın ölümü hak edecek bir günahı yoktur.'*⁴⁰⁴

Görülüyor ki Hitit hukukunda cinsel suçlar ağır cezaya çarptırılmaktadır. Tevrat kitabından örneği verilen kısımda, Hitit yasası ile benzerlik göstermesi açısından önemlidir. Yakın akraba yani öz anne, kız kardeş ile cinsel birliktelik ve evlilik de Hitit toplumunda şiddetle yasaklanmıştır.

Evlilik müessesinde ataerkil bir aile yapısı görülen Hitit toplumunda kadının durumunu açıklamak yerinde olacaktır. Hititçe'de evlilik kelimesinin karşılığı olmayıp

⁴⁰³ G. Karauğuz, 2018, s. 100.

⁴⁰⁴ G. Karauğuz, 2018, s. 47.

onun yerine kocasının karısını aldığı ve ona sahip olduğu şeklindeki kelimeler ataerkil toplum yapısını kanıtlar mahiyettedir. Günümüzde olduğu gibi Hitit toplumunda da söz, nişan ve evlilik şeklinde aşamalar olduğu görülmektedir. Kız tarafının evliliği kabul etmesiyle çift sözlenmiş olur. Başlık parası olarak adlandırılan ‘kuşata’ nın ödenmesiyle çift gerçek anlamda nişanlanmış olur. Bunun karşılığında ise kız erkeğin evine ‘iwaru’ denen çeyiz götürmektedir. Hitit toplumunda evlenen kız erkeğin evine gelin gitmektedir.⁴⁰⁵ Evlilikle ilgili maddeler arasında erkek tarafından alınan hediyelerden sonra kız tarafı evlilikten vazgeçerse kızın ailesi hediyeleri geri ödemekle hükümlendirilmiştir. Bu konuda 28. madde önemli bir örnek teşkil etmektedir.

‘Eğer bir kız, bir erkeğe sözlenmişse ama başka biri onu kaçırmışsa ve kız kaçırılır ya da kaçırılmaz, ilk erkek sözlüsü ne verdiyse o tazmin edilsin. Ama anne ve baba tazmin etmez. Eğer anne ve baba kızı başka adama verirse, (tazminatı) anne ve baba ödesin. Anne ve baba tazminat ödemeyi red ederse, (o zaman) kızı ayırsınlar.’⁴⁰⁶

Nadir de olsa Hitit metinlerinde geçen ‘LÜ antiyantianza’ yani içgüveylik durumlarına rastlanılmaktadır. İçgüveylikten bahseden en eski belge Telipinuş Fermanı’dır. Bu fermana geçen ifadeye göre hanedan içinde krallığın en büyük oğluna eğer oğlu yoksa ikinci kadından olan çocuğa intikal edeceğine yine de erkek çocuğu yoksa ‘kim en büyük kız ise ona bir içgüveyi tutsunlar ve kral olsun’ denmektedir. Bu sayede Kral Telipinu’dan sonra krallığın devamını sağlamak amaçlanmıştır.⁴⁰⁷

Hitit toplumunda özgür ve köle olmak üzere görülen belirgin sınıf ayrımı evlilik müessesinde daha esnek tutulmuştur. Bu bağlamda köle bir erkek özgür bir kadınla evlenebilirdi fakat bunun yegâne şartı kız evine kuşatayı ödemekle ve köle sahibinin izni ile gerçekleşirdi. Köle ile evlenen bir kadın köle olmazdı statüsü aynı kalırdı. Fakat kuşata denilen başlık parası ödmeden gerçekleştirilen evliliklerde özgür taraf belirli bir süre köle olarak kalmaktaydı. Bu yargıyı destekleyen madde ise 35. maddedir.⁴⁰⁸

⁴⁰⁵ Sezer Seçer Fidan, ‘Yazılı Belgeler Işığında Hitit Kadınları’, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, S.157, 2018, s. 31-32.

⁴⁰⁶ G. Karauğuz, 2018, s. 74.

⁴⁰⁷ Y. Kılıç, 2014, s. 158,159.

⁴⁰⁸ G. Karauğuz, 2018, s. 75.

'Bir kalfa ya da çoban özgür bir çobanla kaçarsa ve ona başlık bedeli vermezse, kadın 3 yıl köle olacaktır.' Kölelerin belirli bir maddi güce erişebilmeleri için devlet önemli destekler sunmuştur. Özellikle toprağı işleyerek servet sahibi olmaları konusunda teşvikte bulunmuştur. Böylece kuşata için yeterli parayı biriktiren köle, özgür bir kadın ile evlenebilmiştir.⁴⁰⁹

Hititler'de genelde monogami yani tek eşlilik görülmektedir. Bu durum yine Hitit Kanunları'ndan öğrenilmektedir. Ayrıca Hitit toplumunda tek eşliliğin görülmesi levirat uygulamasında da kendisini göstermektedir. Örneğin bir erkek ölürse, dul kalan kadın önce erkeğin kardeşi sonra eğer kardeşi ölürse, babası ve eğer babası da ölürse erkeğin kardeşinin oğlu (yeğeni) ile evlenebileceği belirtilmiştir.⁴¹⁰

Eşlerden herhangi birinin ölümü veya anlaşmazlık doğrultusunda evliliğin sona erdiği durumlar da görülmüştür. Bu noktada boşanma kararında kadının durumu ile ilgili Hitit Kanunları önemli bilgiler sunmaktadır. Boşanma kararı genelde kocanın isteğı doğrultusunda verilmiştir. Sınıf ayrımı görülen Hitit toplumunda (köle-özgür) boşanma sonucu verilen hükümlerin her iki taraf için de aynı olduğu tespit edilmiştir. Çocuklu ailelerde boşanma gerçekleştirildiğinde çocuklardan birinin anneye verildiğı görülmektedir. Kadının boşanma durumunda nafaka alması ile ilgili mevcut bilgiler bulunmasa da mal paylaşımında erkek ile eşit tutulmuştur.⁴¹¹ Bu bağlamda boşanma davasının genelde erkek tarafından açıldığı görülse de kadınların açtığı davalarda bulunmaktadır. Bu durum kadının özgürce dava açabilme yetkisini göstermesinin yanı sıra mal paylaşımında da kadın erkek ile eşit tutulmuştur.⁴¹² Çocukların genelde babaya verilmesi ve evin paylaşımı noktasında ise Hitit Kanunları'nın 31. maddesi önem arz etmektedir.

'Eğer hür bir erkek, kadın bir köleye aşık olur ve birlikte yaşamaya başlayıp onu karılığa alırsa, evi ve çocukları olursa, sonradan onların araları açılıp

⁴⁰⁹ Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, (çev. Müfit Günay), Dost Yayınevi, Ankara 2002, s. 137.

⁴¹⁰ Murat Orhun, 'Hitit Aile Hukuku ve Eski Hukuk Dönemi Roma Aile Hukuku', *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.5, Denizli 2010, s. 40.

⁴¹¹ Sedat Alp, 'Hitit Kanunları Hakkında', *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.V, S.5'den ayrı basım, Ankara 1947, s. 474.

⁴¹² Trevor Bryce, *Life and Society in the Hittite World*, Oxford University Press, UK 2002, s. 129.

ayrılırlarsa, evi ikiye bölerler. Çocukları erkek alır. (Sadece) bir çocuğu kadın alır.’⁴¹³

Çocukların babaya bırakılması maddi açıdan babanın onlara daha iyi bakabileceği yönünde olmasından dolayı babaya verildiği düşünülmektedir. Örneği verilen maddeden anlaşılacağı üzere gerçekten de Hitit toplumunda ataerkil izlerin belirgin bir şekilde görüldüğü anlaşılmaktadır. Halktan insanların boşanmaları ile ilgili bilgileri kanun maddelerinden öğrenilmesinin yanında toplumun üst düzey insanlarında da boşanmalar görülmektedir. Örnek olarak nedeni bilinmeyen bir sebepten dolayı Hitit Prensesi Ehli-Nikkal’in Ugarit Kralı Ammurapi tarafından boşanması ve Ugarit Kralı Ammistamru’nun Amurru Kralı Benteşina’nın kızından boşanması gösterilebilir.⁴¹⁴

Hitit Dönemi kadın hakları konusunda kısaca miras meselesine değinmek yerinde olacaktır. Hititlerde kadının bırakabileceği en önemli miras ‘*iwaru*’ denilen çeyizdir. Eğer kadının kocası içgüveyi değilse yani kocasının evinde vefat ederse bıraktığı miras olan çeyiz kocasının olur. Fakat tam tersi bir durum olarak babasının evinde ölürse ve kadının çocukları varsa miras direk olarak çocuklara kalmaktadır. Kadın baba evinde ölürse çocukları yoksa mirasın ne olacağı konusu net olarak belirtilmemiştir. Kadının kocasının ölmesi durumunda kocasının mirasından pay alacağı Hitit Kanunları’nın 192. maddesinde açıkça belirtilmiştir. Böylece kadın mirasa ortak olabilmektedir. Fakat kanun maddelerinden elde edilen bilgilere göre mirastan alınan payın oranı belirtilmemiştir.⁴¹⁵ Ayrıca kadın gerektiği takdirde çocuklarını evlatlıktan reddebilir, eşinden boşanabilir, eşi öldüğünde mirasa ortak olabilirdi. Bu bağlamda Hitit halk kadını hakkında erkek ile tam olarak eşit statüde bulunmasa da işlenen suçlarda cinsiyet ayrımı yapılmadan ceza verildiği, boşanma durumunda malların eşit pay edilmesi, kadın ya da erkeğin nişanı bozması halinde maddi tazminat ile cezalandırılmaları, kadının boşanma talebinde

⁴¹³ Sınıf ayrımı görülen Hitit toplumunda boşanma durumunda köle-köle, özgür-özgür, özgür-köle statüsünde olan kişilerin hükümleri 31. madde olduğu gibi aynı şekilde verilmiştir. Farklı statüde bulunan kişilerin evliliklerinin sona ermesi ile ilgili hükümlerin belirtildiği 32. ve 33. maddeler bu yargıyı destekler mahiyettedir. Detaylı bilgi için bkz. G. Karauğuz, 2018, s. 74.

⁴¹⁴ S. S. Fidan, agm., s. 32.

⁴¹⁵ Arif Kumaş, ‘Hitit Hukuki Metinlerinde Ataerkillik ve Anaerkillik Işığında Veraset’, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 11, S. 2, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, Çorum 2018, s. 1506.

bulunabilmesi, tecavüz gibi ağır suçlarda kadının korunması gibi örnekler kadına toplumda önem verildiğini göstermektedir.⁴¹⁶

Hitit toplumunda kadının konumuna dair bilgiler özellikle kanun metinlerinden edinilen bilgiler doğrultusunda incelenmiştir. Yukarıda değinilen halk kadınının durumuna ilişkin bilgilerin yanı sıra Hitit devletinin başkenti Hattuşaş (Boğazköy) arşivinde ele geçen vesikalar genellikle saray tarafından yazdırıldığı için Hitit halkını değil, sadece saray halkını yansıtan bilgiler sunmaktadır.⁴¹⁷

Çalışmanın konusu kapsamında incelendiğinde kral kızları genelde kral eşlerine göre çok daha şanssız bir konumda olmuşlardır. Çünkü onları devletlerarası ilişkilerde bağlayıcı bir araç olarak kullanmışlardır. Bu bağlamda III. Hattuşili ve II. Ramses arasında imzalanan Kadeş Antlaşması'ndan hemen önce Hattuşili kızlarından birini firavun ile evlenmek için Mısır'a göndermesi önemli bir örnek teşkil etmektedir.⁴¹⁸

Kraliçelerin ise Hitit Dönemi'nde etkin rol aldığı görülmektedir. Tek başına diğer krallıklara mektup yazmaları, kendilerine ait mühürlerinin bulunması, kral ile birlikte yönetimde bulunmaları ile bağımsız bir görünüm elde etmişlerdir. İlk hükümdar çiftinin adı *T/Labarna ve Tavananna*, Hitit Kral çiftinin unvanı olmuştur. Hitit dilinde Tabarna '*Egemen Kral*', Tavananna ise '*Egemen Kraliçe*' anlamında kullanılmıştır.⁴¹⁹

Hititlerde hür kadın tipinin örneği olan kraliçeler sarayda kraldan sonra en yetkili kişidir. Ana kraliçeye Tavananna adı verilip, hayatta olan kralın eşine ise Şakuwaşşar denilmektedir. Kral eşleri ancak büyük kraliçe ölünce Tavananna makamına erişmişlerdir. Eski ve Orta Hitit Dönemi'nde kraliçelerin imparatorluk döneminde olduğu kadar etkin olmadıkları görülmektedir.⁴²⁰ Eski Hitit Dönemi'ne dair Hitit Devleti'nin kurucusu olduğu bilinen I. Hattuşili'nin gözdelelerinden birisi olan (çünkü tavananna veya SAL.LUGAL yani kraliçe adı ile geçmiyor) yani meşru eşi olmayan Haştayar yaşattığı

⁴¹⁶ Gülgüney Masalcı Şahin, 'Hitit Yasalarında Kadının Yeri', *Bartın Üniversitesi Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E- Dergisi*, C.4, S.2, Bartın 2017, s. 141.

⁴¹⁷ Yusuf Kılıç - H. Hande Duymuş Florioti, 'Hititlerde Kadın ve Siyaset', *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.26, S.42, Ankara 2007, s. 90.

⁴¹⁸ Trevor Bryce, *Hititler Anadolu Savaşçıları*, (çev. Ülke Evrim Uysal), Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 160.

⁴¹⁹ A. M. Darga, *age.*, s. 128.

⁴²⁰ Y. Kılıç-H. H. Duymuş Florioti, *agm.*, s. 91.

kötü şeyler ile bilinmektedir. Bazı görüşlere göre Haştayar kralın kız kardeşi veya ablasıdır. Haştayar'ın oğlu prens Huzzia veliht olarak tayin edildiği halde ilerleyen süreçte velihtlıktan azledilmesi ve I. Murşili'nin veliht olarak tayin edilmesi Haştayar'ın isyan etmesine ve kargaşa çıkarmasına sebep olmuştur. İlerleyen süreçte daha da kötü bir kimliğe bürünen Haştayar'dan, I. Hattuşili vasiyetnamesinde onun kötü kalpli, haset biri olduğunu ve onun hakkında 'ılan' tabiri kullandığı bilinmektedir.⁴²¹

Hitit Dönemi'nde bilinen Hitit Kraliçeleri kronolojik olarak sırası ile aşağıda verilmiştir.

- I. Hattuşili – Tawanna, Kadduşi, Haştayar
- I. Murşili – Kali
- I. Hantili – Harapşeki / Harapşili
- Ammuna – Tawanna
- Telipinu – İştaparia
- Alluwamna – Harapşeki /Harapşili
- II. Zidanta – İyaya
- II. Huzziya – Şummiri
- I. / II. Tuthaliya – Nikalmati
- I. Arnuwanda – Aşmunikal
- II. / III. Tuthaliya – Taduhepa
- I. Şuppiluliuma – Henti / Hinti, Tawanna
- II. Murşili – Adı bilinmeyen bir kraliçe, Gaşulawiya ve Danuhepa
- III. Hattuşili - Puduhepa⁴²²

Hitit İmparatorluk Dönemi'ne kadar kraliçeler hakkında fazla bilgi yoktur. Fakat II. Tuthaliya ile başlayıp II. Şuppiluliuma ile sona eren Yeni Hitit Dönemi'nde öncelikle Kraliçe Nikalmati ve Aşmunikal dikkati çekmektedir. Kraliçe Nikalmati'nin ismi 'Krali kurban listelerinde' geçtiği gibi dini metinlerde de II. Tuthaliya ve Nikalmati çiftinin ismi geçmektedir. Boğazköy Krallık Arşivi'nde ortaya çıkan bir grup tablette II. Tuthaliya'nın

⁴²¹ Ekrem Memiş, 'Hitit Sarayında Kraliçelerin Rolü', *Bellekten*, LVIII/222, TTK, Ankara 1994, s. 281.

⁴²² S. S. Fidan, agm., s. 27.

kız kardeşi Zıpalantaviya tarafından Nikalmati'ye büyü yapılmıştır. Tüm bu kötülüklerden kurtulmak için dini tören düzenlenmiştir.⁴²³ Anlaşılan o ki saray içi entrikalar Hitit Dönemi'nde de görülmektedir.

Kral I. Arnuvanda ile evli olan Nikalmati'nin kızı Aşmunikal'e ait çok sayıda çivi yazılı vesika ele geçirilmiştir. Bulunan bu vesikaların bir kısmını dini metin ve toprak bağış belgesi oluşturmaktadır. SAL. SUHUR. LAL unvanlı Kuvatalla isimli kadına yapılan toprak bağışını bildiren ve hükümdar çiftinin mührünü taşıyan yazıt kraliçenin kral ile eşit görülmesi açısından ve kendisine ait mühür baskısı olmasından dolayı kadının yönetimdeki aktif rolünü göstermektedir.⁴²⁴ Dini metin ise kült merkezi olan Nerik şehri hakkındaki duayı içermektedir. Kraliçenin yetksini gösteren bir diğer önemli veri ise krallar öldükten sonra cesetlerinin yakılıp kalan küllerin saklandığı krali mozolelerde bekçileri uymaya zorunlu tuttuğu maddeler içeren ^E NA 4 = *Taş ev = Mozole*' ile ilgili belgeyi yazdırmıştır.⁴²⁵

1987-1990 yılları arasında gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar sonucunda keşfedilen Şapinuva şehri, Orta Hitit Dönemi'nde Hitit Devleti'ne başkentlik yapmıştır. Stratejik olarak önemli bir noktada bulunan şehir idari, dini ve askeri bir merkez olma görevini üstlenmiştir. Günümüzde hac vazifesinin gerçekleştirildiği Mekke şehri gibi Şapinuva şehri de Hititler için önemli bir hac merkezi olmuştur.⁴²⁶ Bu bağlamda Şapinuva şehri dinsel bakımdan da büyük önem taşımaktadır.

Şapinuva (Ortaköy) kazıları sonucu bulunan hiyeroglif yazılı bir kalıp doğrultusunda III. Tuthaliya ve Kraliçe Taduhepa çiftinin Şapinuva'da hüküm sürdükleri anlaşılmaktadır. Kral ve kraliçe çiftinin Hitit dini dünyasının önemli bir ritüeli olan *'itgahi ve itgalzi'* yani ağız temizleme ritüelini burada gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır. Kraliçe hakkında bilgiler Boğazköy metinlerinde az olarak geçse de bilgilerin büyük bir kısmı kraliçeye gönderilen mektuplar, kraliçeye ait mektuplar ve ritüel metinlerinden

⁴²³ E. Memiş, 1994, s. 283.

⁴²⁴ A. M. Darga, *age.*, s. 130.

⁴²⁵ A. M. Darga, *age.*, s. 131.

⁴²⁶ Ali Ekber Gülersoy-Özlem Gülersoy, 'Hitit Başkenti Şapinuva Perspektifinde Ortaköy (Çorum)'un Doğal, Sosyo-Kültürel Miras Değerleri ve Turizm Potansiyeli', *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.15, S.2, Gaziantep 2016, s. 510-513.

anlaşılacağı üzere Şapinuva şehrinde ortaya çıkmıştır.⁴²⁷ Nitekim Şapinuva Kraliçesi'nin kralına yazdığı mektup Hitit dünyasında bir kraliçeden eşine hitaben yazılmış tek örneği oluşturmaktadır. Mektubun tamamı bulunamamıştır. Bulunan kısmın tercümesi ise şu şekilde verilmiştir:

Or 90/800:

*'Efendim Güneşime söyle! Hizmetkarın, kraliçe şöyle der: Efendim Güneşim'in huzurunda her şey iyi olsun ve Efendim Güneşim'i tanrılar hayatta tutsunlar ve onu korusunlar. Benim yanımda da (her şey) iyidir. Başım gibi sırtım da hastadır ve o bana aynı şekilde (sıkıntı vermektedir.) Efendim Güneşimin huzurunda her şey nasılsa efendim Güneşim bana iyilik (haberlerini) yaz.'*⁴²⁸

Kraliçenin mektubunda kralına olan iyi dileklerini, sevgisini ve sadakatini sunmuştur. Tanrıların krala uzun ömür vermesini dilemiş ve devamında kuvvetle muhtemel şehir dışında bulunan krala şehirde durumun iyi olduğunu belirtmiştir. Burada *'Benim yanımda da (her şey) iyidir'* ifadesinde kastedilen nokta şehir yönetiminde bir sorun olmadığı ve devlet işlerinin yolunda gittiğine dair bilgi sunmaktadır. Çünkü mektubunun ilerleyen satırlarında sağlık durumundaki problemlerden bahsetmiştir. Mektubunun sonunda ise kralından cevap beklediğini ve iyi haberlerini vermesini istediğini belirtmiştir.

Şapinuva'da bulunan Kraliçe Taduhepa'ya ait bir diğer mektup ise yine krala yazılmış fal metni olduğu düşünülen bir mektuptur.

'Mektubun ilk paragrafında sağlık ve iyi dilekler sunulmuş daha sonra: 'Majeste'ye efendime belirttim ve Zithara şehrine hareket ettim. Sonradan () ve bana beyler dediler: Hatila şehri () kaldım (geceledim). Şimdi Zithara şehri ()

⁴²⁷ A. M. Darga, *age.*, s. 139.

⁴²⁸ A. M. Darga, *age.*, s. 140.

Mektubun gerisi kırık olup mektubun fal içerikli olduğu anlaşılmaktadır. Arka yüzde (baş kısmı kırık) sağlık ve iyi dilekler ile başlamaktadır. Bu bağlamda ikinci mektubun başladığı anlaşılmaktadır. Bu mektupta ise şu ifadeler geçmektedir:

'Sen bize (m...) tabletler için yaz (dın) işte bak! Üç kere hazır(landı?) ve işte bak! Onları () önceden gönderdik.

Devam eden paragrafta:

šauša (at) tiš'in Šilalluhi için kaleme aldığı tableti Walwanu Şapinuwa şehrine götürecektir işte bak! Ona yazdık ve onu getirdiği zaman, onu ulaştırsınlar.

Devam eden paragrafta:

Sen Piiamatarhu, amirim 3 koyunu Hattuša'ya sevkettin ve () ve bana Kuwaiaziti şöyle söyledi

*Metnin devamında kurban ve fal bakıcıları geçmektedir.'*⁴²⁹

Mektuptanda anlaşılacağı üzere kraliçe başka bir yerde bulunmaktadır. Bulduğu yerden krala mektup yazmaktadır. Fal günümüzde olduğu gibi Hitit Dönemi'nde de bazı sorunlara cevap alabilmek ve ne yapılması gerektiği konusunda bilgi alabilmek için başvurulmuş bir yöntem olmuştur. Hititler fala siyasi, sosyal, askeri gibi birçok alanda başvurmuşlardır. Mektupta da görüldüğü üzere fal baktırmak için kraliçe farklı şehre gitmiştir. Ayrıca mektupta geçen ifadelerle göre kurban adanması Hititler'in tanrılara duyduğu saygı, onları hoşnut etme çabaları ve korkuların neticesidir.⁴³⁰

Ortaköy'de bulunan kraliçe Taduhepa tarafından krala yazılan bir başka mektup daha arkeolojik çalışmalar sonucu ortaya çıkarılmıştır. Mektubun giriş kısmında krala

⁴²⁹ Aygül Süel, 'Ortaköy'ün Hitit Çağındaki Adı', *Belleten*, C.LIX, S.225, 1995, s. 276.

⁴³⁰ Sedef Ayyıldız, 'Hitit Dünyasında Fal Anlayışı', *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:5, S.42, 2017, s. 369.

sağlık, sıhhat ve iyi dilekler sunulmuştur. İlerleyen satırların tercümesi ise detaylı olarak aşağıda verilmiştir.

'Beyim büyük Kral Wašunni 'yi gönderdin ve bana kurban meselesi hakkında şöyle yazdın: 'Eğer LÚtapritašši'yi gece getirdiler ve keldi için kurban yaptıysa, iyidir. Şimdi bu kuptiler oranın da kuptileri olsunlar! Eğer gece LÚtapritašši'yi getirmediyse ise, şimdi bu kuptiler oranın(dır)/oraya ait(tir). Şimdi (oranın/oraya ait olan) bu kuptileri sunsunlar! Hattuša'ya geldim. Ve bana şöyle dediler: LÚtapritašši'yi gece getirdiler. Ve o yıkanmamıştı. Ve gece yıkandı. Tanrının huzuruna ise o öyle gitmedi ve (o) tanrıyı şimdi yıkadı. Sonra keldi için kurban yaptılar. ^mMannu keldi için sunulan kupti'lerin hepsini sundu. Şimdi bak! ^mMannu kupti'leri bugün walh yapmadı. Sonra büyük kralın karşısında mesele görüşülecek. ' ⁴³¹

Kraliçe fal için gittiği diğer bazı şehirlerden kralına bilgiler vermektedir. Mektupta geçen *kuptiler* ifadesi sözlükte bir kült eşyası, def, davul, darbuka şeklinde geçmektedir.⁴³² Bu eşyaların kurban sunulan yere ait olduğunu belirten kraliçe Hattuša'ya geldiğinde ^mMannu'nun keldi için sunulan kuptilerin hepsini sunduğunu belirtmektedir. Mektubun devamında geçen yıkanma işleminden anlaşıldığı üzere Hititler dini ritüellerinde bedensel temizliğe büyük önem vermektedir. Özellikle kurban sunumundan önce bedensel temizliğin gerçekleştirildiği bu yargıyı kanıtlar mahiyettedir. LÚtapritašši'nin ise adak törenini gerçekleştiren kişi olduğu düşünülmektedir. Mektubun sonlarına doğru geçen *'^mMannu kupti'leri bugün walh yapmadı.'* cümlesindeki walh kelimesi sözlükte kupti kelimesi ile aynı paragraf içinde bulunup kerpiç yığını yapmak anlamına geldiği yazılmıştır. Ayrıca mektupta geçen *'keldi'* kelimesi sağlık, selamet anlamında kullanılmış olup ritüelin sağlık, sıhhat için yapıldığı anlaşılmaktadır.⁴³³

Hitit İmparatorluk Dönemi'ne damgasını vuran III. Hattuşili'nin eşi Puduhepa tarihi açıdan çok önemli bir kişiliktir. Hurri rahibi olan Pentipşarri'nin kızı olup aynı

⁴³¹ Leyla Murat, 'Kupti-Kelimesi Üzerine Bir İnceleme', *VI Congresso Internazionale di Ittitologia*, V. L., P. II, Roma, 2008a, s. 583,584.

⁴³² Ahmet Ünal, *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2016, s. 296.

⁴³³ A. Ünal, 2016, s. 274.

zamanda İştar rahibesi olan Puduhepa, III. Hattuşili'nin Kadeş Savaşı'ndan kardeşi II. Muvattali ile dönerken adak sunmak üzere Lawazantiya kentine gelmesiyle tanrının isteği doğrultusunda kral, Puduhepa ile evlenmiştir.⁴³⁴ Lawazantiya kentinin yeri tam olarak bilinmemektedir.

Kraliçelik müessesesi Kraliçe Puduhepa'ya gelene kadar birtakım ayrıcalık kazanmıştır. Bu konumdaki yetkilerini genişletip uygulayan ise Puduhepa olmuştur. Pek çok alanda öylesine yetki sahibi olmuştur ki III. Hattuşili'nin ve oğlu IV. Tuthaliya Dönemi'nde neredeyse her yasal belgenin altında Puduhepa'nın mühür baskısı bulunmuştur. O dönemde Hitit Devleti'nin eyaleti olan Ugarit'te de Puduhepa'ya ait mühür baskıları bulunmuştur.⁴³⁵ Bu bağlamda özellikle tarihteki ilk diplomatik anlaşma metni ve buna binaen kraliçenin Mısır firavunu ile olan mektuplaşmaları ele alınmadan önce kraliçenin damadı Tattamaru'ya yazdığı mektubun tercümesi aşağıda verilmiştir.

CTH 180

'Kraliçe şöyle şöyler. Tattamaru'ya şöyle.

Sen Tattamaru kız kardeşimin kızını zevceliğe almıştın. Kader tanrısı sana kötülük yaptı ve o (kız) öldü. (Bunun üzerine onlar) 'damat karısı öldüğünde damat kalır mı? diye soruyor. Sen benim damadımdın. (Ama) sen benim yetkimi tanımadın. () tanımadın. (Kırıkır)'⁴³⁶

Bu mektupta kraliçe kız kardeşinin kızının Tattamaru ile evlendiğini fakat kader tanrısının kötülüğü olarak bahsi geçen durumda kızın öldüğünü vurgulamaktadır. Mektubun son cümlesinde Kraliçe Puduhepa, damadın onun yetkilerini tanımadığından dolayı sitem etmektedir. Siteminin nedeni tam olarak bilinmemekle birlikte kuvvetle muhtemel Tattamaru'nun başka bir evlilik yaptığını ve kraliçenin otoritesine karşı geldiği düşünölmektedir. Mektubun devamının kırık olması sebebi ile tercümesi yapılan kısım ele alınmıştır.

⁴³⁴ E. Erdan, agm., s. 21.

⁴³⁵ Ahmet Ünal, 'Eski Anadolu'da Feminizmin Öncülerinden Bir Kraliçe Portresi: Kizzuwatnalı Puduhepa', *İdol Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği Dergisi*, S.24, Ankara 2005, s. 6.

⁴³⁶ Güngör Karauğuz, *Hititlerde Haberleşme Diplomatik Muhaberat ve Diğer Kil Mektuplar*, Çizgi Kitabevi, Konya 2019, s. 127.

II. Ramses'in eşi Mısır Kraliçesi Nefertiti'nin Hatti ülkesi Kraliçesi Puduhepa'ya gönderdiği bir mektupta konu bağlamında önem arz etmektedir. Mektubun tercümesi şu şekilde verilmiştir:

CTH 167 , KBo 1.29 + KBo 9.43. 2.74/e

¹ (Öy. 1-2)

Mısır ülkesinin büyük kraliçesi Nefertiti şöyle söyler. Kız kardeşim Hatti ülkesinin büyük kraliçesi Puduhepa'ya söyle.

² (Öy. 3)

Kız kardeşim ben iyiyim. Ülkem de iyidir.

³ (Öy. 4-11)

Kız kardeşim sen (de) iyi ol. Senin ülken (de) iyi olsun. Sen kız kardeşimin sağlığımla ilgili olarak ve kardeşi Hatti ülkesi kralı büyük kral ve Mısır ülkesi büyük kralı arasında var olan sağlam kardeşlik ve barış ilişkileri ile ilgili olan (konuları) bana yazdığını (önceden) işit(miş)tim.

⁴ (Öy. 12-19)

Güneş tanrısı ve fırtına tanrısı seni yüceltsin ve güneş tanrısı (aramızdaki) barışı geliştirsin ve kardeşi Hatti ülkesi kralı büyük kral ve Mısır ülkesi kralı büyük kral arasında sonsuza kadar sağlam bir kardeşlik tesis etsin. Ben de, sen kız kardeşimle kardeşlik ve barış halindeyim.

⁵ (Öy. 20-21)

Kız kardeşim, senin için (hazırladığım) hediyeleri şimdi sana gönderiyorum.

⁶ (Öy. 22-24)

Ve sen kız kardeşim kralın elçisi Parihnawa'nın nezaretinde sana gönderdiğim hediye(nin sana ulaşıp ulaşmadığı) konusunda beni haberdar et(meyi unutma).

⁷ (Öy. 25-26)

İyi cins altından olan ve her biri tamamen renkli on iki telli (ve) 88 şeqel ağırlığında bir kolye.

⁸ (Öy. 27)

Boyalı ince iplikten bir pelerin,

⁹ (Ay. 1)

Boyalı ince iplikten bir ceket,

¹⁰ (Ay. 2)

Boyalı ince iplikten beş adet keten elbise,

¹¹ (Ay. 3)

Boyalı ince iplikten beş adet keten ceket,

¹² (Ay. 4)

*Toplam on iki adet keten elbise.*⁴³⁷

Mektubun başlangıcında Mısır Kraliçesi sağlık ve keyfi durumunun iyi olduğundan bahsetmiştir. Krallar arasındaki ilişki hakkında önceden de Kraliçe Puduhepa'nın Mısır Kraliçesi'ne bilgi verdiği anlaşılmaktadır. Bu sayede yönetimde kralların etkin olduğu kadar kraliçelerinde aktif olduğu görülmektedir. Bu yargıyı destekleyen nokta kraliçelerin kral ilişkilerinde dahi birbirlerine bilgi verdiklerinden anlaşılmaktadır. Mısır Kraliçesi'nin Hitit ile olan ilişkilerinden memnun olduğu ve bu ilişkinin ilelebet devam etmesini tanrılara dua ile dile getirmektedir. Kraliçe Nefertiti'nin Puduhepa için hazırlamış olduğu hediyeleri kralın elçisi Parihnawa ile göndereceğini belirtmiş ve hediyelerin ona ulaştığında haber vermesini istemiştir. Bu durumda belki de o dönemde hırsızlığı önlemek adına böyle bir teyitleşme gerekli görülmüştür. Mektubun

⁴³⁷ G. Karauğuz, 2019, s. 96.

son cümlelerine doğru gönderilen hediyelerin detaylarına değinilmiştir. Günümüzde olduğu gibi kadınların altın madeninden süs eşyaları kullandıkları ve Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde de ticareti görülen keten kumaştan yapılan giysiler hediyeler arasında yer almıştır. Hitit Kraliçesi'ne gönderilen bu hediyeler iki devlet arasındaki ilişkilerin pekişmesi noktasında da önem arz etmektedir. Ayrıca önemle belirtmek gerekir ki mektupta geçen 'kız kardeşim' ifadesinde statü olarak Mısır Kraliçesi, Hitit Kraliçesi'ni kendisi ile eşdeğer mevkiide görmektedir.

Kadeş Savaşı'ndan ⁴³⁸ yaklaşık 16 yıl sonra imzalanan Kadeş Antlaşması'ndan sonra Kraliçe Puduhepa'nın Mısır Kralı II. Ramses'e gönderdiği mektubun tercümesi şu şekilde verilmiştir:

CTH 176, KUB XXI 38.

'Hatti ülkesi kraliçesi, büyük kraliçe Puduhepa şöyle söyler. Kardeşim Mısır ülkesi kralı Riamašeša'ya söyle.'

¹ (Öy. 1-6)

'Sen kardeşim bana: 'Zamanında elçilerin bana geldi, bana (armağanlar) getirdi ve ben de (bundan çok) hoşnut oldum' diye yazmıştın. Kardeşinin

⁴³⁸ Hitit Devleti'nin yükselişe geçtiği ve Mısır ile eşit statüde tutulduğu dönemde bu iki büyük devletin kendi ekonomik çıkarları doğrultusunda Kuzey Suriye topraklarında hâkimiyet elde etmek için kargaşaya düşmüşlerdir. Bu bağlamda Mısır özellikle IV. Amenhotep'in ölümünden sonra Suriye topraklarında haklarını koruma sevdasına düşmüştür. Hitit devletinin de I. Murşili Dönemi'nden beri Kuzey Suriye üzerinde hakları bulunmaktadır. Bu gibi durumlar çerçevesinde iki büyük devlet arasında savaş kaçınılmaz olmuştur. Kadeş Savaşı hakkında Hitit kaynaklarında yeterince bilgi bulunmamaktadır. Yalnızca, III. Hattuşili'nin müdafaanamesinde kısa bir kayıt ve İştarmuwa antlaşmasındaki tek bir satır bu savaş hakkında bilgi sunmaktadır. Bkz. E. Memiş, 2015b, s. 124. II. Muvattali ve II. Ramses arasında başlayan savaş ile bozulan ilişkiler III. Hattuşili Dönemi'nde barış politikası ile düzeltme yoluna gidilmiştir. MÖ 1270 yıllarında iki ülke arasında barış antlaşması yapılmıştır. Antlaşmanın bir kopyası Hattuşa'da bulunmuştur ve İstanbul Arkeoloji Müzesi Eski Şark Eserleri bölümünde sergilenmektedir. Bkz. Güllühan Özdemir, *Kraliçe Puduhepa'nın Hitit Devleti'ne Siyasi ve Sosyal Etkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2018, s. 35. İki büyük devletin eşitliğine göre yapılan antlaşmanın Karnak Amon Tapınağı duvarlarına hiyeroglif tarzda işlenen kopyasında Ramses üstün gösterilmiştir. Fakat bu doğru değildir. Kadeş antlaşması eşitlik şartlarına dayanan ilk antlaşmadır. Bkz. Nazan Apaydın Demir, *Puduhepa Tarihe Mührünü Vuran Kraliçe*, Gece Kitaplığı, Ankara 2018, s. 56. Mısır kaynaklarına göre Hattuşa'dan gelen antlaşma metninin gümüş tableti II. Ramses'e teslim edilmiştir. Tabletten ön yüzünde Hattuşili'nin mührü, arkasında da Kraliçe Puduhepa'nın mührü yer almaktadır. Antlaşmanın önemi çerçevesinde kraliçenin mührünün olması yönetimde kadının etkin rol oynadığını göstermektedir. Bkz. Meltem Doğan Alparslan, 'Hititler'de Kadın', *Aktüel Arkeoloji*, S.32, 2013, s. 78.

karısı (ben Puduhepa) yaşamı boyunca (hep mutluyum). Erkek kardeşim de yaşamı boyunca hep (mutlu) olsun. (Bana gönder) ve onlar lapis lazuli taşı (ile süslenip) hayat bulsunlar. Üstelik ülkelerim mutlu olsun. Senin ülken de aynı şekilde mutlu olsun. Ben sen kardeşime gönderdiğim mücevherat ile selamımı gönderiyorum. Ben iyiyim. Kardeşim de aynı şekilde iyi (ve mutlu) olsun.

² (Öy. 7-14)

Senin kardeşime yazdığın meseleye gelince, kız kardeşim bana: 'Sana bir kızımı vereceğim' diye yazdı. (Ama) o (bundan) vaz mı geçti? (Bunun nedeni) bana kızgın (olmandan mıdır? Eğer bundan dolayı değilse peki) şimdi niçin kızı bana vermiyorsun? Kardeşim, şu an için onu sana veremem. (Çünkü) sen kardeşim olarak Hatti ülkesinin evini biliyorsun, ben ()

Bilmiyorum. () Ve Urhi-Teşup orada olduğundan bunun böyle olup olmadığını ona sor. Kardeşime vereceğim yerin ve göğün kızını kiminle kıyaslayabilirim? Babilli Zulapili ya da Asurlu kız ile (kıyaslayabilir miyim?)

³ (Öy. 15-16)

Kardeşimin hiçbir şeyi yok mu? Güneş tanrısının oğlunun, fırtına tanrısının oğlunun ve denizin hiçbir şeyi yoksa da senin de mi hiçbir şeyin yok? Kardeşim sen zenginleşmek istiyorsun. (Ama böyle hareket etmen) ismin ve mevkin açısından değersiz bir (davranıştır).

⁴ (Öy. 17-24)

Kardeşime yazdığım meseleye gelince, sivil tutsaklar, sığır ve koyunlardan kız kardeşime ne vereceğim? Ülkemde arpa (bile) yok. Kardeşim, elçiler sana ulaşınca bana bir atlı gönderesin. (Konu ile ilgili) belgeler ülkemin beylerine getirilsin, (böylece onların sorumluluğundaki) sivil tutsakları, sığırları ve koyunları sürekli alıp götürsün ve onları (böylece) yerleştiresinler. (Bu arada) bizzat ben elçileri ve tabletleri onlara gönder(miş)tim. () Fakat atlı habercin çabuk dönmedi ve elçim de gelmedi. Bunun üzerine seyis ve saray memuru Zuzu'ya (gönderdim fakat) o (da) gecikti. O anda Pihaşdu geldi (ama) (kış)

(da) gelmek üzereydi. (Bu yüzden) ben (de) sivil tutsakları yeniden gönderemedim. Kardeşim böyle olup olmadığını (doğruluğunu) elçilerine sor. Konu ()

⁵ (Öy. 25-33)

Sen kardeşimin bana yazdığı meseleye gelince, artık kızımın (meselesini) sürüncemede kalmasin. (). Kızı beğenmedin. Kendim için mi tutuyorum? (Şimdi) onun gelmiş olması gerekirdi. Ben de bizzat kendim (). Kızımı sana (gerçekten) vermemiş olsaydım sivil tutsakları, sığır ve koyunları sana (vereceğim) söz(ünü sana) vermemiş olur muydum? Fakat şimdi (). Onlar Kummani kentinde kışlayıp gelecekler. () Majestesi (Hattuşili) benim hatırıma yaşasın. Eğer dönmesi gerekiyorsa (). Sakilerin başı Alalimi geldi ve atlı haberci de geldi. () Onlardan bazıları tek bir kenti alsın.

⁶ (Öy. 34-40)

Sen kardeşimin bana yazdığı meseleye gelince, kız kardeşime kızı (vermeyi) ertelemesinin doğru olmadığını yazdım. -Paragrafın çoğu kısmı kırıktır-

⁷ (Öy. 41-43)

Sen kardeşimin bana yazdığı meseleye gelince, elçilerin kız ile rahat bir şekilde konuşacak. Bunun üzerine ben kardeşime: 'Gelecekte şartlar müsait olduğunda onlar gelecek' (diye) bir cümle yazdım. (Aslında) kardeşime yazmamın (tek) sebebi budur.

⁸ (Öy. 44-46)

Eğer ben kardeşime kızı (çabucak göndermiş olsaydım ya da) kardeşime (yakışır hediyeleri sana) vermemiş olsaydım, kardeşim (o zaman) ne söylerdi ki? Bana verdikleri kadın cömert olabilir mi? Bu ulvi (bir) davranış olurdu.

⁹ (Öy. 47-52)

Ben kraliçenin kendim için aldığı Babil ülkesinin ve Amurru ülkesinin kızı, Hatti halkının huzurunda benim için gerçekten bir övgü kaynağı değil miydi? Olayı bu hale getiren bendim. Bir yabancı olsa bile büyük kralın her bir kızını, gelin olarak aldım. Ve eğer bir ara onun elçileri gelin için ihtişamla gelirse ya da onun erkek kardeşlerinden ya da kız kardeşlerinden (biri) ona gelirse, benim için (bu durum) övünç kaynağı değil mi? Hatti ülkesinde benim için (başka bir) kadın yok muydu? Böyle bir şeyi isim yapmak için yapmadım mı?

¹⁰ (Öy. 53-56)

Kardeşimin hiç karısı olmadı mı? Erkek kardeşim, erkek kardeşliğimi, kız kardeşliğimi önemli kılmadı mı? O onları yaptığında, onlar gerçekten Babil kralının (düzenlemelerine) uygun bir şekilde düzenlendi. Hatti ülkesi kralı, güçlü kralın kızını zevceliğe almadı mı? Eğer o: 'Babil ülkesinin kralı büyük kral değildir' derse, bu, kardeşim Babil ülkesinin onurunu (ve kıymetini) bilmiyor (demek değil midir?)

¹¹ (Öy. 57-65)

Bu konuda mesul olan kişisel tanrımdı. Arinna kentinin güneş tanrıçası, fırtına tanrısı, Hepat ve Şauşga beni kraliçe yaptığında, kardeşinizle beni (ortak noktada) birleştirdi. Ben erkek çocuklar ve kız çocuklar doğurdum. Hatti ülkesi halkı tecrübelerimden söz edip durdu. Kardeşim bunu biliyor. Üstelik ben saraya (prenses olarak) girdiğimde hanede bulduğum prensesler de benim elimin altında doğdu. Onları büyüttüm. (Elimde) doğmuş her çocuğu da büyüttüm. Onları askeri memurlar yaptım. Kişisel tanrımın (). Tanrılar da aynı şekilde kardeşime kraliçenin himayesinde vereceğim kızı bahşetsinler. Böylece ben kraliçe: 'onun erkek kardeşleri onunla ilgilenecek' dedim. Eğer bu kardeşim için kabul edilebilir değilse kardeşimi gücendirmeyecek miyim?

¹² (Ay. 1-6)

Sen kardeşim bana şöyle yazdın. Sen kızı bana teslim ettiğinde, aklındaki ve yazmak istediğin konuları bana yaz. Bu söz (sadece) kardeşimden beklenendir. Kraliçe Amurru ülkesine gelirse ben senin etrafında olacam ve oradan kraliçe için aklımda hangi mesele varsa kardeşime yazacam. Sen kardeşim onları onaylamamazlık yapma. Sen onları onayla. Kız kardeşim kardeşimin yatağına girdiğinde, kraliçenin bu meseleleri halledilmiş olsun.

¹³ (Ay. 7-16)

Sen kardeşim bana şöyle yazdın. Kız kardeşim bana: ‘Mısır ülkesine verilmiş olan Babilli kızı elçiler ziyaret ettiğinde dışarıda kaldılar’ diye yazdı. Babil ülkesi kralının elçisi Enlil-bel-niše bu haberi bana söyledi. Bu haberi işittiğimde kardeşime yazmadım mı? Kardeşimin beni kınamasını ben tekrar kardeşime yapmayacağım. Kardeşimi gücendirecek herhangi bir şeyi de yapmayacağım. Eğer ben bir şeyleri bilmezsem kardeşimi gücendirecek herhangi bir şey yapmayacağım. Fakat ben şimdi bildiğim (halde bile) kardeşimi gücendirecek herhangi bir şey yapmayacağım. Mısır ve Hatti ülkesinin tek (vücut) bir ülke olacağını biliyorum. Mısır ülkesi ile şimdi hali hazırda bir antlaşma (metni) yok. Kraliçe saygınlığım için bunu nasıl değerlendireceğinizi bilir. Beni bu yere yerleştirip (burada sabit tutan) tanrı, beni herhangi bir şeyden mahrum etmez. Bana saadeti çok görme. Sen kızımı (zevceliğe) al.’

¹⁴ (Ay. 17-22)

*Paragraf oldukça kırkıttır.*⁴³⁹

Mektubun başlangıç kısmından anlaşıldığına göre her iki tarafın sağlık ve sıhhatlerinin iyi olduğu, birbirlerine iyi dileklerde buldukları ve karşılıklı hediyeler gönderdikleri görülmektedir. ‘Kardeşim’ şeklinde geçen ifadelerden her iki devletin de kendilerini eşit statüde görüp karşılıklı ilişkilerindeki samimiyet belirgin bir şekilde ifade edilmektedir. Kraliçe Puduhepa II. Ramses’e kız vereceği konusunda söz vermiş fakat

⁴³⁹ G. Karauğuz, 2019, s. 100-104.

sözünü tutmadığı için II. Ramses'in ona sitem ettiği anlaşılmaktadır. Mektupta değinilen bir başka konu ise II. Ramses, Puduhepa'dan sivil tutsakları, sığırları ve koyunları istemiştir. Fakat '*ülkemde arpa bile yok*' cümlesinde görüldüğü üzere ülkede bu dönemde kıtlık söz konusudur. Ayrıca sivil tutsakları, sığırları ve koyunları gönderebilmek için atlı bir birlik istemiştir. Mektubun ilerleyen satırlarında bunları gönderdiği fakat Mısır'a ulaşmadığı anlaşılmaktadır. Bu noktada kraliçe gönderdiklerinin ulaşmama nedenini elçilerine sorması gerektiğini söylemiştir.

Önemle belirtmek gerekir ki Mısır – Hitit arasında görülen yoğun mektuplaşma sürecinde posta aracı olarak at ilk kez binek hayvanı vazifesinde kullanılmıştır. Ata binmek ifadesi olarak *ANA ANŞE.KUR.RA tiya-* '*ata girmek, atın üstüne çıkmak*' şeklinde yazılı kaynaklarda geçmektedir.⁴⁴⁰ Puduhepa sivil tutsak, sığır ve koyunları kızını vereceği için söz vermiş olmasının yanında bir nevi çeyiz olarak da onları göndereceğini belirtmiştir.

Puduhepa'nın dışarıdan gelin aldığından ve birçok prenses yetiştirdiğinden bahsetmiştir. Mektubun son kısımlarına doğru genel olarak denilebilir ki Hitit prensesleri her iki devlet arasında ilişkilerin iyi bir şekilde seyir etmesi için bir araç olarak kullanılmıştır. '*Mısır ve Hatti ülkesinin tek (vücut) bir ülke olacağını biliyorum*' cümlesinin geçtiği paragrafın son cümlesi '*Bana saadeti çok görme. Sen kızımı (zevceliğe) al.*' ifadesi bu yargıyı kanıtlar mahiyettedir. Gerçekten de Mısır firavunu II. Ramses'in hükümdarlığının 34. yılında III. Hattuşili bir kızını gelin olarak gönderdiği Abu Simbel'deki düğün steli olarak geçen eserde anlatılmaktadır ve yine Mısır vesikalarından öğrenilen bilgilere göre III. Hattuşili'nin bir kızını daha II. Ramses'e gelin olarak gönderdiği bilinmektedir.⁴⁴¹

Puduhepa'nın yalnız Mısır ile mektuplaşmaları mevcut değildir. Arkeolojik çalışmalar sonucunda ortaya çıkan kraliçenin mührü bulunan Kuzey Suriye'deki Ugarit

⁴⁴⁰ Ahmet Ünal, *Eski Anadolu Siyasi Tarihi Kitap 1: Eski Taş Devri'nden Hitit Devletinin Yıkılışına Kadar (MÖ 60.000-1180)*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2018, s. 812.

⁴⁴¹ Turgut Yiğit, 'Hitit Kral Ailesi Üyelerinin Siyasal Etkinliği Üzerine', *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.18, S.29, 1996, s. 244.

Kralı Nipmepa'ya gönderdiği mektup, devlet işlerindeki etkin rolünü göstermesi açısından önemli bir örnektir. Mektubun tercümesi şu şekilde verilmiştir:

*'Senin bana yazdığın 'Ura halkından olan tüccarlar, hizmetkârlarının ülkesine yük olmaktadır.' konusunda, ben, majeste Ura ve Ugarit halkı ile ilgili olarak şu karara vardım: Ura halkı iyi mevsimlerde Ugarit'teki işlerini görsünler. Fakat kışın Ugarit'ten kendi ülkelerine dönmeye zorunlu olsunlar. Böylece Ura halkı, kışın Ugarit'te kalmaya, ev ve arazi satın almaya izinli değildir.'*⁴⁴²

Kral gibi yasal olarak da karar verme yetkisinin olduğu anlaşılan kraliçe tüccarların kış mevsiminde Ugarit'ten kendi ülkelerine dönmelerini istemektedir. Hatta bu bağlamda kraliçe, Ura halkının kışın orada kalacak olurlarsa veya herhangi bir mülk satın alma eyleminde bulunurlarsa buna izninin olmadığını açıkça belirtmiştir.

Göndereni ve gönderilen kralın isminin yazılı olmadığı bir mektupta araştırmalar sonucu elde edilen mevcut veriler arasındadır. Konu kapsamı itibariyle ilgili mektubun tercümesi aşağıda verilmiştir.⁴⁴³

¹ (1-13)

Beyim majestesine söyle. Kölen kraliçe şöyle söyler. Beyim majestenin huzurunda olan her şey iyi olsun. Beyim majesteyi tanrılar hayatta tutsun. Beyim majestemin ellerini civarda(ki ülkeler) iyilikle tutsunlar. Beyim majesteyi korusunlar. Burada nezdindeki herşey iyidir.

² (15-28)

*Çoğu kırıktır.*⁴⁴⁴

⁴⁴² Mehmet Öztürk, 'Hitit Mektuplarının Dünya Uygarlık Tarihine Yaptığı Katkıları', *IX. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, C.2, Çorum 08-14 Eylül 2014, s. 774.

⁴⁴³ Mektubun envanter numarası bulunmamaktadır. Mektup hakkında detaylı bilgi için Bkz. Harry A. Hoffner Jr., *Letters from the Hittite Kingdom*, Society of Biblical Literature, Atlanta 2009, s. 329.

⁴⁴⁴ G. Karauğuz, 2019, s. 125.

Kraliçe mektubun başlangıcında majeste olarak hitap ettiği (kendisinden üstün gördüğünü kanıtlayan bir kelime) eşine iyi dileklerde bulunmuştur. Kuvvetle muhtemel seferde olan eşinin hayatta kalması için dua ettiği ve civardaki ülkelerin ona destek olmaları mahiyetindeki istediğini sunmuştur. Ayrıca son cümlesinde geçen '*burada nezdindeki herşey iyidir*' ifadesinde görüleceği üzere kral seferde iken yönetimi kraliçenin üstlendiği bu doğrultuda sorumluluğunda olan her şeyin iyi durumda olduğunun da bilgisini vermektedir.

Hitit edebiyatında kadına dair bizzat kadın tarafından kayda alınmış eserler oldukça sınırlıdır. Bu bağlamda öncelikle Hitit edebiyatı açıklanmış ardından kadın ile ilgili edebi metinler değerlendirilmiştir. Hitit edebiyatına dair bilgiler Boğazköy, Ortaköy, Maşathöyük, Alacahöyük, Kuşaklı, İnandık, Tarsus, Tel Atçana, Ras Şamra ve Tel el-Amarna' da bulunan çivi yazılı tabletler sayesinde öğrenilmektedir.⁴⁴⁵ Hitit edebiyatında yoğun bir şekilde Mezopotamya etkisi görülmektedir. Örneğin Mezopotamya'dan Anadolu topraklarına geçen Gılgameş Destanı, Hurri kökenli Kumarbi efsanesi ve Appu masalı Anadolu'da büyük itibar görmüştür.⁴⁴⁶

Eski Hitit edebi eserleri genelde saray kaynaklıdır. Bir başka deyişle askeri ve kral faaliyetlerine yöneliktir. Buna örnek olarak aslında Babilce yazılmış ilerleyen süreçte Hititçe versiyonu yazılan I. Hattuşili'nin vasiyetnamesi önem arz etmektedir. Kâtipler tarafından zaman içerisinde değiştirilip yeni bir edebi kimlik kazanmıştır.⁴⁴⁷ Kısa ve öz anlatım tarzıyla Kral Telipinu'nun Ferman'ında siyaseti edebiyat ile bağdaştırmayı başaran bir eser olması açısından önemlidir.⁴⁴⁸

Hitit İmparatorluk Dönemi'nde ise edebi eserler genelde efsane, destan ve masal ağırlıklı olarak ortaya çıkmaktadır. Anlatılan efsanelerde genelde kahramanlar insanlardan ziyade tanrılardır.⁴⁴⁹ Hititlerde kadın-erkek ilişkilerinin edebi eserlere yansması ve bu noktada masalarda kadına değinilmesi önemli bir unsurdur. Bu tür

⁴⁴⁵ Binnur Çelebi, 'Hitit Mitoloji Hakkında Karşılaştırmalı Bir İnceleme: Efsaneler, Destanlar, Şarkılar ve Masallar', *Bilim ve Ütopya*, S.279, 2017, s. 59.

⁴⁴⁶ E. Memiş, 1994, s. 267-269.

⁴⁴⁷ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu Kitap 2*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003, s. 164.

⁴⁴⁸ A. Ünal, 2003, s. 167.

⁴⁴⁹ A. Ünal, 2003, s. 171.

masallara örnek olarak 'Avcı Keşşi Masalı', 'Appu ve İki Oğlu Masalı' ve 'İnek ile Balıkçı Masalı', 'Zalpa Kenti Masalı(Bir Yılda Otuz Çocuk Doğuran Kaneş Kraliçesi)' örnek olarak verilmiştir.

Hurri kökenli bir mitos olan ve aile yaşantısını konu alan Appu ve İki Oğlu Masalı'nın genel konusu Appu isimli kişi ile karısı çocuk sahibi olmak istemektedirler. İyi ve kötü ismini verdikleri iki oğulları dünyaya gelir. Appu ve ismi belli olmayan eşinin diyalogu konu açısından önemlidir. 'MUNUS-anza-wa-za MUNUS-nili-ya-az zik (nu)-wa UL kuitki šakti / Sen bir kadınsın ve kadınca davranışlısın ve hiçbir şey bilmiyorsun' bu cümleden anlaşıldığına göre karı-koca ilişkisinde oldukça saygısız bir tutum sergilenmektedir. Çünkü uzun bir süre çocuk sahibi olamayan çiftin birbirlerinde kusur aradığı ve kadının küçümsendiği anlaşılmaktadır.⁴⁵⁰

Yukarıda kısaca Appu ve İki Oğlu masalı açıklanmış olup dikkate değer noktada kadının masalda oynadığı role yer verilmiştir. Bir diğer masal ise Avcı Keşşi Masalı'dır. Hem Hitit hem de Hurri versiyonu mevcuttur. Ayrıca bu masala ait bir bölüm tablet de Akad dilinde yazılmış olup Tell el-Amarna'da ortaya çıkarılmıştır.⁴⁵¹ Masal öncelikle Keşşi'nin tanıtılmasıyla başlar. Avcı annesiyle yaşayan biridir. Düzenli olarak her sabah ava gidip elde ettiği avın bir kısmını tanrılara vermektedir. Avcı, Udubšarri isminde bir kişinin kız kardeşine âşık olur ve onunla evlenir. Öylesine âşık olmuştur ki her sabah gitmiş olduğu av işlerini aksatıp sürekli evde karısıyla birlikte vakit geçirmektedir. Bu duruma kızan annesi oğlu Keşşi'yi uyarır. Annesinin uyarısı üzerine Keşşi sorumluluklarının farkına varır ve tekrardan düzenli olarak her gün ava gitmeye başlar. Masalın devamında Keşşi uzun süre sonra dağlara avlanmaya çıktığı için yaşadığı zorluklar anlatılmış ve tüm bu zorlukları annesine anlatıp onun cesaretlendirmesi ile aştığı belirtilmiştir. Buradan anlaşılacağı üzere avcı Keşşi'nin annesi onu cesaretlendiren, kapıldığı aşktan dolayı sorumluluklarını unuttuğu için annesi tarafından yaşadığı durumun farkına varmasını sağlayan bir kurturucu rolü üstlenmiştir.⁴⁵²

⁴⁵⁰ M. Doğan Alparslan, agm., s. 76.

⁴⁵¹ Jonathan S. Greer, John W. Hilber and John H. Walton, *Behind the Scenes of the Old Testament Cultural, Social, and Historical Contexts*, Baker Publishing Group, Washington DC 2018, s. 120.

⁴⁵² Ercüment Yıldırım, 'Hitit Kaynaklarına Göre Mezopotamya İnanç Sisteminin Hurri Mitoloji Anlayışına Etkisi', *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 35, S.59, 2016, s. 7,8.

İnek ve balıkçı masalının genel hatlarıyla konusu ise, Güneş Tanrısı'nın yeryüzüne insan kılığında inip inek ile konuşmasıyla başlar. Masalın devamında ise inek Güneş Tanrısı tarafından hamile kalmıştır. İnek dört bacaklı buzağı beklerken iki bacaklı bir bebek doğurmuştur. İnek tarafından ölüme terkedildiği sırada çocuğu olmayan balıkçı bu bebeği bulur ve alıp evine götürür. Urma şehrinde yaşayan balıkçı evine geldikten sonra karısına *'bu çocuğu al ve yatak odasına git yatağa uzan doğum yapıyormuş gibi bağırmaya başla bütün şehir senin sesini duyup balıkçının karısı çocuk doğurdu deyip bize bira, ekmek ve yağ getirecekler'* der. Tüm bunların üzerine balıkçının karısının sesini duyan herkes bir şeyler getirmeye başlar.⁴⁵³ Burada Güneş Tanrısı üreme faaliyetinde etkin rol oynayıp bereketi sembolize etmektedir. Ayrıca kadının doğum yapabilme yetisi üreme noktasında bereketli olduğunu gözler önüne sermesi açısından önemlidir. Doğum yapan kadına o dönem için temel yiyecek maddeleri olan ekmek, bira ve yağ getirilmesi de doğum hediyesi şeklinde algılanmaktadır. Nitekim balıkçının fikrine uymak zorunda olan kadından da anlaşılacağı üzere kadın erkekten sonra ikinci planda yer almaktadır.

Kaneş kraliçesi bir yılda otuz erkek çocuk doğurup *'Benim doğurduğum ne kalabalık bir şey'* dedi. Sepetlerin içerisine erkek çocuklarını koyup onları nehre bıraktı. Nehir onları Zalpa ülkesindeki denize götürdü. Fakat tanrılar çocukları denizden çıkarıp besleyip büyüttü. Aradan yıllar geçtikten sonra kraliçe bu kez otuz kız çocuk doğurdu bu sefer onları kendisi besledi büyüttü. Masalın devamında ise erkek çocukların annesini aramasından bahsedilmektedir. Halk kraliçenin doğurduğu otuz erkek çocuğunun kaybolduğunu söylemektedir fakat erkek çocukları onun kalbindedir. Onlar Neşa kentine gittiklerinde anneleri onları tanımasın diye tanrı onların kalbine şüpheyle karışık garip bir duygu koydu. O oğullarına kızlarını vermek istedi fakat en küçük erkek kardeş *'biz kız kardeşlerimizi alacak mıyız? Onlarla evlenecek miyiz? Tanrılara karşı böyle bir hürmetsizlik yapamayız'* diyerek itiraz etmiştir. Bu bağlamda kraliçenin kız çocuklarına daha çok önem verdiği onları bizzat kendisinin besleyip büyütmesinden anlaşılmaktadır.⁴⁵⁴

⁴⁵³ Harry A. Hoffner, *Hittite Myths*, Scholars Press, Georgia, 1998, s. 85-87.

⁴⁵⁴ Güngör Karauğuz, *Hitit Mitolojisi, Çizgi Kitabevi, Konya 2015, s. 147,148.*

Hititler'e ait bugün atasözü olarak adlandırılabilir pek çok söz bulunmaktadır. Bunlar metinlerin içerisinde geçmekte olup yaygın bir şekilde kullanılmış cümlelerdir. Atasözleri olarak adlandırılan bu cümlelere örnek olarak şunlar verilmiştir:

' İnsanlık ahlaksız olduğu için söylentiler de ona orantılı bir şekilde yayılır. '

' Bir kuş yuvasına sığındığında, yuva onun hayatını korur. '

*' Kullarım kurtlar gibi birleşsin. '*⁴⁵⁵

' Dil insanları birbirine bağlayan köprüdür. '

' İt ürür, domuz homurdanır. '

' Ağaç uçlarını kırar, çalı çırpı yapraklarını bağlar, geyik yavrusunu öldürür mü hiç? '

*' Sakın kötü olan bir şeyi iyi yapayım deme. '*⁴⁵⁶

Örneği verilen atasözü mahiyetindeki cümlelerden anlaşıldığı üzere Hitit toplumunun genel olarak düşünce tarzları ortaya çıkmaktadır. Çünkü atasözü niteliğinde oluşturulan bu cümleler toplumun değer yargılarının, deneyimlerinin sonucunda oluşan öğüt niteliğindeki cümlelerdir.

Hititler'e ait edebi metinler bahsinde elde edilen veriler ışığında kraliçelerin dua metinlerine ulaşılmıştır. Bu noktada CTH 375 numaralı dua metni öncelikli örneği oluşturmaktadır. Metnin genel olarak konusu Kral I. Arnuwanda ile Kraliçe Aşmunikal çiftinin Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na Kaşka saldırılarından korunmak için ettikleri dua oluşturmaktadır. Duanın başlangıcında kral, kraliçe ve Hatti halkının tanrıya duydukları saygı ve onun için yaptıkları fedakârlıklar dile getirilmiştir. Devamında tanrılara sundukları altın, gümüş gibi değerli madenlerden oluşan hediyelerden bahsedilmiş ayrıca ekmek, içki ve koyun sunularını da yerine getirdiklerini belirtmişlerdir. Giriş mahiyetinde olan bu cümlelerden sonra Kaşka'lar tarafından Hatti topraklarının saldırıya uğradığını anlatmışlardır. Birçok şehri ve değerli eşyaların hepsini yağmaladıklarını, bunun dışında

⁴⁵⁵ Gary Beckman, 'Proverbs and Proverbial Allusions in Hittite', *Journal of Near Eastern Studies*, V.45, Chicago 1986, s. 21-23.

⁴⁵⁶ A. Ünal, 2003, s. 187.

rahipleri, rahibeleri, müzisyenleri, şarkıcıları yani şehirde önemli pozisyonda bulunan kişileri kendi himayeleri altına aldıklarından bahsetmişlerdir. Durum böyle olunca belirli süre zarfında gerçekleştirdikleri ritüelleri de yerine getiremediklerinden yakınmışlardır. Kastama, Taggasta, Serissa, Tastaressa, Takkupsa, Kamma, Zalpuwa ve Nerik gibi masum topraklardan dua etmeye devam edeceklerini söylemişlerdir. Kaşka istilaları başladığından beri Nerik ve Nerik tanrıları için ekme, içki, sığır ve koyun adakları gönderdiklerini fakat tüm bunlara Kaşkalar tarafından zarar verildiği anlatılmıştır. Kral ve kraliçe yaşadıkları bu zorlu sürecin düzelmesi ve eski huzurlarına kavuşmaları için Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na yalvarmışlardır.⁴⁵⁷

Dua metni değerlendirildiğinde ortaya çıkan sonuçlardan anlaşılmaktadır ki kral ve kraliçe tanrıdan yardım isterken onlar için yaptıklarını belirterek tanrıları yardım konusunda baskı altına almaya çalışmışlardır. Çünkü Kaşka saldırılarından zarar gören halk adak sunularını yapamayacağı için tanrılarında bu durumdan zarar göreceği belirtilmiştir. İstilacı bir kavim olan Kaşkalar Hattuşa'ya kadar işgalde bulunmuşlar ve Hitit halkında nüfuz sahibi kişileri ve değerli madenlerini alıp götürmüşlerdir.⁴⁵⁸ Nerik şehri Hititler'in Fırtına tanrısı Teşup'un kült merkezi olması açısından büyük bir önem arz etmektedir. Nerik tanrılarında Kaşka saldırıları sebebiyle gönderilemeyen adaklardan yakınılmaktadır. İstila altında olan Nerik şehrinde gerçekleşen dini uygulamalar belirli bir süre Hakmiş⁴⁵⁹ şehrinde gerçekleştirilmiştir.⁴⁶⁰ Kral ve kraliçenin birlikte dua etmeleri de kadının erkek ile eşit konumda tutulması açısından önemli bir durumdur.

Kraliçe Taduhepa'nın Tasmi-sarri'nin iyiliği için tanrı Teşup'a duasını içeren metnin genel konusu aşağıda verilmiştir. Hurri dilinde yazılan dua metni kendisinden 100 yıl sonra Kraliçe Puduhepa'nın eşi III. Hattuşili için yazdığı dua metni ile benzerlik göstermektedir. Metin tanrı Teşup'a övgü ile başlamaktadır. İlerleyen kısımlarında ise Taduhepa, Kral Tasmi-sarri'nin (II. Tuthaliya) askeri başarısı için talepte bulunmaktadır.

⁴⁵⁷ Itamar Singer, *Hittite Prayers*, Society of Biblical Literature, Georgia 2002, s. 40-43.

⁴⁵⁸ Alparslan Ceylan, 'Arnuwanda-Aşmunikal Dua Metni ve Tarihi Açısından Değerlendirilmesi', *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.23, Erzurum 1996, s. 6.

⁴⁵⁹ Hakmiş şehrinin konumu ve Hitit Dönemi'nde yazılı vesikalarda geçen kayıtlara göre Hakmiş ile ilgili bilgi almak için bkz. Leyla Murat, 'Hitit Tarihi-Coğrafyasında Hakmiş ve İshara Ülkelerinin Konumu', *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.27, S.44, 2008b, s. 181-204.

⁴⁶⁰ Şafak Bozgun-Savaş Özkan Savaş, 'CTH 676: Nerik Kenti: 'Arınma Ritüeli'', *Archivum Anatolicum*, 11/1, 2017, s. 76.

Bu talebi metinde geçen ‘silah’, ‘zırh’ ve ‘savaş araçları’ şeklinde geçen kelimelerden yola çıkarak anlaşılmaktadır.⁴⁶¹

Kraliçe Puduhepa’nın ve eşi Kral III. Hattuşili’nin Arinna’nın Güneş Tanrıçası’na olan duası CTH 383 numaralı metinde işlenmiştir. III. Hattuşili ve Puduhepa’nın Arinna’nın Güneş Tanrıçası’na olan duasının tercümesi şu şekilde verilmiştir:

“Senin hizmetkârın Hattuşili ve hizmetkârın Puduhepa

(kendilerini) şöyle savundular:

Babam Murşili (henüz hayatta) olduğu zaman

Babam, tanrıları, efendilerimi hangi

Nedenlerden dolayı gücendirdiyse, ben

Babamın bu olayına hiçbir şekilde karışmadım.

Ben henüz çocuktum. Sarayın içinde ise

Hizmetkârınız Tavanna’nın mahkemesi olduğu zaman,

Babam kraliçe Tavanna’yı aşağıladığında,

O ise tanrının cariyesi idi.

(sen) tanrıçam, beycem (ru)hunun içlerinde biliyordun,

Kraliçenin (gücünün) kısıtlanması isteğinin mi idi?

(Yoksa isteğinin değil) miydi?

(O ise, Tavananna’nın (gücünün) kısıtlanmasını

(gerçekleştirdi. Ben ise) hiçbir şekilde (bu olayın

İçinde değildim.) idi.

(Eğer tanrıçam, beycem) herhangi bir şekilde (öfkeliysen,)

(Tavananna’nın olayını) yapan (kişi)

⁴⁶¹ I. Singer, *age.*, s. 44.

(çoktan tanrı ol)du.

(O yoldan çıktı ve on)u başıyla

(ödedi bile.)

(Ben ise bu em)re ortak değilim.

Henüz çocuktum...’’⁴⁶²

Kral ve kraliçeye açılan bir davadan bahseden metinde kral yaşanan olayla alakası olmadığını söyleyerek kendini savunmaktadır. Metinden anlaşılacağı üzere burada Tavananna’ya tanrısal bir güç yüklenmiştir. Kralın babasının Tavananna’ya karşı küçümseyici sözler söyleyip, küçük düşürmeye çalışarak onun yetkisini azaltmayı amaçlamıştır. Metnin devamında III. Hattuşili çocuk yaşta olduğunu belirterek kendisinin suçsuz olduğunu tekrar belirtmiştir. Suçlu olan kişinin ise bunun bedelini başıyla ödediği yani öldüğünü belirtmiştir.

CTH 384 numaralı metin Kraliçe Puduhepa’nın eşi Hattuşili’nin çocukluğundan beri devam eden sağlık sorunları olduğunu ve bunun için ne yapması gerektiği konusunda tanrılara başvurduğunu anlatan bir dua metnidir. Puduhepa öncelikle ana tanrıçaya eşinin sağlığına kavuşması için yalvarmış ardından Hitit toplumunda önemli olan dört tanrıya (Lelwani, Zintuhi, Mezulla, Nerik) yalvarmıştır. Kral III. Hattuşili’nin sağlığına kavuştuğu takdirde her birine ayrı ayrı hediyeler sunacağına dair söz vermiştir. Kuşkusuz Arinna’nın Güneş Tanrıçasına verilen önemi Kraliçe Puduhepa’nın ‘*Bana merhamet et, ey Arinna’nın Güneş Tanrıçası beni duy, beni bağışla!*’ şeklindeki yalvarış cümleleri bunu kanıtlar mahiyettedir. Tabletten belirli bir kısmı kırık olup genel olarak anlaşılan cümlelerden kraliçenin kralın sağlığı için sürekli dua ettiği görülmektedir.⁴⁶³

Sonuç olarak denilebilir ki Hitit edebiyatında Mezopotamya’dan etkinleme söz konusudur. Bu bağlamda Mezopotamya etkisinin görülmesine dair Gılgamesh Destanı’nın 3 farklı versiyonunun bulunması ayrıca Hurri kökenli Kumarbi Efsanesi ve Appu ile iki oğlu masalı etkileşimin bariz örneklerini teşkil etmektedir. Masal ve efsanelerin yanı sıra

⁴⁶² Metin Alparlan, *II. Murşili ve Dönemi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 20.

⁴⁶³ I. Singer, *age.*, s. 101-103.

II. Tuthaliya'nın eşi Nikalmati, I. Arnuwanda'nın eşi Aşmunikal, III. Tuthaliya'nın eşleri Taduhepa ile şata(n)tuhepa, II. Muvattali'nin eşi Tanuhepa ve III. Hattuşili'nin eşi Puduhepa gibi kraliçe isimlerinin de Hurri kökenli olması bahsedilen etkileşimde dikkate değer bir unsurdur.⁴⁶⁴ Hitit edebiyatına dair daha birçok edebi metin bulunmaktadır. Fakat konu kapsamı itibariyle sınırlamaya gidilmiş olup doğrudan kadınlar tarafından yazılan edebi metinlere ulaşılammış olsa da kadın ile ilgili bilgileri içeren metinlere genel hatlarıyla değinilmiştir.

⁴⁶⁴ Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu Çivi Yazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara 2001, s. 21.

SONUÇ

Adem ile Havva'nın yaratılışından günümüze kadar hayatın her aşamasında kadın ve erkek birbirlerini tamamlayıcı roller üstlenmiştir. Toplumsal yaşama geçilmesi ile birlikte ortaya çıkan farklı statüler, kadın ve erkeği o güne kadar almadığı çeşitli rolleri almaya zorlamıştır. Çalışmanın kapsamı itibariyle Mezopotamya ve Anadolu coğrafyasında yaşamış olan medeniyetlerin oluşturduğu çivi yazılı belgeler ışığında kadının Eskiçağ Mezopotamya ve Anadolu toplumlarındaki konumuna açıklık getirilmiştir. Transkript ve tercümesi yapılmış olan kadın mektuplarından kadının üretim, ticaret, sosyal hayat ve siyasi alanda aktif rol aldığı görülmektedir.

“İki nehir arası” anlamına gelen Mezopotamya coğrafyasında çok sayıda kavim ve devletin yaşamış olduğu bilinmektedir. Mezopotamya, konumu, verimliliği ve doğal zenginlikleri ile tarih boyunca insanların ilgi odağı olmuştur. Bu nedenle farklı kökenden gelen toplumların istilalarına maruz kalmıştır. Nitekim istilacı kavimlerin farklı etnik kökenlerden olması Mezopotamya topraklarında kültürel zenginliklerin oluşmasına yol açmıştır. Önemle belirtmek gerekir ki; toplumlar arasında farklılıklar olduğu kadar birbirlerinden etkileşimin de olduğu çivi yazılı belgelerden anlaşılmaktadır.

Mezopotamya'da bilinen ilk medeniyet Sumer'dir. Sumer toplumsal yaşamında kadın tamamlayıcı ve belirleyici roller üstlenmiştir. Sumer toplumu tarafından kadının farklı alanlardaki statüleri kabul görmüş ve kadına değer verilmiştir. Urukagina Kanunları, Sumer toplumunda kadına değer verildiğinin somut bir örneğidir. Kanunun boşanmaya dair bölümlerinde erkek tarafından kadına tazminat (nafaka) ödenmesi hususundaki maddelerin yer alması, onun toplumda bir statüye sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bunun yanı sıra Gudea yazıtı ve Ur-Nammu Kanunları'nda da geçtiği üzere dönemin şartları çerçevesinde hukuk karşısında kadın haklarının yüceltildiği anlaşılmaktadır. Hukuki metinlerde öne çıkan monogami yani tek eşlilik zorunluluğundan da anlaşılacağı üzere kadın, özel hayatta da değerli kılınmıştır.

Sumer kadını ticarete katılmış, yönetim faaliyetlerinde de bulunmuştur. Dini alanda da din kadınlarının hakları güvence altına alınmıştır. Kendi içinde hiyerarşik olarak belirli sınıflara ayrılan din kadınları arasında en yüksek mertebe “*Nindingirra*”lar

(Entum rahibesi) olmuştur. Sumer ve Asur medeniyetlerinin hüküm sürdüğü zamanlarda kral kızları Nindingirra olarak tapınaklarda üst düzey konumda görev almışlardır.

Kanun metinlerinin yanı sıra edebi metinleri de Sumer toplumunda kadının duygusal dünyasına ışık tutan önemli birer veri olmuştur. Nitekim Kral Şulgi'nin eşi Kraliçe Abisimti'nin, oğlunun rahatsızlığından dolayı yaşadığı üzüntüyü dile getiren şiiri ve tarihteki ilk aşk şiiri olan Kubatum'un Şu-sin'e yazdığı edebi tarzdaki mektup örnekler arasındadır. Bu bağlamda kadınlar tarafından yazılmış şiirler duygu yüklü ifadeler barındırmaktadır.

MÖ III. binyıl sonlarına doğru Mezopotamya coğrafyasına gelen Sami kökenli Akadlar'a ait bir kadın mektupları henüz mevcut olmasa da tercümesi yapılmış ve yayınlanmış olan edebi metinler, çalışmaya katkı sağlamıştır. Akad medeniyetinde erkekler savaş veya herhangi bir sebep ile şehir dışına çıktıkları takdirde kadınlar evin idaresini üstlenmiş ve geçimi sağlamıştır. Aynı zamanda bu dönemde okur-yazar kadın kitlesi artmış kamusal alanda çeşitli görevler almışlardır. Fakat diğer Mezopotamya toplumlarında olduğu gibi sınıf ayrımı görülen Akadlar'da da, hür kadın ile köle kadın arasında ayırım yapıldığı kanun maddelerinden anlaşılmaktadır.

Bu dönemde kralların hakimiyet alanını genişletmek ve devletlerarası ilişkilerde istikrarı sağlamak için siyasi evliliklere başvurdukları görülmektedir. Örneğin Kral Naramsin'in kızı Taram-Agade siyasi evlilikte rol oynayan önemli isim olmuştur. Söz konusu evlilik ile kadın siyasi uzlaşmada aracı olarak kullanılmıştır.

Tarihteki ilk kadın şair, Akad Kralı Sargon'un kızı Enheduanna'dır. Enheduanna, Ekişnugal Tapınağı'nın başrahibesi olarak görev yapmıştır. İnanna'ya yazdığı övgü dolu şiirleri Sumer ve Akad kültürünün etkileşim içinde olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda kadın ve erkek arasında sınıf ayrımı görülse de kadına gerek dini alanda gerekse farklı kültürlerin kaynaşması noktasında önemli bir misyon yüklendiği anlaşılmaktadır.

Sami kökenli bir halk olan Babilliler, MÖ III. binyılın sonu ve II. binyılın başlarına tekabül eden zaman diliminde Mezopotamya coğrafyasına gelerek burada büyük bir medeniyet kurmuşlardır. Sınıf ayrımı görülen Babil toplumunda erkek ön

planda yer almış, kadın soyun devamını sağlayan bir araç olarak görülmüştür. Bu durum çocuk düşürmeye cürret eden kadının direğe bağlanıp işkenceye maruz bırakılmasından anlaşılmaktadır. Ayrıca Eski Babil Dönemi'nin ünlü kralı Hammurabi'nin oluşturduğu kanunlarda da kadın haklarına ve cezalarına yer verilmiştir.

Bu bağlamda Eski Babil Dönemi'nin çağdaşı ve muhatabı olan Mari kraliçesi Şibtu'nun, Kral Zimri-Lim'e gönderdiği mektuplardan örnekler verilmiştir. Kraliçe mektuplarında Kral Zimri-Lim seferde iken sarayın idaresi, saraya alınan işçi ve ücretleri, şehirde yaşanan olaylar hakkında bilgi vermektedir. Özel içerikli mektuplarında ise kralına olan sevgi, saygı dolu cümleleri ve onun hayatı için endişelendiği görülmektedir. Ayrıca "*kölen Şibtu şöyle söylüyor*" ifadesi ile mektubu yazmaya başlayan kraliçenin krala bağlı bir konumda olduğu ve kendisini kraldan daha alt statüde gördüğü anlaşılmaktadır.

Orta Babil Dönemi'nde kadının statüsü hakkında kanun metni veya detaylı bilgiler bulunmamaktadır. Fakat yayınlanmış olan evlilik mektubundan anlaşıldığı üzere kız çocukların küçük yaşta anne ve babasından belirli bir ücret karşılığı satın alındığı görülmektedir. Mısır'da Amarna Dönemi'ne tekabül eden süreçte siyasi evliliklerde kral kızları, firavunlara gelin olarak gönderilmiştir. Ancak, Mısır firavunları yabancı prenseslerle evlenmelerine rağmen dini ve siyasi sebeplerden dolayı yabancı ülkelerin krallarına kız vermemişlerdir. Orta Babil Dönemi'nin sonuna doğru mahkeme kayıtlarında bazı kadın isimlerinin erkekten bağımsız olarak geçmesi kadının bir nebze olsun yalnız olarak bir güç teşkil etmeye başladığını göstermektedir.

Nabopolassar ile başlayan Yeni Babil Dönemi'nde de iç ve dış siyasetin önemli bir parçası olan siyasi evlilikler görülmüştür. Nitekim Nabopolassar'ın oğlu Nebukadnezar ile Med kralının torunu Prenses Amyitis'in evlendirilmesi bu noktada önemli bir örnektir. Zira bu evlilik ile Asur topraklarında hakimiyet kurmak isteyen Babil ve Medler siyasi evlilik yolu ile kendi menfaatleri doğrultusunda birlik sağlamışlardır. Herodot'un eserinde geçen, yaptığı icraatlar ile kadının engin zekâsını ve siyasal gücünü gösteren Kraliçe Nitokris, Yeni Babil Dönemi kraliçesidir. Medler'in yoğun saldırıları karşısında Fırat Nehri'ne girintili çıkıntılı yataklar açtırmış, ayrıca düşmanın ilk olarak gireceği bölgeye yapay bir göl inşa ettirerek onların kendi aralarında haberleşmelerini

engellemiştir. Kraliçe Nitokris'in bu icraatları engin bir zekâ kabiliyetinin ürünü olarak görülmektedir.

Yeni Babil Dönemi'nin son kralı Nabonid tarafından yazdırılan ve 15 maddesine ulaşılan kanun metninde “*Amelu*” (özgür insanlar) ifadesi geçmekte olup halk kadınına tanınan haklardan bahsedilmektedir. Bu bağlamda kanun maddelerinden anlaşılacağı üzere kocası ölen kadına tekrar evlenme hakkı tanındığı, çocuklarına miras bırakabildiği, mal ve mülk edinebildiği görülmektedir. Bunun yanı sıra Kral Nabonid'in kızı Rahibe Ennigaldi-Nanna'nın babasının teşvikiyle eserler toplayıp küçük bir kütüphane oluşturması, Kral Nabonid'in annesi Adda-Guppi'nin ise yaşamını ve icraatlerini anlattığı otobiyografisi edebi metin türü olarak döneme dair mühim bilgiler sunmaktadır. Nitekim statü olarak erkekle eşit olmasa da ona yakın bir pozisyonda yer alan kadına sosyal, ekonomik ve siyasi hayatta haklar tanınması, eşitlikçi bir sistem için atılan önemli bir adım olabileceğini düşündürmektedir.

MÖ 2000-1600 yılları arası Eski Asur Dönemi olarak adlandırılmaktadır. Döneme damgasını vuran ve yaklaşık 255 yıl kadar süren Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Eski Asur ve Anadolu kadınına dair bilgiler çivi yazılı vesikalar sayesinde öğrenilmektedir. Bu belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Asur kadını ticari hayatta eşine destek olmuş, üretimde ve ticarete etkin rol oynamış, borç alıp vermiş, şahitlik yapabilmiş, senetlere mührünü basabilmiştir. Buna karşılık Anadolu'da ise saray hayatında “*rubatum*” denen kraliçelerin ülke yönetiminde söz sahibi oldukları, hukuki kararlar verdiği, kral ile ortak karar alabildiği çivi yazılı vesikalarda geçmektedir. Nitekim Eski Asur Dönemi'nde kadın her ne kadar erkek ile eşit statüde olmasa da önceki dönemlere kıyasla daha geniş haklara sahip olmuştur.

Diğer Mezopotamya toplumlarındaki kanun metinleri sayesinde kadının konumu hakkında geniş kapsamlı bilgiler edinilmiştir. Fakat Eski Asur Dönemi'nde kadın haklarının belirtildiği herhangi bir kanun metni mevcut değildir. Yalnızca arkeolojik çalışmalar sonucu ortaya çıkan tabletler arasında “*kima awat narua'im ilaqqama – taş levhanın sözüne göre*” ifadesinden anlaşılacağı üzere bir kanun metninin olduğu ve bu metnin kurallarına uyulması gerektiği belirtilmiştir.

Orta Asur Dönemi'nde oluşturulan Orta Asur Kanunları'nda ise kadının konumuna bakıldığında, Hammurabi Kanunları'ndan etkilenildiği görülmektedir. Özellikle kanun metninin 32. maddesinde geçen nişanlanan kızın baba evinde olsa dahi nişan hediyelerini kabul etmesi durumunda kocasının tüm sorumluluğunu üstlendiği belirtilmiştir. Ayrıca evli kadının dışarıya çıkarken başını örtmesi bunu yapmadığı takdirde ise ağır bir cezaya çarptırılacağı kanun metninin 40. maddesinde ifade edilmiştir. Saray kadını yalnız yürürken bir erkek ile karşılaşırsa her ikisine de ölüm cezası verilmektedir. Bu noktada kadının sıkı disiplin kurallarına bağlanarak özgürlüğü kısıtlanmıştır. Yine Amarna Arşivi'nde bulunan EA 20 numaralı mektupta Mitanni prensesinin Mısır firavunu Akhenaton ile olan evliliğinden bahsetmektedir. Prensesin dedesinden çok kez istendiği ve sonunda evliliğin gerçekleştirildiği geçmektedir. Evliliğin gerçekleştirilmesinde aile büyüklerinin karar aldığı, kız çocuklarının görüşlerinin önemsenmediği bahsi geçen mektup vasıtasıyla anlaşılmaktadır.

Yeni Asur Dönemi'nde ise çoğu Mezopotamya toplumlarında olduğu gibi erkek ön planda yer almıştır. Kadın evlenene kadar babasının otoritesinde, evlendikten sonra ise kocasının otoritesinde bulunmuştur. Bunun dışında çivi yazılı vesikalardan kadının mülk sahibi olabildiği, köle satın alabildiği, ticari hayata katılabildiği anlaşılmaktadır. Böylece kadına kısıtlı da olsa ekonomik özgürlük hakkı tanınmıştır. Bu dönemde kadın ile ilgili detaylı bilgiler kraliyet mensubu kadınlar hakkında verilmiştir. Metinlerde Sumerce "*Mi.É.GAL*", Asurca "*issi ekalli*" (Sarayın kadını-hanımı) tabiri Asur kraliçeleri için kullanılmıştır. Transkript ve tercümesi yapılmış olan mektuplardan anlaşıldığı üzere kral eşleri ve kral anneleri yönetimde aktif rol almışlardır. Zira tarihe adını yazdıran Babil kökenli bir prenses olan Sammu-ramat eşinin ölümünden sonra devleti 5 yıl boyunca tek başına yönetmiştir. Öte yandan Asarhaddon (Esarhaddon)'un annesi Kraliçe Naqia Zakutu'nun Elam tehdidine karşı yapılan seferde bizzat ordu ile birlikte sefere katılması onun siyasi alandaki gücünü göstermektedir. Bu noktada saray kadınının siyasi alanda güçlü bir konumda olduğu, kral gibi hareket edebilecek özgürlüğe sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Yalnızca kraliçeler güç timsali olmayıp kral kızları ve kız kardeşleri saraya gelin olarak gelen kraliçelerden daha üstün bir konumda tutulmuştur. "*Kral kızının Libbi-ali-şarrat'a mesajı*" adlı mektubunda bu statü farkı belirgin bir şekilde görülmektedir.

Mezopotamya bölgesinde kadına ait sosyal ve siyasi durum bu şekilde iken Anadolu'da kadına ait hakların incelenmesi, birbirleri ile yakın ilişkiler içerisindeki iki komşu bölge toplumlarının kadına verdikleri önemin karşılaştırılabilmesi için oldukça önemlidir. Hitit öncesi Anadolu'da yaşayan Hattiler ve Luwiler'de kadının konumu hakkında bilgi edinmeyi sağlayacak bilgiler oldukça kısıtlıdır. Ancak Konya-Çatalhöyük kazılarında bulunan ana tanrıça heykelleri üst seviyede toplumsal konum elde etmiş kadınların olduğunu göstermektedir. Bu döneme ait verilerin kısıtlılığı kesin bir sonuca ulaşmanın önündeki en büyük engel durumundadır. Orta Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde kadın ile ilgili bilgiler Kültepe'de yapılan arkeolojik çalışmalar sonucu ortaya çıkarılan tabletlerden öğrenilmektedir.

Nitekim Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde de önemli bir haberleşme aracı olan mektuplar sayesinde kadının sosyal statüsü ve üstlenmiş olduğu misyon ortaya çıkmaktadır. Zira bu dönemde kadının ev işleri ve çocuklarının bakımının yanı sıra ticarete ve üretimde eşine yardımcı olduğu bilinmektedir. Hatta ortaya çıkarılan mektuplar kadının, eşinin iş ortağı olabildiğini, bu vesileyle ürettiği malların ticaretini yapabildiğini, karşılığında satılan mallarının ücretini isteyebildiğini göstermektedir. Bunun dışında transkript ve tercümesi yapılmış olan mektuplardan anlaşıldığı üzere eşlerinin, babalarının, ağabeylerinin ticaret amacıyla Anadolu'ya gitmesiyle evin sorumluluğunu üstlenmiştir. Bu durumlarda kadın, tek başına ailevi problemler ve maddi sıkıntılarla boğuştuğunu sitem dolu cümleler ile yazmıştır. Kadına evlenme, boşanma, mirastan pay alabilme hakkı da tanınmıştır. Halk kadınına tanınan bu hakların yanı sıra saray kadınının da yönetimde söz sahibi olduğu kaçakçılık yapan tüccarı yargılayabilmesi ve onu hapse atırabilmesinden anlaşılmaktadır. Böylece Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde kadın, erkek ile tamamen eşit statüde olmasa bile ondan aşağı konumda sayılmamıştır.

Hitit Dönemi'nde ise halk kadını ile erkeğin arasındaki özel ilişkilerini anlatan yazılı belgeler olmadığı için bu konudaki bilgilere Hitit Kanunları'ndan ulaşılmaktadır. Kanunların içeriğine bakıldığında kadın ve erkek ayrımından ziyade sınıf ayrımı (özgür-köle) olduğu görülmektedir. Çalışma kapsamında ele alınan kadın mektupları genellikle Hitit kral ve kraliçelerine (T/Labarna, Tavanna) dair bilgileri içermektedir. Bu bağlamda Şapinuva kraliçesi Taduhepa'nın eşi III. Tuthaliya'ya yazdığı mektubun girişinde

“Güneşim, majestem, hizmetkârın” gibi ifadelerin kullanılması kraliçenin krala olan saygısını, sevgi ile bağlı olduğunu ve kendisini kraldan daha alt statüde gördüğünü göstermesi açısından dikkate değer bir unsurdur. Öte yandan bu dönemde kraliçelerin kral ile eşit sayılabilecek yetkilerinin olduğunu gösteren bir başka örnek ise III. Hattuşili’nin eşi Puduhepa’nın icraatlarıdır. Kraliçe Puduhepa’nın tarihte eşitlik esasına dayanan ilk antlaşma metni olan Kadeş Antlaşması’nda mührünün olması, Mısır kraliçesi Nefertiti ile olan mektuplaşmalarında “kız kardeşim” ifadesini kullanması ve bununla birlikte Mısır firavunu II. Ramses ile olan mektuplaşmasında “kardeşim Mısır ülkesi kralı” ifadesini kullanması önemli bir devlet yöneticisi olduğunu ve kendi devletini Mısır ile eşit güçte gördüğünü göstermektedir. Hitit kraliçelerinin kralın yanında, bazen de bağımsız olarak resmi ve dini işlerde görev aldıkları bilinmektedir. Gerçekten de bağımsız karar alabilme yetisi olan Hitit kraliçeleri, Mezopotamya kraliçelerine kıyasla daha ayrıcalıklı ve üstün özellikler kazanmışlardır.

Hitit edebi metinlerine bakıldığında ise; kral ile kraliçenin tanrılara dualarında bir arada yer almaları kraliçelerin neredeyse kral ile eşit statüde tutulduğunu göstermektedir. Kraliçe Taduhepa’nın eşi Kral II. Tuthaliya’ya askeri başarısı için ettiği dua, Kraliçe Puduhepa’nın eşi Kral III. Hattuşili’nin sağlığı için ettiği dualarda tanrılara verilen önemi göstermektedir. Ayrıca Hitit mitolojisinde tanrı kadar tanrıçalara da önem verildiği, bu doğrultuda ataerkil toplum yapısı görülen Hititler’de kadına değer verildiği ve saygı gösterildiği anlaşılmaktadır.

Mezopotamya ve Anadolu toplumlarında kadının karşılaştırmalı olarak konumuna bakıldığında ise, Mezopotamya’da yaşamış olan toplumlarda kadın çeşitli iş alanlarında yer almış olsa bile erkeğin yanında ikinci planda kalmıştır. Örneğin evlilik müessesinde kızların genellikle çocuk yaşlarda, belirli bir ücret karşılığında aile tarafından yapılan evlilik sözleşmesi ile evlendirildikleri çivi yazılı belgelerde geçmektedir. Evliliğin yürütülemediği durumlarda ise öncelikli olarak boşanma hakkı erkeğe tanınmıştır. Bunun en bariz örneği Babil toplumunda erkeğin “sen benim karım değilsin” demesiyle boşanma gerçekleşirken, kadının “sen benim kocam değilsin” demesiyle kadına nehre atılarak boğulma cezası verilmiştir. Çocuk düşürmeye cürret eden kadının direğe bağlanıp ona işkence yapılması, başkaları tarafından zina yapmakla suçlanan kadının suçluluğunun ispatlanması için nehre atılması gibi örnekler Babil kralı

Hammurabi tarafından oluşturulan kanun metninde geçmektedir. Bu durum kadının erkeğin yanında hak ve özgürlüklerinin kısıtlı olduğunu, ona gereken değerin verilmediğini göstermektedir. Anadolu'da ise; kadına ticaret yapma hakkı tanınmış, borç alıp verebilmiş ve kendi adına senet düzenleyebilmiştir. Nişan, evlilik ve boşanma durumunda koca ile eşit haklara sahip olmuş, evliliğin yürütülemediği durumlarda kadında boşanma talebinde bulunabilmiştir. Anadolu'da kraliçeler ise ülke yönetiminde ve alınan kararlarda söz sahibi olmuşlardır. Bu durumda ülkede kraliçelerin en az kral kadar yetkili oldukları ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKLAR

- AKLIBAŞINDA, M.-ATABEYOĞLU, Ö.-BULUT, Y. (2011). ‘Tarihte Kadınlara Adanmış Bahçeler’, *İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, 2/Özel Sayı, 954-962.
- AKTAŞ, Ş. (2009). ‘Edebi Metin ve Özellikleri’, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 39, 187-200.
- AKURGAL, E. (2015). ‘Hatti ve Hitit Uygarlıkları’, Phoenix Yayınları, Ankara.
- AKURGAL, E. (2019). ‘Anadolu Kültür Tarihi’, Phoenix Yayınevi, Ankara.
- AKURGAL, E. (2020). ‘Anadolu Uygarlıkları’, Phoenix Yayınevi, Ankara.
- AKYÜZ, F. (2020). ‘Asur Belgelerinde Nehir Ordali’, *Oannes Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/2, 165-177.
- ALBAYRAK, İ. (2000). ‘Kültepe’ den Yeni Bir Vasiyetname’, *Archivum Anatolicum*, 4, 1-27.
- ALBAYRAK, İ. (2003). ‘Kaniş-Karum’unun Bir Mektubu’, *Archivum Anatolicum*, VII/1, 1-9.
- ALBAYRAK, İ. (2004a). ‘... Onlarla Oturacak, Yiyecek ve Yağlanacak’, *Archivum Anatolicum*, 7/1, 1-21.
- ALBAYRAK, İ. (2004b). ‘ana kaspim annim Šamaš-abi qatatum’, *Archivum Anatolicum*, 7/2, 1-12.
- ALBAYRAK, İ. (2006). ‘Kültepe Tabletleri IV’, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ALBAYRAK, İ. (2007). ‘Kültepe’de Ele Geçen Vasiyetnamelere Göre Eski Anadolu’da Miras Anlayışı’, *38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (IGANAS)*, Ankara, 137-150.
- ALBAYRAK, İ. (2015). ‘Asurlu Tüccar Šu-İštar’ın Kültepe’de Ele Geçen Vasiyetnamesi’, *Cahit Günbattı’ya Armağan*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü Sümeroloji Anabilim Dalı Yayınları, Ankara.
- ALBAYRAK, İ. (2016). “Sembollerden Çiviyazısına Geçiş Ve Yazının Anadolu’ya Gelişi”, *Archivum Anatolicum (ArAn)*, 10/2 ,2016, s.15-26.
- ALBAYRAK, İ.-EROL, H. (2018). ‘Sümerliler ve Dilleri Hakkında Bazı Notlar’, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5, 153-163.
- ALBAYRAK, K. <https://islamansiklopedisi.org.tr/keldaniler> , (03.10.2020).
- ALP, S. (1947). ‘Hitit Kanunları Hakkında’, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, V/5, 465-482.
- ALP, S. (2001). *Hitit Çağında Anadolu Çivi Yazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara.
- ALPARSLAN, M. (2006). *II. Murşili ve Dönemi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- ALPARSLAN, M. (2010). *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, Kültürel Miras ve Turizm Açık Öğretim Programı, İstanbul.
- ALPARSLAN, M. D. (2013). ‘Hititler’de Kadın’, *Aktüel Arkeoloji*, 32, 70-79.

- ALPARSLAN, M. D. - ALPARSLAN, M. (2019), *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- ALTUNCU, A. (2011). 'Sümerlerin Dini Tarihi', (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ.
- ALTUNCU, A. (2014). 'Sümerler'de Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Panteonu', *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/7, 118-142.
- ARÇIN, S. A. (2018). *Selamlaşma*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul.
- ARSLAN, S. (2018). 'Çivi Yazısı Hukuku ve Toplumsal Hayatta Naditu(m) Kadınları', *Uluslararası Beşerî Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 4/8, 80-99.
- ARSLANTAŞ, Y.-SEPTİOĞLU, R.K. (2016). 'Çivi Yazılı Hukuki Belgelere Göre Mezopotamya'da Kadın', *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, XII/1-2, 1-41.
- ATEŞ, H.- ÜNAL, S. (2004). 'Devletin Doğduğu Yer: Antik Çağ Ortadoğusu'nda İdari Hayat', *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8, 21-43.
- AVCI, H. E. (2019). *Dünya Uygarlıkları Tarihi*, e-books, ISBN9786056960307.
- AVCI, K.-ÖZDEDELİ, K. (2018). 'Kadın Cinselliği ve Kültürel Farklılıklar', *Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 17/62, 224-230.
- AYGÜN, V. (2017). 'Eskiçağ Mezopotamyası'nda Tanrı Algısı', *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/1, 79-93.
- AYYILDIZ, S. (2017). 'Hitit Dünyasında Fal Anlayışı', *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/42, 367-382.
- BAĞLI, M.-SEVER, A. (2005). 'Tabulaştırılan/Tabulaşan Kurumun (ailenin) Kurbanlıklar Edinme Pratiği: Levirat ve Sororat', *Aile ve Toplum Dergisi*, 2/9, 9-21.
- BALKAN, H. (2014). *Eskiçağ Uygarlıkları*, Kömen Yayınları, Konya.
- BALKAN, K. (1987). 'Eski Asur ve Anadolu'da Kızların Çocuk Yaşında Nişanlanması', *TTK Yayınları Belleten*, Ankara.
- BAŞTOPUZ, M. Akkad Dönemi ve Anadolu ile İlişkileri. <https://www.academia.edu/17438903/>, (20.08.2020).
- BAYRAM, S. (2016). 'Kültepe Metinlerinde Ezibtu(m)', *Archivum Anatolicum*, 10/1, 15-28.
- BAYRAM, S. (2018). 'Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Nafaka Ödeniyor Muydu?', *Archivum Anatolicum*, 12/2, 31-52.
- BAYRAM, S.- ÇEÇEN, S. (1996). 'Yeni Belgeler Işığında Eski Anadolu'da Kölelik Müessesesi', *Belleten*, LX/229, 579-645.
- BAYRAM, S.- KAHYA, Ö. (2019). 'Eski Mezopotamya'da Baş Örtüsü Kullanımı Üzerine', *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6/2, 638-662.
- BAYRAM, S.- KUZUOĞLU, R. 'Kültepe Metinlerinde Geçen Yeni Yer Adları ve Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası', <https://www.academia.edu/35619119/>, (16.11.2020).
- BECKMAN, G. (1986). 'Proverbs and Proverbial Allusions in Hittite', *Journal of Near Eastern Studies*, 45, 21-23.

- BENJAMİN, D. C. (2019). 'The Impact of Sargon & Enheduanna on Land Rights in Deuteronomy', *Biblical Theology Bulletin*, 39/1, 22-31.
- BİLGİÇ, E. (1947). 'Çivi Yazılı Kaynaklarda Geçen Başlıca Borç ve Ödünç Tabirleri', *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5/4, s. 439,440.
- BİLGİÇ, E. (1963). 'Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An'anesi', *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 21/3-4, 103-119.
- BİLGİÇ, E. (1986). 'Kültepe Tabletleri Üzerinde Yeni Çalışmalar ve Yeni İki Evlilik Vesikası', *X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (22-26 Eylül)*, Ankara, 423-428.
- BİLGİÇ, E.- BAYRAM, S. (1995). 'Ankara Kültepe Tabletleri II', Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- BOTTERO, J. (2001). *Everyday Life in Ancient Mesopotamia Translated by Antonia Nevill*, Printed in Great Britain.
- BOZGUN, Ş. – SAVAŞ, Ö. S. (2017). 'CTH 676: Nerik Kenti: 'Arınma Ritüeli'', *Archivum Anatolicum*, 11/1, 75-96.
- BRYCE, T. (2002). *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, (çev. Müfit Günay), Dost Yayınevi, Ankara.
- BRYCE, T. (2002). *Life and Society in the Hittite World*, Oxford University Press, UK.
- BRYCE, T. (2020). *Hititler Anadolu Savaşçıları*, (çev. Ülke Evrim Uysal), Kronik Kitap, İstanbul.
- BUCCELLATI, M. K. (2015). 'Power and İdentitiy Construction in Ancient Urkesh', *From The Treasures Of Syria Essays On Art And Archaeology In Honour Of Stefania Mazzoni*, (Eds. Paola Ciafardoni and Deborah Giannessi), Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten, Leiden, 111-130.
- BÜLBÜL, C. (2010). 'Amurru Göçleri ve Amurruların Eski Önasya Tarihindeki Rollerini', *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29/48, 29-49.
- CEYLAN, A. (1996). 'Arnuwanda-Aşmunikal Dua Metni ve Tarihi Açından Değerlendirilmesi', *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23, 1-12.
- CRAWFORD, H. (2010). *Sümer ve Sümerler*, (Çev. Nihal Uzan), Arkadaş Yayıncılık, Ankara.
- COŞKUN, İ. (2019). 'Yeni Asur Dönemi Kraliçeleri ve Kraliçe Libbali-Şarrat'ın Zaferi', *Current Debates on Social Sciences Human Studies* 3, (Eds. Salih Çeçen, Ömer Kahya, Şafak Bozgun, Koray Toptaş), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 122-132.
- COŞKUN, İ. (2020). 'Yeni Asur Kraliçe Aynaları', *İnsani ve Sosyal Bilimlerde Güncel Araştırmalar*, (Eds. Zafer Gölen, Sevilay Özer), Ivpe Cetinje Press, Montenegro, 1-13.
- COTTERELL, A. (2019). *The First Great Powers Babylon and Assyria*, HURST&COMPANY, London.
- ÇAĞLA, D. (2020). 'Kassitler ve Hititler Arasında İlişkiler', *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 10/1, 143-152.
- ÇEÇEN, S. (1996). 'İdinnun Kelimesinin Anlamı Hakkında Yeni Bir Teklif', *Archivum Anatolicum*, 2, 19-24.

- ÇELEBİ, B. (2017). 'Hitit Mitoloji Hakkında Karşılaştırmalı Bir İnceleme: Efsaneler, Destanlar, Şarkılar ve Masallar', *Bilim ve Ütopya*, 23/279, 57-71.
- ÇETİN, C. (2008). 'Türk Düğün Gelenekleri ve Kutsal Evlilik Ritüeli', *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 48/2, 111-113.
- ÇİĞ, M. İ. (2017). *Ortadoğu Uygarlık Mirası-1*, Kaynak Yayınları, Ankara.
- ÇİĞ, M. İ. (2018). *Ortadoğu Uygarlık Mirası-2*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- ÇİĞ, M. İ. (2019). *Uygarlığın Kökeni Sümerliler-1*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- DARGA, A. M. (2011). 'Anadolu'da Kadın On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe', Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- DARTMAN, B. (2019). 'Yazının Keşfi Konusunda Dini Metin ve Arkeolojik Bulgular Çerçevesinde Yeni Bir Yaklaşım' *AÜ. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 41, 1-15.
- DEMİR, N. A. (2018). *Puduhepa Tarihe Mührünü Vuran Kraliçe*, Gece Kitaplığı, Ankara.
- DEMİRCİ KARAOĞLU, G. (2018). 'Eski Mezopotamya'da Kehanet Kültürü ve Anadolu'daki Yansımaları', (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- DİNÇER, M. (2020). 'Hurrilerin Menşei ve Hurri-Subar Sorunu', *OANNES Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/1, 1-23.
- DOĞAN, İ. (2015). 'Türk Medeni Kanununun Düzenlemelerine Göre Tedbir, Yoksulluk ve İştirak Nafakası', *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni*, 35/1, 59-95.
- DONBAY, A. (2011). 'Edebiyatımızda Mektup Türü ile İlgili Başlıca Çalışmalar', *ERDEM İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 61, 83-102.
- DONBAZ, V. <https://www.sumerceatolyesi.com/ilk-ask-siiri-tam/>, (20.08.2020).
- DURMUŞ, A. (2014). 'Eski Doğu ve Eski Batı Toplumlarında Karşılaştırmalı Kadın Profili', (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- DURMUŞ, E. (2020). 'Orta Çağ'da Harran', *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/2, 2020, s.558-575.
- DUYMUŞ, H. H. (2006). *Eski Ön Asya'da Siyasi Evlilikler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- DUYMUŞ FLORIOTI, H. H. (2016). 'Asur İmparatorluk Sarayında Görevli Kadın Personel: Şakintu Örneği', *Tarih Okulu Dergisi*, 9/XXVIII, 803-819.
- DUYMUŞ FLORIOTI, H. H. (2014), Queens of Assyria, https://cdli.ox.ac.uk/wiki/doku.php?id=assyrian_queens, (01.10.2020).
- DUYMUŞ FLORIOTI, H. H. – DEMİRCİ, G. (2013). 'Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde İlginç Bir Suç Tespit ve Cezalandırma Yöntemi: Suya Atılma', *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32/54, 1-16.
- EKİN, Ç. (2017). 'Yazılı Kaynaklara Göre Ege Göçleri'ne Katılan Kavimler', *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14/2, 501-521.

- ERDAN, E. (2015). 'Ö 24-9. Yüzyıllar Arası Önasya'nın Kadın Yöneticileri', *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/3, 15-26.
- EREN, M. (1982). 'İstanbul Arkeoloji Müzesi Kültepe Koleksiyonu ve Üzerindeki Çalışmalar', *Anadolu Araştırmaları*, 8, 249-256.
- ERKEK, M. S. (2017). 'Eski Yakınoğu'dan Osmanlı'ya Kaçak Köleliğin Tarih Yazımı ve Üsküdar'da Kaçak Köleler', *Turkish Studies*, 12/19, 61-90.
- ERKUŞ, H. – GÜMÜŞ, A. (2019). 'Anadolu'da Yazılı Tarihin Başlamasından Sonraki İlk Muhasebe Belge Sistemi', *Birey ve Toplum Dergisi*, 9/2, 123-146.
- EROĞLU, E. (2014). 'Ege Göçleri ve MÖ I. Binde Anadolu', *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/1, 43-55.
- EROL, H. (2015). 'Eski Asur Şehir Devletinin Ticari Tekelleşme Politikası', *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 34/58, 425-444.
- EROL, H. (2018). *Kültepe Tabletleri XI-a*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- FİDAN, S. S. (2018). 'Yazılı Belgeler Işığında Hitit Kadınları', *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 157, 25-42.
- FOSTER, B. R. (2006). *The Age of Agade: Inventing Empire in Ancient Mesopotamia*, New York.
- GÖKÇEK, L. G. (2004). 'Pilah-IŞtar Arşivinde Aile Hukukuna Dair Bazı Yazışmalar', *Archivum Anatolicum*, 7/2, 65-74.
- GÖKÇEK, L. G. (2015). 'Asurlular', Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- GÖKÇEK, L. G. (2017). 'Kültepe'den Kaçakçılıkla İlgili Yeni Bir Belge', *Archivum Anatolicum*, 11/2, 39-44.
- GÖKÇEK, L. G.-ABACI, O. (2019). 'Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi', Değişim Yayınları, İstanbul.
- GÖKÇEK, L. G.-AKYÜZ, F. (2013). 'Asur Ordusu', *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32/54, 41-62.
- GREER, J. S., HİLBER, J. W. ve WALTON, J. H. (2018). *Behind the Scenes of the Old Testament Cultural, Social, and Historical Contexts*, Baker Publishing Group, Washington.
- GÜLERSOY, A. E. – GÜLERSOY, Ö. (2016). 'Hitit Başkenti Şapinuva Perspektifinde Ortaköy (Çorum)'ün Doğal, Sosyo-Kültürel Miras Değerleri ve Turizm Potansiyeli', *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15/2, 485-530.
- GÜLMEZ DİNÇ, O. (2019). 'Çivi Yazılı Belgeler Işığında Babil Diplomatik İlişkileri', (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- GÜLTEKİN, L. (2013). 'Geçmişten Günümüze Kadının Yazarlık Serüveni', *Toplumsal Cinsiyet Yansımaları*, (Eds. Lerzan Gültekin, Gül Güneş, Ceylan Ertung ve Aslı Şimşek), Atılım Üniversitesi Yayınları, Ankara, 102-126.
- GÜLTEPE, N. (2008). *Türk Kadın Tarihine Giriş*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- GÜNBATTI, C. (1990). 'Kültepe Tabletlerine Göre, Kadınların Ticari Faaliyetleri Hakkında Bazı Gözlemler', *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 191-200.

- GÜNBATTI, C. (1998). 'Kültepe'den Akadlı Sargon'a Ait Bir Tablet', *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Çorum, 131-155.
- GÜNBATTI, C. (2000). 'Eski Anadolu'da Su Ordali', *Archivum Anatolicum*, 4, 73-88.
- GÜNEŞ, E. (2017). *Mezopotamya'da Aile İlişkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.
- GÜVEN, İ. (2014). *Uygarlık Tarihi*, Pegem Akademi, Ankara.
- HALTON, C. (2018). *Women's Writing of Ancient Mesopotamia: an Anthology of the Earliest Female Authors*, Cambridge University Press, New York.
- HERODOTOS. (2014). *Tarih*, (Çev. Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- HOFFNER, H. A. (1998). *Hittite Myths*, Scholars Press, Georgia.
- HOOKE, S. H. (2015). *Ortadoğu Mitolojisi*, (Çev. Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- İŞİK, A. (2018). 'İlk Şehirler ve Yazılı Medeniyete Geçiş', *Mavi Atlas Dergisi*, 6/2, 46-74.
- İŞİK, A. (2020). 'Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı', *Mavi Atlas*, 8/1, 13-18.
- İPLİKÇİOĞLU, B. (1990). *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları I*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
- İPLİKÇİOĞLU, B. (2013). *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*, (3. Baskı), Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul.
- JURSA, M. (2019). "Assur İmparatorluğun Çöküşü ve Varisleri: Babilliler, Medler ve Persler", *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç), Alfa Yayıncılık, İstanbul.
- KAĞNICI, G. (2020). 'Asur ve Babil Kroniklerinde Kadınlar: Kraliçeler, Eşler ve Tanrıçalar', *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 39/68, 23-49.
- KARASU, C. (1997). 'Hattuşa-Boğazköy Arşiv-Kitaplık Sistemleri Üzerine Bazı Yorumlar', *Archivum Anatolicum*, 3/1, 215-238.
- KARASU, C. (2006). 'Çivi Yazılı Belgelere Göre Eski Anadolu Kadını Hakkında Bazı Gözlemler', *ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15/3, 45-66.
- KARAUĞUZ, G. (2015). *Hitit Mitolojisi*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- KARAUĞUZ, G. (2018). *Hitit Yasaları*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- KARAUĞUZ, G. (2019). *Hititlerde Haberleşme Diplomatik Muhaberat ve Diğer Kil Mektuplar*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- KAYA, M. A. (2017). *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi I*, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul.
- KERTAI, D. (2013). 'The Queens of the Neo-Assyrian Empire', *Altorientalische Forschungen*, 40/1, 108-124.
- KILIÇ, Y. (2005). 'Eski Mezopotamya ve Anadolu Toplumlarında Kadının Sosyal Durumu', *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1-2, 36.
- KILIÇ, Y. (2009). 'Eski Ön Asya Toplumlarında Yazı ve Dil Etkileşimi', *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4, 122-151.

- KILIÇ, Y. (2013). 'Hitit Öncesi Anadolu Toplumlarında Kadının Siyasi ve Sosyal Statüsü', *Aktüel Arkeoloji*, 32, 58-68.
- KILIÇ, Y. (2014). *Eskiçağ Aile Hukuku*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- KILIÇ, Y.-AY, Ş. (2013). 'Eski Mezopotamya'da Siyasi Örgütlenmede Din Olgusu', *Turkish Studies*, 8/5, 387-403.
- KILIÇ, Y. – DUYMUŞ FLORIOTI, H. H. (2007). 'Hititlerde Kadın ve Siyaset', *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 26/42, 85-99.
- KILIÇ, Y. - DUYMUŞ, H. H. (2009). 'Eski Mezopotamya'da Din Kadınları ve Rahibeler', *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1, 159-178.
- KINAL, F. (1956). 'Eski Anadolu'da Kadının Mevkii', *Belleten*, XX/79, 355-378.
- KINAL, F. (1965). 'Amarna Arşivindeki Babil Mektupları', *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 23/3-4, 171-193.
- KINAL, F. (1983). *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.
- KIRSCHBAUM, E. (2004). *Asurlular (Tarih, Toplum, Kültür)*, (Çev. Aslı Yarbaş), İlya Yayınevi Matbaası, İzmir.
- KİRİŞ, E. Ö. (2020). *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- KOÇAK, K. (2009). 'Asur Ticaret Kolonileri Çağında Ticareti Yapılan Mallar ve Vergiler', *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27, 209-226.
- KÖROĞLU, K. (2018). *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KRAMER, S. N. (1998). *Tarih Sümer'de Başlar*, (Çev. Hamide Koyukan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- KRAMER, S. N. (2002). *Sümerler*, (Çev. Özcan Buse), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- KRAMER, S. N. (2018). *Sümer Mitolojisi*, (Çev. Hamide Koyukan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- KUHRT, A. (2019). *Eski Çağ'da Yakındoğu*, (Çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Cilt 1, İstanbul.
- KUMAŞ, A. (2018). 'Hitit Hukuki Metinlerinde Ataerkillik ve Anaerkillik Işığında Veraset', *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11/2, ANARSAN Sempozyumu Özel Sayısı, 1497-1510.
- KUVVETLİ, K. (2019). *Anadolu'nun Sırları*, Maya Kitap, İstanbul.
- KUZUOĞLU, A.- KUZUOĞLU, R. (2017). 'Eski Asurca Metinlere Göre Tabletlerin Kopyalarının Çıkarılması Hususu ve 1988 Arşivinin Tablet Kopyaları', *Samsat'tan Acmhöyük'e Eski Uygarlıkların İzinde Aliye Öztan'a Armağan*, (Eds. Süleyman Özkan, Halime Hüryılmaz ve Atıla Türker), Ankara, 207-212.
- KUZUOĞLU, R. (2007). 'Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu Kraliçeleri', *Belleten*, LXXI, 262, Ankara.

- KUZUOĞLU, R. (2013). ‘Eski Asurca Metinlerde Tablet Kapları ve Kültepe’den Arkeolojik Örnekler’, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53/2, 13-42.
- LANDSBERGER, V. B. (1943). ‘Sümerler’, (Çev. Mebrure Osman Tosun), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1/5, 89-96.
- LION, B.-MICHEL, C. (2016), *The Role of Women in Work and Society in the Ancient Near East*, Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, Berlin.
- MACQUEEN, J.G. (2018). *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Arkadaş Yayınevi, Ankara.
- MAIOCCHI, M. (2019). “Eski Akkad Dönemi”, *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç), Alfa Yayıncılık, İstanbul.
- MANDACI, E. (2016). *Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda Kadın*, Tulpars Yayınları, Ankara.
- MEMİŞ, E. (1986). ‘Anadolu’nun Eski Şark ve Garp Dünyaları Arasındaki Yeri’, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 1, 59-64.
- MEMİŞ, E. (1994). ‘Hitit Sarayında Kraliçelerin Rolü’, *Bellekten*, LVIII/222, TTK, Ankara.
- MEMİŞ, E. (2002). *Genel Tarih*, Tablet Yayınları, Konya.
- MEMİŞ, E. (2015a). *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Yayınevi, Bursa.
- MEMİŞ, E. (2015b). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Yayınevi, Bursa.
- MEMİŞ, E. (2018). ‘Hurri-Mitanni Ortaklığının Eski Yakın Doğu Tarihine Yansımaları’, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6/15, 297-303.
- MEMİŞ, E. (2020). *Eskiçağda Mezopotamya*, Ekin Yayınevi, Bursa.
- MEMİŞ, E.-BÜLBÜL, C. (2014). *Eskiçağ’da Göçler*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
- MIEROOP, M. V. D. (2005). *King Hammurabi of Babylon: A Biography*, Blackwell Publishing, İngiltere.
- MIEROOP, M. V. D. (2007) *A History of the Ancient Near East*, Blackwell Publishing, USA.
- MORAN, W. L. (1987). *The Amarna Letters*, The Johns Hopkins University Press, London.
- MURAT, L. (2008a), “Kupti- kelimesi üzerine bir inceleme” VI Congresso Internazionale di Ittitologia, Roma, 5-9 settembre 2005, *Studia Micenei ed Egeo- Anatolici (SMEA)*, XLIX-L/I-II, 575-585.
- MURAT, L. (2008b). ‘Hitit Tarihi-Coğrafyasında Hakmiş ve İŞhara Ülkelerinin Konumu’, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 27/44, 181-204.
- MUTLU, S. A. (2012). *‘Eski Mezopotamya’da Törenler*, (Basılmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- NARÇIN, A. (2017). *Asur Kent Krallığı*, Parola Yayınları, İstanbul.
- NARÇIN, A. (2020a). *AKADLAR İlk İmparatorluk*, Eduba Yayınları, İstanbul.
- NARÇIN, A. (2020b). *BABİL Babil’in Çocukları*, Parola Yayınları, İstanbul.
- NARDO, D. (2014). *Life in Ancient Mesopotamia*, Reference Point Press, San Diego CA.
- OATES, J. (2004). *BABİL*, (Çev. Fatma Çizmeli), Arkadaş Yayınevi, Ankara.

- OPPENHEIM, A. L. (1967). *Letters from Mesopotamia*, The University of Chicago Press, Chicago.
- ORHUN, M. (2010). 'Hitit Aile Hukuku ve Eski Hukuk Dönemi Roma Aile Hukuku', *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5, 35-55.
- ÖZ, E. (2005). 'Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu'nun Etnik ve Sosyal Yapısı', (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ÖZ, E. (2008). 'Kültepe Tabletleri Işığında MÖ II. Binde Kadının İş Hayatındaki Yeri', *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/25, 47-58.
- ÖZBAŞARAN, M. (2011). *Eski Anadolu Tarihi*, (Ed. Kemalettin Köroğlu), Anadolu Üniversitesi Yayını NO:2268, Eskişehir.
- ÖZÇELİK YILMAZ, B. (2009). 'Tarihsel ve Teolojik Açılardan Kadının Örtünmesi Sorunu', *İslami İlimler Dergisi*, 4/1-2, 329-346.
- ÖZFIRAT, A. (1988). 'Harran Tarihi (Başlangıcından Yeni Babil Dönemi'nin Sonuna Kadar)', (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- ÖZGÜÇ, T. (1953). 'Kültepe (Karahöyük) Hafriyatı 1950', *Bellekten*, XVII/66, 251-268.
- ÖZGÜÇ, T. (1958). 'Bitik Vazosu', *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XVI/1-2, 1-18.
- ÖZKARAL, T. C. (2015). 'Eskiçağ'da Yazı, Kitap ve Kütüphanenin Oluşum Süreci; Günümüz Eğitimine Katkıları', *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 34, 371-384.
- ÖZTÜRK, M. (2019). 'Hitit Mektuplarının Dünya Uygarlık Tarihine Yaptığı Katkıları', *IX. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, 08-14 Eylül 2014 Çorum, 2/2, 751-780.
- PEKŞEN, O. (2017). 'Eski Mezopotamya'da Din-Siyaset İlişkisi', (Basılmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.
- PRYKE, L. <https://theconversation.com/hidden-women-of-history-ennigaldi-nanna-curator-of-the-worlds-first-museum-116431>, (06.10.2020).
- SABUNCUO, T. (2019). 'Eski Mezopotamya ve Anadolu'da Çocuk', (Basılmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- SABUNCUO, T. (2020). "Eski Mezopotamya'da Gebelik ve Doğum", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C:7 / S:3, 1820-1841.
- SALVINI, B. A. (2019). 'Babil', (Çev. Ela Uluatam), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- SARI, İ. (2016). 'Babil İmparatorluğu', Net Medya Yayıncılık, Antalya.
- SARI, İ. (2017). 'Uygarlığın Doğuşu', Net Medya Yayıncılık, Antalya.
- SAVAŞ, S. Ö. (1998). 'HattuŞa Adı Üzerine', III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum 16-22 Eylül 1996, Ankara, 505-513.
- SEÇER, Ö. (2016). 'Anlaşmalı Boşanmada Eşlerin Yaptıkları Anlaşma', *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 7/2, 259-286.
- SEVER, E. (1993). *Asur Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- SEVER, H. (1987). 'Asur Siyasi Tarihinin Ana Devreleri', *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, (Cumhuriyetin 60. Yıl Dönümü Armağanı), 31/1-2, 421-428.

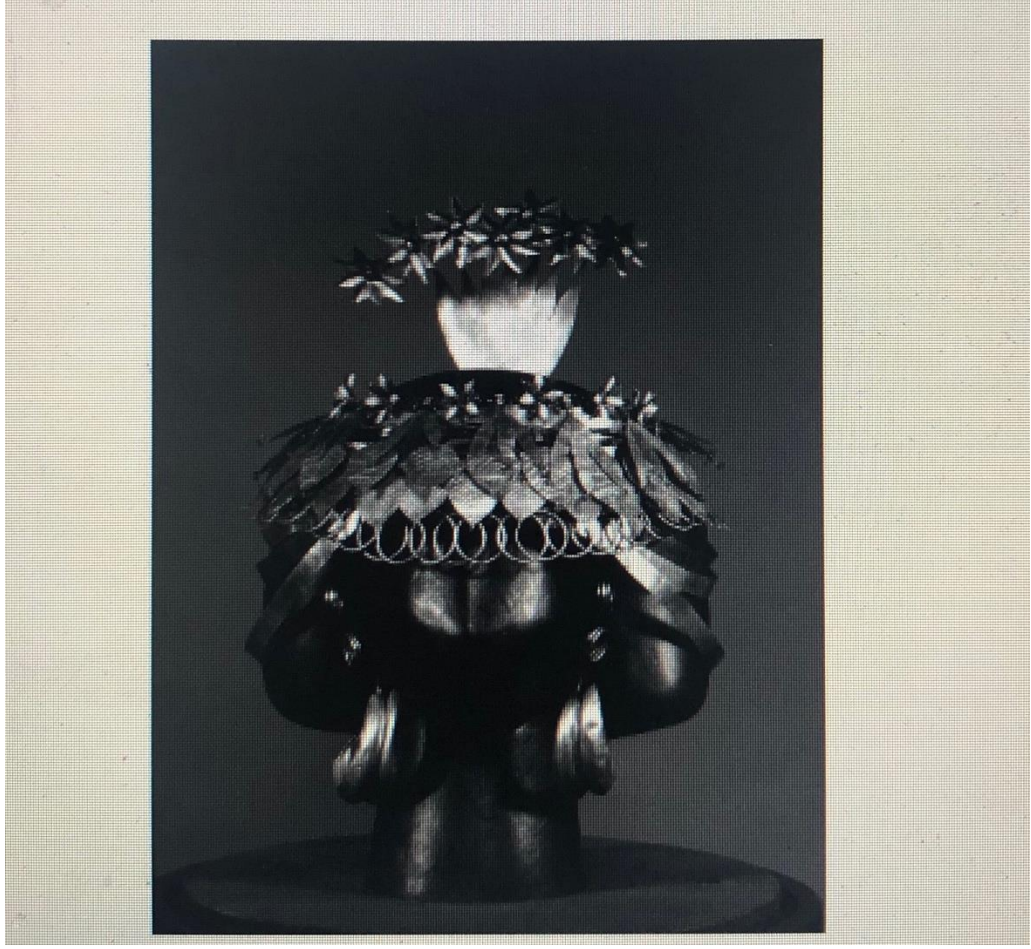
- SEVER, H. (1990). 'Yeni Kültepe Tabletlerinde Geçen 'kima awat narua'im' Tabiri ve Değerlendirilmesi', *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 34/1-2, 251-265.
- SEVER, H. (1991). 'Kültepe Tabletlerinin Anadolu Tarihi ve Kültür Tarihi Bakımından Önemi', *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 35/2, 247-256.
- SEVER, H. (1992). 'Anadolu'da Nişanın Bozulması Hakkında Verilmiş Kaniş Karumu Kararı', *Belleten*, LVI/217, 667-676.
- SEVER, H. (1997). 'Amütum Madeninin Ticaretinin Yapılması Hususunda, Asur Şehir Meclisinde Verilmiş Bir Ruhsatname', *Archivum Anatolicum*, 3, 291-299.
- SEVER, H.-ÇEÇEN, S. (2000). 'NARUQQUM' Ortaklığı Hakkında Yeni Bir Belge', *Archivum Anatolicum*, 4/1, 167-176.
- SEVİN, V. (1999). *Yeni Assur Sanatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- SEVİN, V. (2003). *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul.
- SEYREK, A. (2019). *BABİL*, Mavi Çatı Yayınları, İstanbul.
- SİNGER, I. (2002). *Hittite Prayers*, Society of Biblical Literature, Georgia.
- SİVRİOĞLU, U. T. – YILMAZ, M. E. (2017). 'İlk Çağ Uygarlıklarında Diplomasi', *U. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/2, 179-224.
- STOL, M. (2016). *Women in the Ancient Near East*, (Çev. Helen and Mervyn Richards), Deutsche Nationalbibliografie, Berlin.
- STURTEVANT, E. H. (1936). *A Hittite Glossary Words of Known or Conjectured Meaning with Sumerian and Akkadian Words Occuring in Hittite Texts*, Published by University of Pennsylvania, America.
- SÜEL, A. (1995). 'Ortaköy'ün Hitit Çağındaki Adı', *Belleten*, LIX/225, 271-283.
- ŞAHİN, G. M. (2017). 'Hitit Yasalarında Kadının Yeri', *Bartın Üniversitesi Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E- Dergisi*, 4/2, 134-143.
- ŞAHİN, H. A. (1999). 'Kültepe Metinlerinde Geçen Rahip ve Rahibeler', *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8, 143-154.
- ŞAHİN, A. (2020). Akad İmparatorluğu, <https://www.academia.edu/41975594/>, (22.08.2020).
- ŞİMŞEK, F. (2012). 'Mısır, Mezopotamya ve Anadolu'da Kadın', (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- TARHAN, M. T. (1982). 'Urartu Devletinin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipru=Laptiru Hakkında Yeni Görüşler', *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, 8, 69-114.
- TEKÇAM, T. (2011). *Arkeoloji Sözlüğü*, Alfa Yayınları, İstanbul.
- TOSUN, M. (1973). *Sümer, Babil ve Asur'lularda Hukuk, Kanun ve Adalet Kavramı ve Bunlarla İlgili Bazı Terimler*, TTK Yayınları Belleten, Ankara.
- TOSUN, M.-YALVAÇ, K. (1989). *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, TTK Yayınları, Ankara.
- TUNA, O. N. (1990). 'Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi', *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 37/1989, 257-293.

- UNIVERSITY OF OXFORD, <https://www.orinst.ox.ac.uk/akkadian&prev=search&pto=aue>, (08.09.2020).
- ÜNAL, A. (2003). *Hititler Devrinde Anadolu Kitap 2*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- ÜNAL, A. (2005). 'Eski Anadolu'da Feminizmin Öncülerinden Bir Kraliçe Portresi: Kizzuwatnalı Puduhepa', *İdol Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği Dergisi*, 7/24, 5-15.
- ÜNAL, A. (2016). *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- ÜNAL, A. (2018). *Eski Anadolu Siyasi Tarihi Kitap 1: Eski Taş Devri'nden Hitit Devletinin Yıkılışına Kadar (MÖ 60.000-1180)*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- VEENHOF, K. K.-EIDEM, J. (2008). *Mesopotamia The Old Assyrian Period*, Academic Press Fribourg Vandenhoeck & Ruprect Göttingen, Germany.
- VINCENT, G. E. (1904). 'The Laws of Hammurabi', *American Journal of Sociology*, 9/6, 736-754.
- VOGEL, H. (2014). 'Enheduanna- erster homme des lettres der, Weltliteratur', *Netzwerk archaologisch arbeitender Frauen e.V*, Rundbrief, 74/24, 8.
- WEB_1. Arkeolojım web site. <http://arkeolojim.blogspot.com/2017/03/eski-mezopotamyada-kadin-ve-toplumdaki.html>, (08.07.2020).
- WEB_2. Penn Museum web site. <https://www.penn.museum/collections/highlights/neareast/puabi.php> (14.08.2020).
- WEB_3. <https://www.gnoxis.com/ilk-kadin-sair-enheduanna-34059.html> , (09.09.2020).
- WEB_4. https://tr.qwe.wiki/wiki/Babylonian_calendar , (20.08.2020).
- WEIGLE, M. (1978). 'Women as Verbal Artists: Reclaiming the Sisters of Enheduanna', *A Journal of Women Studies*, 3/3, 1-9.
- WESTBROOK, R. (2003). *A History of Ancient Near Eastern Law*, Tuta Sub Aegide Pallas, Boston.
- WHITING, R. M. (1987). *Old Babylonian Letters From Tell Asmar*, The Oriental Institute of the University of Chicago, Assyriological Studies No: 22, Chicago.
- WILCKE, C. (1976). 'Nin-Me-Sar-Ra-Probleme Der Interpretation', *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 68, 79-92.
- YALTIRIK, H. (2012). 'Türkülerde 'Ninni' ve Sümer İzleri', *Ege Üniversitesi Devlet Türk Musikisi Konservatuvarı Dergisi*, 2, 37-62.
- YALVAÇ, K. (1965). 'Eski Babil'de Kız Evladın Miras Meselesi', *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 23/1-2, 31-36.
- YARDIMCI, N. (2007). *Mezopotamya'ya Açılan Kapı Harran*, Ege Yayınları, İstanbul.
- YEŞİLÇAY, C. (2019). 'Geç Dönemde Babil Şehri ve Bayındırlık Faaliyetleri', (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bitlis.
- YILDIRIM, C. (2018). 'Sanat Tarihi-I', Hiperlink Yayınları, İstanbul.
- YILDIRIM, E. (2016). 'Hitit Kaynaklarına Göre Mezopotamya İnanç Sisteminin Hurri Mitoloji Anlayışına Etkisi', *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35/59, 1-20.

- YILDIRIM, N. (2013). ‘Kültepe Metinlerinde Geçen Altın Süs Eşyaları’, *History Studies International Journal of History*, 5/3, 255-267.
- YILDIRIM, N. (2018). Eski Mezopotamya’da Kadınların Diplomasideki Rolü Bağlamında Mari Kraliçesi Şibtu’nun Yazışmalarından Örnekler, *Archivum Anatolicum*, 12/2, 201-217.
- YILDIRIM, N. (2019). Eskiçağ’da Aşkın ve Savaşın Mezopotamya’lı Sahibi ‘Tanrıça İnanna/İştâr, Mezopotamyanın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı, Değişim Yayınları, İstanbul.
- YILDIRIM, R. (2004). *Uygarlık Tarihine Giriş*, Asil Yayın, İstanbul.
- YILMAZ, C. (2015). ‘Amarna Çağı’nda Ön Asya Toplulukları Arasında Diplomatik İlişkiler’, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- YILMAZ, C.-KILIÇ, Y. (2020). ‘Eski Yakındoğu’nun Diploması Dönemi: Amarna Çağı ve Arşivi’, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7/2, 879-912.
- YİĞİT, T. (1996). ‘Hitit Kral Ailesi Üyelerinin Siyasal Etkinliği Üzerine’, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 18/29, 233-245.
- YİĞİT, T. (2004). ‘Hitit Krallığı’nın Kuruluş Dönemindeki İç Olayların Sırası’, *Archivum Anatolicum*, 6/2, 143-154.
- YİĞİT, T. (2005). ‘Hitit Çivi Yazısının İlk Ortaya Çıkışı’, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24/37, 79-86.
- YİĞİT, T. (2020). *Eski Mezopotamya Tarihi*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- ZORZI, N. D. (2019a). “Hammurabi Döneminde Babil”, *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç), Alfa Yayıncılık, İstanbul.
- ZORZI, N. D. (2019b). “Şamşi-Adad ve Yukarı Mezopotamya Krallığı”, *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç), Alfa Yayıncılık, İstanbul.

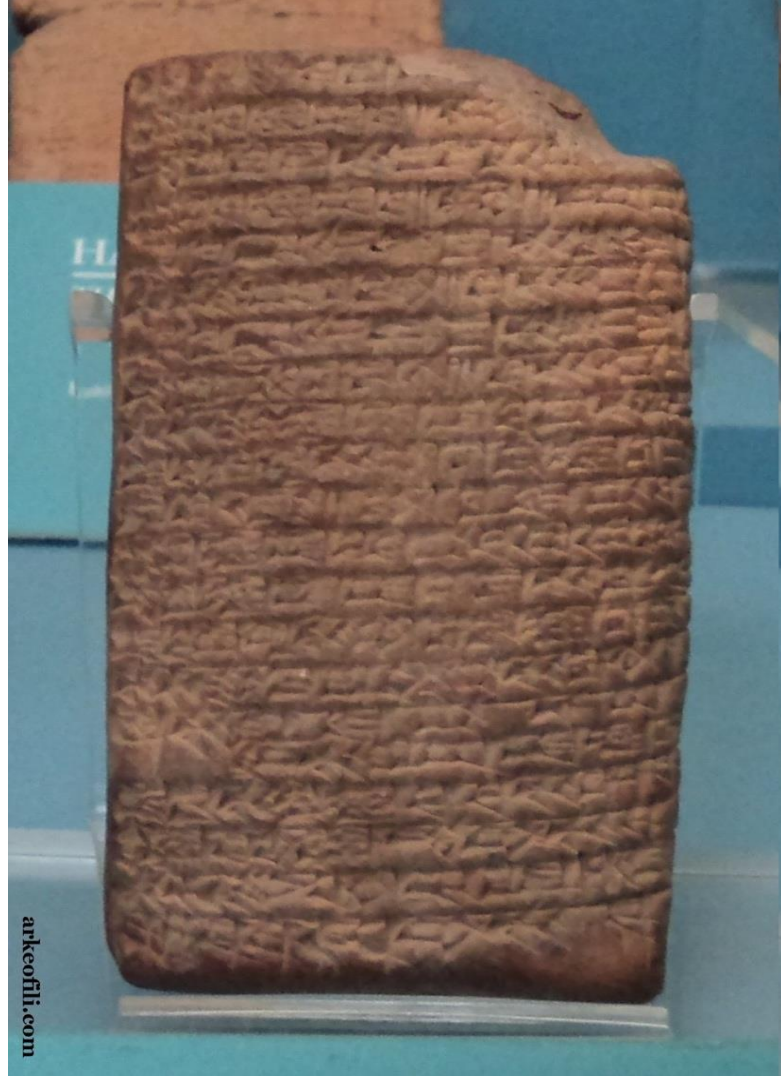
EKLER

Ek 1: Sumer kraliçesi Puabi (Shubad)

(Sumer kraliçesi Puabi'nin (Shubad) mezarında altın yapraklardan oluşan süslü bir başlık, altın renkli kurdeleler, küpe, yüzük gibi değerli taşlardan yapılan takılar bulunmuştur. *Women in Ancient Mesopotamia*, s.15 E.T: 05.05.2021)

Ek 2: Kubatum'un kral Suşin'e yazdığı tarihteki ilk aşk şiiri

(<https://arkeofili.com/dunyanin-bilinen-en-eski-ask-siirini-okuyun/> E.T: 05.05.2021)

Ek 3: Dünya'nın ilk kadın şairi Akad kralı Sargon'un kızı Ay Tanrısı Tapınağı rahibesi Enheduanna'nın ayin törenine katıldığı görsel

(<http://www.transoxiana.com.ar/0108/roberts-enheduanna.html> , E.T:06.05.2021)

Ek 4: Mari kraliçesi Şibtu'nun Mührü

(Andre Parrot, *Mission archeologique de Mari*, C. II., Geuther-Paris 1959, 167.
E.T:06.05.2021)

Ek 5: Hammurabi Kanunları'nın yazılı olduğu dikilitaş

(<https://arkeofili.com/babil-krali-hammurabi-kimdi/> , E.T: 06.05.2021)

Ek 6: Babil Kralı Nebukadnezar'ın eşi Amytis için yaptırdığı asma bahçesi

(Meliha Aklıbaşında, Ömer Atabeyoğlu, Yahya Bulut, 'Tarihte Kadınlara Adanmış Bahçeler', *İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, Özel Sayı, C. 2, 2011, s.960. E.T: 06.05.2021)

Ek 7: Ennigaldi – Nanna'nın oluşturduğu tarihteki ilk kütüphane

ENNIGALDI-NANNA'S MUSEUM: First Museum

A clay cylinder inscribed with a description in three languages, as used in Ennigaldi's museum to accompany an ancient artifact; these are the earliest known "museum labels".

(<https://www.slideshare.net/FurqanKhan58/research-on-museum> , E.T: 06. 05. 2021)

Ek 8: Kral Nabonid'in annesi Adda-guppi'nin otobiyografisi

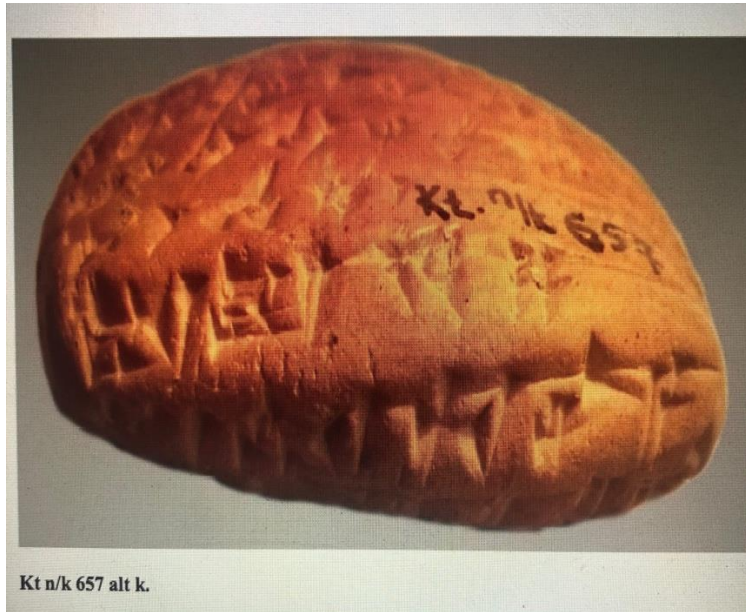
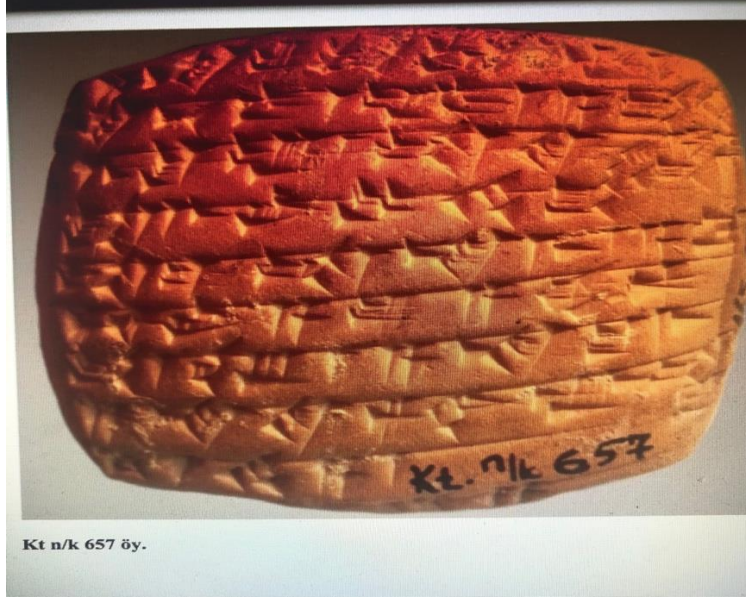

The Adad-guppi' inscription (Nabon. No. 24)

Stele H 1, B, discovered at Harran in 1956. The picture shows the broken relief, and parts of columns I and II. – From C. J. Gadd, "The Harran Inscriptions of Nabonidus," *Anatolian Studies*, Vol. VIII, 1958

(<https://bookofdanielamaic.wordpress.com/2019/07/21/849/> , E.T: 09.05.2021)

Ek 9: Eski Asur Dönemi'nde Asurlu bayan Akadia'nın ağabeyi Uşur-Ša-İstar' a göndermiş olduğu Kt n/k 657 öy. Numaralı mektup.

(Salih Çeçen – L. Gürkan Gökçek, 'Asurlu Bayan Akadia'nın Ağabeyi Uşur-Ša-İstar' a Göndermiş Olduğu Üç Mektup', *Cappadocia Journal*, s.253-254. E.T: 10.05.2021)

Ek 10: Yeni Asur Dönemi kraliçesi Shammuramat'ın steli. MÖ 809 yıllarına tarihlenmektedir (Günümüzde ise Pergamon Müzesi'nde sergilenmektedir.)

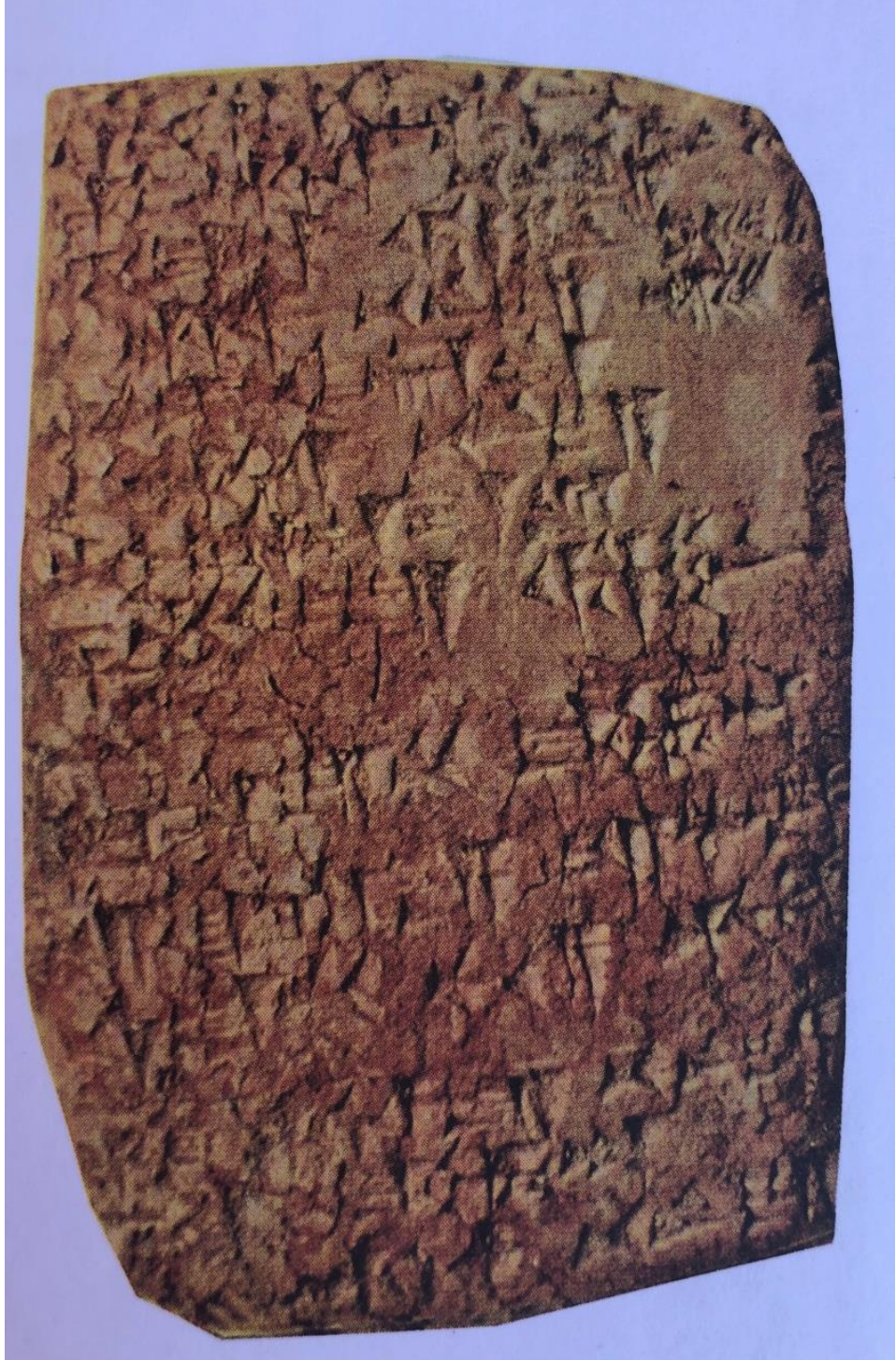
(<https://en.wikipedia.org/wiki/Shammuramat> , 10.05.2021)

Ek 11: Kabartmada Naqi'a-Zakutu, Marduk tapınağındaki oğlu Asur kralı Esarhaddon'un arkasında durmaktadır. Kabartma Babil şehrinin Esarhaddon tarafından restorasyonunu anlatmaktadır.

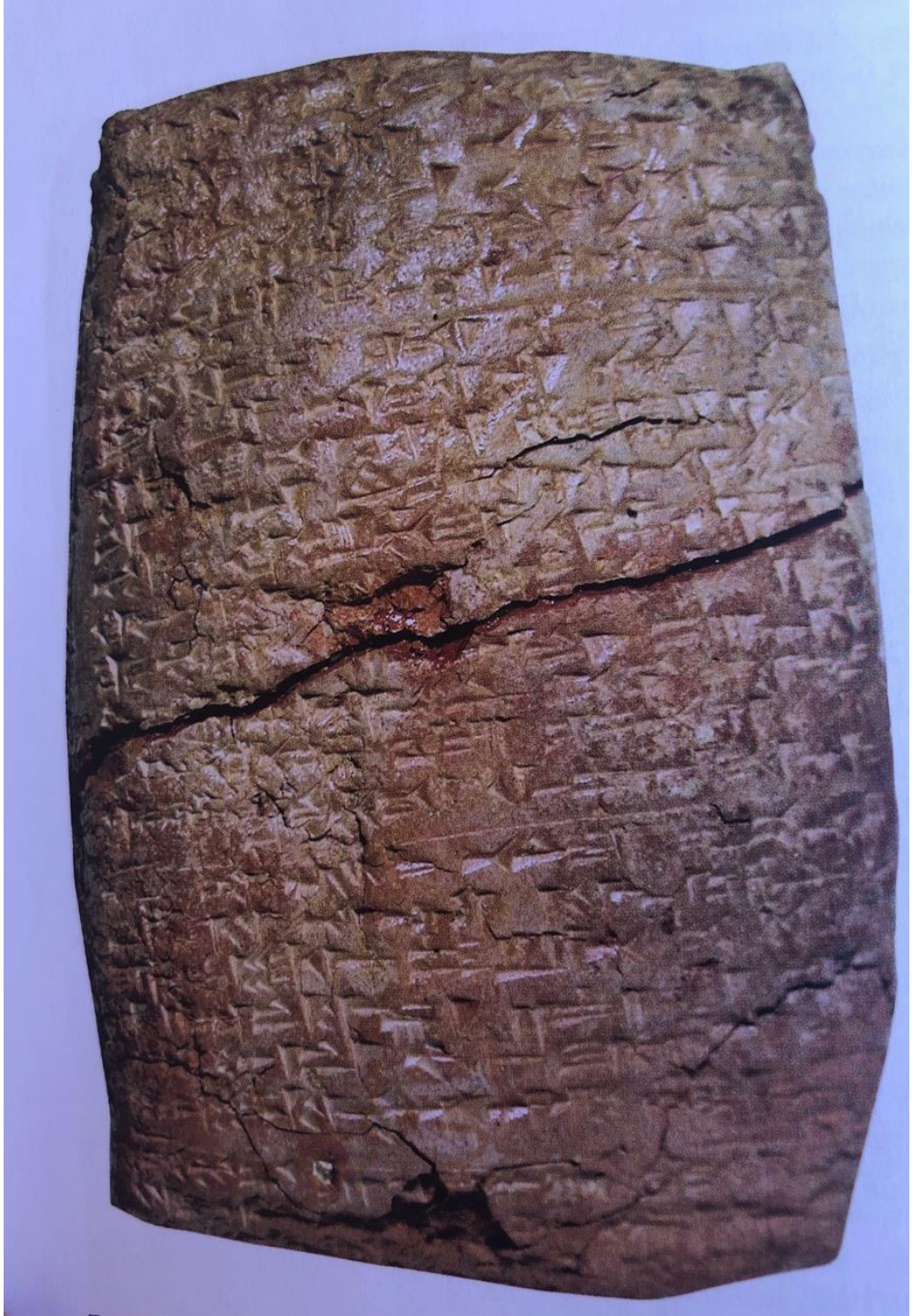
(<https://en.wikipedia.org/wiki/Naqi%27a> , E.T: 10.05.2021)

Ek 12: Kraliçe Taduhepa'nın eşine yazdığı mektup

(Mustafa Süel Arşivi, A. Muhibbe Darga, *Anadolu'da Kadın*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013, s.141. E.T: 14. 05. 2021)

Ek 13: Şapinuva kraliçesi Taduhepa'nın fal için gittiği bazı Şehirlerden krala bilgi verdiği mektup

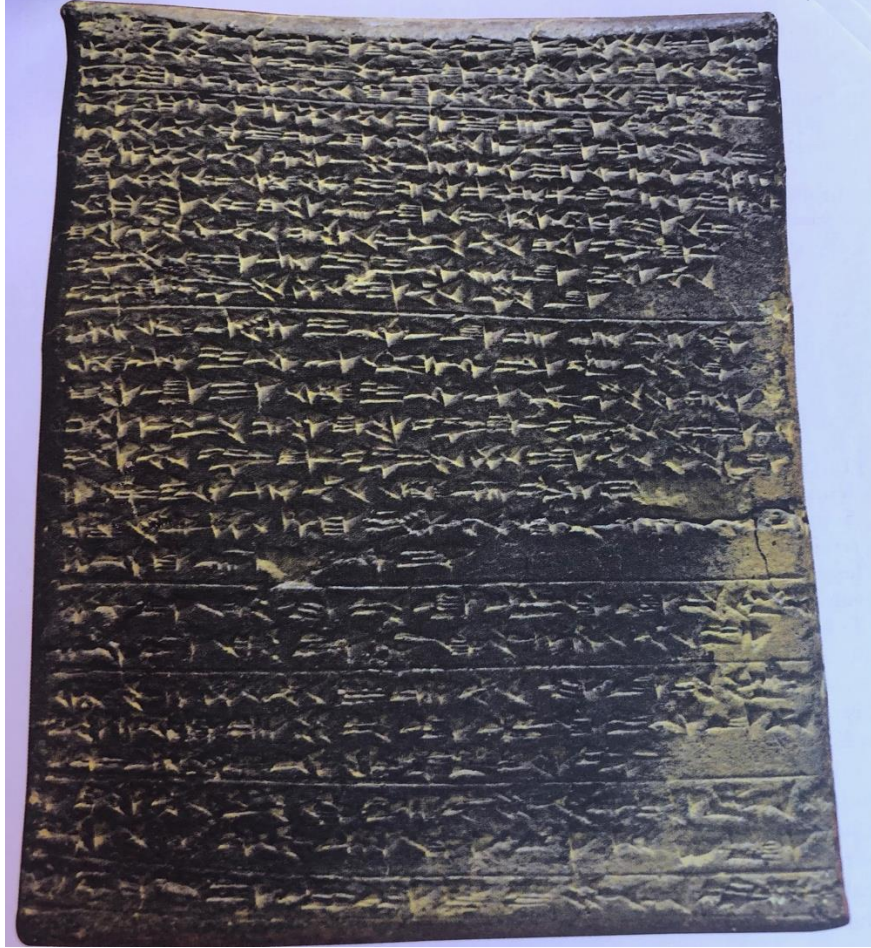
(Mustafa Suel Arşivi, A. M. Darga, *Anadolu'da Kadın*, YKY Yayınları, İstanbul, 2013, s.142. E.T: 14.05.2021)

Ek 14: Kraliçe Puduhepa'nın Tarsus'ta bulunan mührü (Adana Arkeoloji Müzesi)

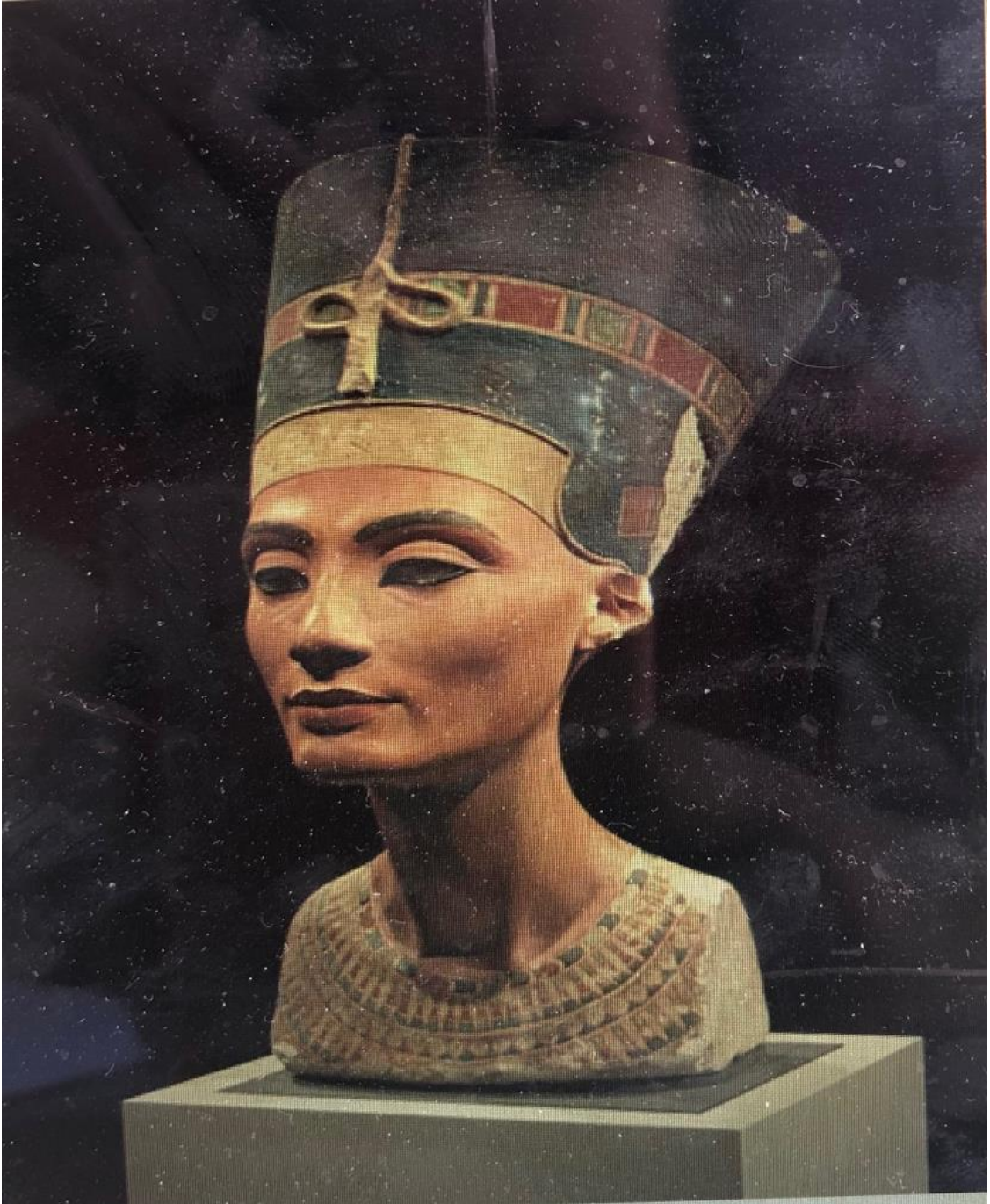

(A. M. Darga, *Anadolu'da Kadın*, YKY Yayınları, İstanbul, 2013, s.179. E.T:14.05.2021)

Ek 15: Mısır kralı II. Ramses'in eşi Nefertiti'nin Puduhepa'ya gönderdiği mektup
(Ankara Anadolu Medeniyetler Müzesi)

(A. M. Darga, *Anadolu'da Kadın*, YKY Yayınları, İstanbul, 2013, s. 161.
E.T:14.05.2021)

Ek 16: Akhenaton'un karısı Nefertiti

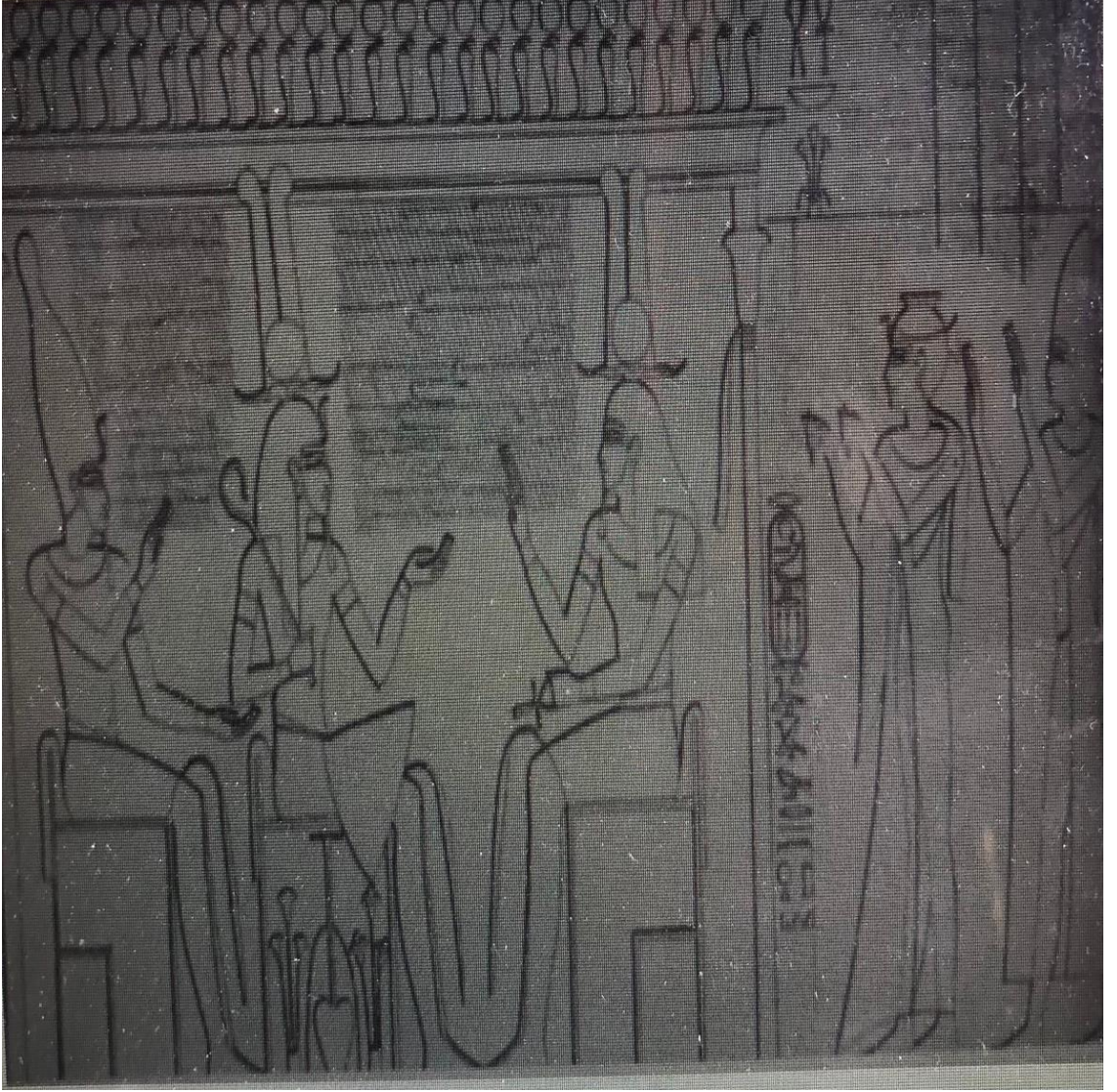
(Joyde Tyldesley, *Chronicle of the Queens of Egypt from Early Dynastic Times to the Death of Cleopatra with 273 Illustrations, in 173 color*, Thames & Hudson, London, 2006, s.128. E.T: 14.05.2021)

Ek 17: Kral III. Hattuşili'ye ve Kraliçe Puduhepa'ya ait mühür baskısı

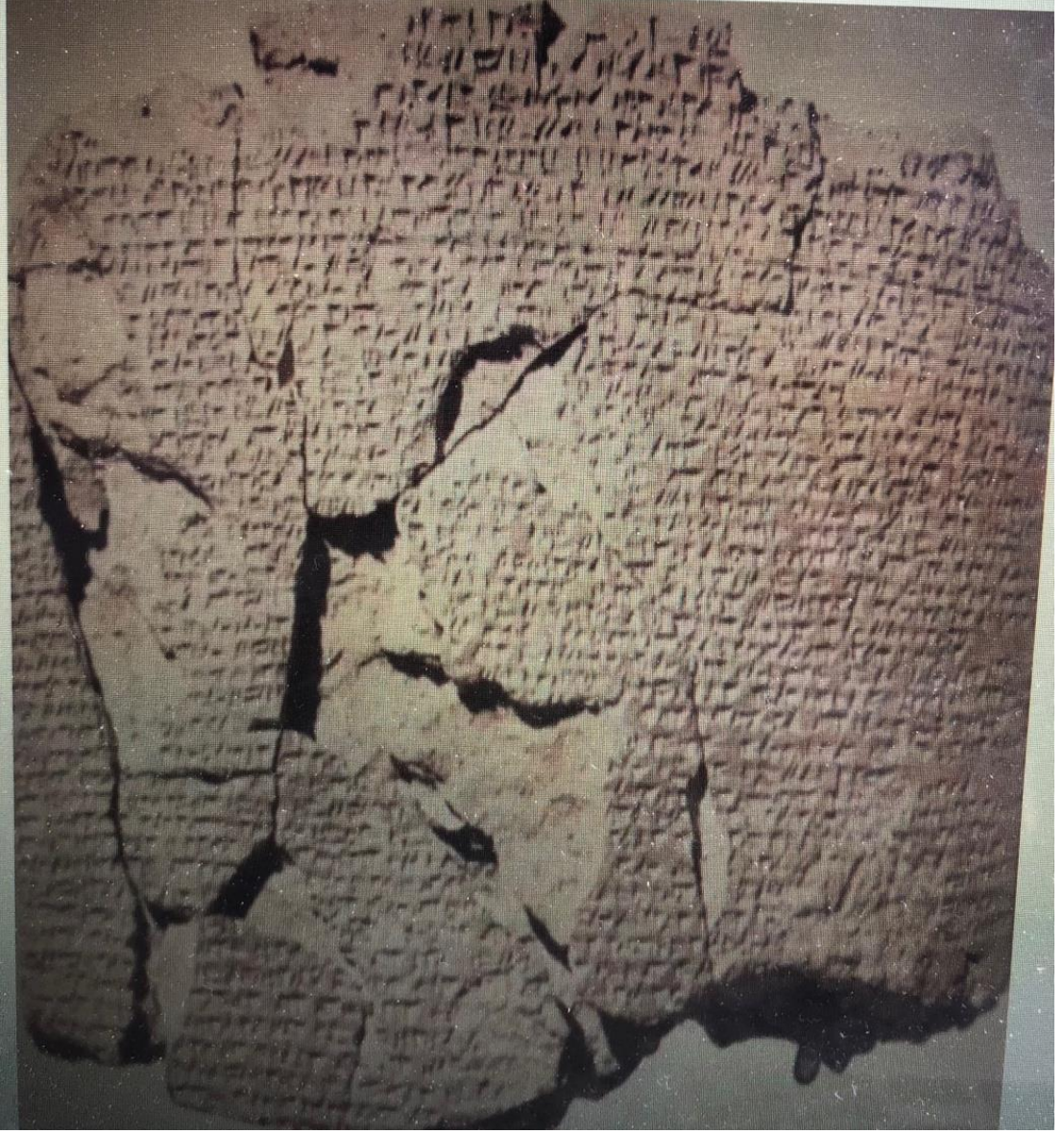
(Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, No: 67, Ankara, 2000, s.101. E.T: 14.05.2021)

Ek 18: III. Hattuşili'nin kızını II. Ramses'e teslim edişinin sahnelendiği Abu Simbel kabartması

(Ahmet Ünal, *Hittitler Devrinde Anadolu III*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Eski Anadolu Uygarlığı Dizisi 12, İstanbul, 2005, s.134. E.T: 14.05.2021)

Ek 19: Kadeş Antlaşması'nın kopyası

(Meltem Doğan Alparslan, “Hititler’de Kadın”, *Aktüel Arkeoloji*, S. 32, 2013, s.79. İstanbul Arkeoloji Müzesi. E.T: 14.05.2021)

Ek 20: Franktin Kaya Kabartması. III. Hattuşili Fırtına Tanrısı'na, eşi Puduhepa ise Tanrıça Hapat'a kurbanlık içki sunmaktadır (Anıtın bir kopyası Kayseri Müzesi'nde sergilenmektedir)

(Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, No: 67, Ankara, 2000, s.163. E.T: 14.05.2021)